

UNIV.
- 3 NOV 1971
UPP

788/73

REF
E(p)

ÅRSBÖCKER I SVENSK UNDERVISNINGSHISTORIA

ETT LANDSORTS LÄROVERK

Studier kring Visby Gymnasium
1821-1971

Av

LENNART BOHMAN

FÖRENINGEN FÖR
SVENSK UNDERVISNINGSHISTORIA

LENNART BOHMAN

ETT LANDSORTSLÄROVERK

ÅRSBÖCKER I SVENSK UNDERVISNINGSHISTORIA
BOKSERIE GRUNDAD AV B. RUD. HALL OCH UTGIVEN AV
FÖRENINGEN FÖR SVENSK UNDERVISNINGSHISTORIA
ÅRGÅNG LI. 1971.
VOLYM 125 UNDER REDAKTION AV GUSTAF KALEEN

ETT LANDSORTS LÄROVERK

STUDIER KRING VISBY GYMNASIUM 1821—1971

utgivna av

LENNART BOHMAN

*”Vi formar en skola —
sedan formar den oss”*

STOCKHOLM 1971

FÖRORD

Visby gymnasium grundades 1821 och har alltså 1971 fungerat i 150 år. 1971 beräknas detta läroverk, som numera kallas Säveskolan, lämna sina hundraåriga lokaler i Visby innerstad och flytta ut till moderna byggnader utanför ringmuren. I denna nya ram kommer skolan utgöra en integrerad gymnasieskola med linjer motsvarande gymnasiet, fackskolan och yrkesskolan.

Det finns därför flera skäl att nu se tillbaka på skolans historia. Dessa studier lägger tyngdpunkten på gymnasiet men berör också de underliggande skolor, som under de gångna 150 åren på ett eller annat vis varit förenade med gymnasiet.

Studierna utgör tillsammans ingen sammanhängande historik över läroverket utan tar upp spridda data, episoder eller utvecklingslinjer, som syns utgivaren centrala. Men en grundtanke vid planeringen av boken har varit att söka belysa inte enbart förhållandena inom skolan utan också skolans relationer till det samhälle vari den verkat: länet, stiftet och staden. Därför berörs också skolans kontakter med några andra samhällsinstitutioner och lärarkårens med kulturlivet utanför skolan. Framställningen har så långt som syns lämpligt utformats så, att de samtida dokumenten själva får tala.

Om ej annat anges är uppsatserna skrivna av utgivaren. Två av mina kolleger vid Säveskolan har medverkat, Bo Sundberg med avsnittet om läroverksbiblioteket i kapitlet "Ädla givare och minnesgoda gynnare" och Åke G. Sjöberg med kapitlet "Kollegiets guldålder". De båda översikterna över läroverksföreningens öden, av Nils Tiberg och Sven Gerentz, har tillkommit i annat sammanhang, 1917 resp. 1965, och har ej överarbetats för denna publicering. Till alla dessa välvilliga medarbetare utgivarens tack.

Till den avslutande skissen över skolan som social faktor är knutna ett antal ögonvittnesskildringar av det senaste halvseklats skolliv vid Visby läroverk, skrivna av forna elever. Utgivaren tackar för tillstånd att trycka dessa bidrag och än mer för beredvilligheten att

skriva dessa initierade minnesanteckningar. Jag är väl medveten om den möda jag har orsakat, men hoppas den har uppvägs av den stimulerande i att på detta vis återuppleva skoltiden. För innehållet svarar givetvis varje författare.

Eftersom denna historik på essäsamlingars vis lite nyckfullt tar upp vissa drag och lämnar andra därhän, är det utgivarens förhoppning att den ska stimulera andra skribenter att komplettera skildringen av Visby läroverk ur andra synvinklar. Den som för skolans arkiv, utan tanke på publicering, vill redovisa sina minnen och intryck, är välkommen att sända in dem under adress Säveskolan, Visby.

För illustrationsmaterial tackar jag landsantikvarien Gunnar Svahnström, museiassistenten Waldemar Falck, arkitekten Olof Hagberg samt studerandena Nils-Erik Eriksson och Tommie Jacobsson. Sigillet på titelsidan är Visby skolas 1600-tals-sigill, alltså i bruk.

För medgivande att publicera historiken i skriftserien Årsböcker i svensk undervisningshistoria tackar jag styrelsen för Föreningen för svensk undervisningshistoria och särskilt dess kontaktman fil. doktor Gustaf Kaleen. Tryckningen har ekonomiskt möjliggjorts genom välvilliga tryckningsbidrag från Magn. Bergvalls Stiftelse, Stockholm, samt Gotlands läns landsting och Sällskapet D. B. W., Visby.

Visby nyåret 1971.

LENNART BOHMAN

INNEHÅLL

	Förord	5
<i>Lennart Bobman</i>	Visby läroverk i fågelperspektiv	9
	Från Strandgatan till Säveska åkrarna	
	Studentexamen	
<i>Lennart Bobman</i>	Rektorsprogram som tidsspegel	52
<i>Lennart Bobman</i>	Tre disciplinmål i det gamla läroverket	85
<i>Lennart Bobman</i>	Biskop och kollegium i strid	105
<i>Åke G. Sjöberg</i>	Kollegiets guldålder	123
<i>Lennart Bobman—</i> <i>Bo Sundberg</i>	Ädla givare och minnesgoda gynnare	133
	Läroverksbiblioteket	
	Premier och stipendier	
<i>Lennart Bobman</i>	Richard Steffen och proletärdiktningen	165
<i>Lennart Bobman—</i> <i>Nils Tiberg—</i> <i>Sven Gerentz</i>	Läroverksföreningen — elevkårens ansikte ut mot samhället	187
<i>Lennart Bobman</i>	Den öppna skolan och den slutna	203
	Med egna ögon	231
	<i>Allan Degerman</i>	
	<i>Bertil Kablström</i>	
	<i>Leif Dannert</i>	
	<i>Henrik Beer</i>	
	<i>Sven Gerentz</i>	
	<i>Ebba Spångberg</i>	
	<i>Magnus Sjöberg</i>	
	<i>Thure Stenström</i>	
	<i>Åke G. Sjöberg</i>	
	<i>Björn Runeborg</i>	
	<i>Margareta och Staffan Bergström</i>	
	<i>Tryggve Siltberg</i>	
	<i>Clary Winberg</i>	

VISBY LÄROVERK I FÅGELPERSPEKTIV

Vad som under den långa tiden av 150 år — 1821—1971 — i regel kallats Visby läroverk, de sista åren Säveskolan, har givetvis inneburit ett från tid till annan skiftande innehåll, med varandra avlösende skolformer.

Under de första 30—40 åren betecknade uttrycket Visby läroverk överhuvud ingen lokal enhet, utan två från varandra fristående skolor: gymnasiet, inrättat 1821 och med i regel 10—20 elever, samt "skolan" vars uppkomst ligger i de föregående århundradena och som under 1700-talet kallades trivialskolan. Under 1800-talets förra hälft bestod "skolan" av dels lärdomsskolan, som i princip var gymnasieförberedande, dels apologistkolan eller -klasserna, som syftade till att förbereda sina elever för handelsyrken och andra s. k. näringar. "Skolans" i allmänhet 100—150 elever var rätt jämnt fördelade på de båda skolformerna. Apologist- och lärdomsskolorna var i hög grad två kommunicerande kärl, och olika former av samorganisation och övergångar dem emellan prövades, till elevernas båtnad.

Gymnasiets och lärdoms- och apologistskolornas förening till en enhet aktualiserades åren kring 1850 men uppsköts då i avvaktan på uppförandet av en gemensam ny byggnad för länets samlade läroverksundervisning. 1857 sammanfördes de organisatoriskt men först från 1859 fungerade de fullt ut som en gemensam skolenhet i Scholanders nybyggda läroverksbyggnad.

Den nya skolenheten kallades från 1857 Visby högre elementarläroverk — förkortningen VHEL ingick i de yngre skolpojknarnas mössemblem — en beteckning som på 1870-talet ersattes av Visby högre allmänna läroverk, vilket namn i sin tur år 1966 ersattes av Säveskolan sedan statsmakterna beslutat att skolor skulle ha namn som ej betecknade skolform. Under senare delen av 1800-talet var således läroverket en enhet med formellt sju klasser, av vilka dock de två högsta var tvååriga, varigenom lärogången alltså reellt var nio-

årig. De fem lägre klasserna betecknades 1—5, de följande 6:1, 6:2, 7:1, 7:2 eller ibland utläst Sjätte nedre, Sjätte övre, Sjunde nedre och Sjunde övre.

Lärogången var således nioårig för dem som utan försening i form av kvarsittning eller utan förtidig avgång genomförde hela skolgången, men detta var endast en minoritet. Flertalet lämnade skolan utan att nå fram till studentexamen, otvivelaktigt till följd av läroverkens speciellt i de högre klasserna ensidiga inriktning på "lärd" utbildning med tyngdpunkt på de klassiska språken, av ringa värde för fortsatt praktisk yrkesverksamhet utanför akademiker-yrkena.

Reformkraven utmynnade omsider i 1905 års läroverksstadga, som delade läroverket i en lägre latinfri realskola och ett gymnasium med huvuduppgift att förbereda eleverna för fortsatta studier vid universitet. Realskolan upprättades således 1906 och omfattade i början sex år, varvid blivande gymnasister dock lämnade realskolan efter det femte året. Det sjätte året reserverades för dem som ville avgå från läroverket med en kortare men fullt avslutad lärogång; den nya mellankompetensen fastställdes i den nu efter mönster av studentexamen nyinrättade realexamen.

Genom bottenkoletankens successiva insteg och nya former för anknytning mellan folkskola och realskola avkortades realskolan vid slutet av 1920-talet. Från 1928 och 1929 var således realskolan dels femårig — genom att den tidigare sexåriga realskolans lägsta klass överförts till folkskolan — dels fyraårig — genom att en parallell linje rekryterades från sexårig folkskola, i varje fall i början främst med anslutning av landsbygds elever. Dessa nya realskolelinjer stod öppna också för flickor. Någon övergång på 1950-talet till treårig realskola som ersättning för den femåriga förekom ej i Visby till skillnad från flertalet gymnasieorter.

Som en följd av grundskolans successiva införande avvecklades realskolan etappvis under 1960-talet, och nyintagning där upphörde. Den sista realexamen i Visby hölls 1970; de senare åren ersattes f. ö. den muntliga examensprövningen av en mer formell avslutning. Läroverket nådde sitt hittills högsta elevantal 1964, då realskolan var maximalt utbyggd, med 1028 elever, därav 659 i realskolan. Genom realskolans avveckling sjönk skolans totala elevantal till lägst 683 år 1969, trots att gymnasiet då hade starkt expanderat. Grundskola

har nämligen i Visby förlagts till andra skolenheter, ej till Säveskolan.

Det gymnasium som 1906 organiserades bevarade med vissa justeringar — de första flickorna togs in på gymnasiet 1924 — sin struktur med fyraårig latinlinje och fyraårig reallinje rätt intakt till 1950-talets senare hälft, då sedan oupphörliga förändringar av gymnasieorganisationen satte in. Då latin- och reallinjerna kompletterades med allmän linje, skedde det i Visby att börja med, från 1955 i form av s. k. A-kombination, dvs viss tillämpning av den allmänna linjens lärogång de två sista gymnasieåren inom ramen för de båda övriga linjernas grenorganisation, men från 1961 som en fristående linje parallell med de övriga. Denna nya linje blev treårig — och förutsatte avlagd realexamen — och 1965 ombildades även latin- och reallinjerna till treåriga. Från 1964 fanns viss möjlighet till teknisk gymnasial och handelsgymnasial utbildning vid Visby läroverk, den förra som gren av reallinjens två sista årskurser, den senare genom två inledande merkantila gymnasieår i Visby avslutade med ett tredje år vid Kalmar Handelsgymnasium, vars filial visbylinjen var. Dessa gymnasiearrangemang gällde tills det s. k. nya gymnasiet infördes med början i årskurs 1 år 1966. Den sista studentexamen hölls 1968. Kvantitativt dominerade latinlinjen i regel till omkring 1940, sedan reallinjen; under de sista åren passerades latinlinjen även av allmänna linjen.

Det läsår detta skrives, 1970/71 års, är således realskolan nyligen och det "gamla" gymnasiet sedan ett par år avvecklade. Säveskolan är namnet på en skolenhet, som rymmer tre nya skolformer: gymnasiet (från 1966), fackskolan (från 1970) och vuxengymnasiet (från 1968). Gymnasiet är treårigt och uppdelat på humanistisk, samhällsvetenskaplig, ekonomisk, naturvetenskaplig och teknisk linje med viss grenuppdelning inom dessa linjer. För de gymnasister på teknisk linje som vill helt slutföra sin gymnasiala teknikerutbildning och nå kompetens som gymnasieingenjör är ett fjärde studieår förlagt till något fastlandsgymnasium, i regel Blombackagymnasiet i Södertälje. Slutförd treårig gymnasieutbildning ger dock på alla linjer, även den tekniska, behörighet motsvarande studentexamens, förutsatt att visst medelbetyg uppnåtts. — Fackskolan är tvåårig och uppdelad på social, ekonomisk och teknisk linje, likaså med viss grenuppdelning. På både gymnasiet och fackskolans ekonomiska och tekniska linjer är det yrkesutbildande inslaget starkare än på övriga linjer.

Vuxengymnasiet anordnar på kvällstid ämneskurser i vissa ämnen enligt både gymnasiets, fackskolans och grundskolans läroplaner. Genom kombination av sådana ämneskurser (och ev enskilda studier) kan fullständig gymnasie-, fackskole- eller grundskolekompetens nås, men det är också vanligt att man tar enbart enstaka ämnen efter intresse och utbildningsbehov. Vid vuxengymnasiet studerar flertalet på fritid eller deltid ett eller ett par ämnen, men genom kombination förekommer heltidsstudier.

År 1971 kommer Säveskolan ge namnet åt den integrerade gymnasieskolan med ett tjugotal utbildningsvägar motsvarande gymnasiet, fackskolan och yrkesskolan, praktiskt taget alla sammanförda i gemensamma lokaler vid Länna utanför innerstaden och med ett beräknat elevantal på kanske 1500.

Visby läroverk 1821—1971 — några data

- 1 —1857 de förenade lärdoms- och apologistskolorna
1821—1857 det fristående gymnasiet
- 2 1857—1906 Visby högre elementarläroverk
från 1877 kallat Visby högre allmänna läroverk
omfattande klasserna 1—5 samt 6:1, 6:2, 7:1, 7:2
1859 inflyttning i ny skolbyggnad vid S:t Hansgatan
1863 ny gymnasikbyggnad
1886 övertagande av det s. k. annexet vid S:t Hansgatan
1865 den första studentexamen med 3 examinander
- 3 1906—1970 Visby högre allmänna läroverk
omfattande realskola och gymnasium
1958 underställt Visby skolstyrelse
1966 namnbyte till Säveskolan
1941 ny gymnastikbyggnad
Omkr. 1960 etappvis övertagande av S:t Hansskolan
och Immanuelskyrkan som andra och tredje annex
- 1906—1970 realskolan vid Visby HAL:
6-årig från 1906, ersatt av
4-årig från 1928 och
5-årig från 1929, båda öppna även för flickor

1965 upphörde intagning av elever i 5-årig realskola
1967 upphörde intagning av elever i 4-årig realskola
1907 den första realexamen med 6 examinander
1969 den största realexamen med 171 examinander
1970 den sista realexamen med 116 examinander

1906—1968

”gamla” gymnasiet vid Visby HAL:
från 1906 4-årig latin- och reallinje
från 1924 öppna även för flickor
från 1955 även A-kombination, dvs partiell allmän linje
från 1961 ersatt av 3-årig allmän linje
från 1964 teknisk gren av reallinjen
från 1964 handelslinje i samverkan med Kalmar handelsgymnasium
1964 upphörde intagning av elever på 4-årig latin- och reallinje och ombildades även dessa linjer successivt till 3-åriga
1968 den sista och största studentexamen med 135 examinander

4 1966—1971 Säveskolan
1966 nya gymnasiet: Hum- Sh- Ek- Na- Te-linjer
1967 övertagande av del av Tekniska skolan som fjärde annex
1968 vuxengymnasiet
1970 fackskolan: Soc- Ek- Te-linjer
1971 integrering av gymnasium, fackskola och yrkesskola till gymnasieskolan
1971 inflyttning i nya lokaler vid Länna.

Visby läroverk 1821—1971 — elevantal

	Totalt	Lärdoms- och apol-skolan	Gymnasiet	Realskolan	Fackskolan
1822	120				
1830	109	97	12		
1840	164	145	19		
1850	153	133	20		
1860	158				
1865	205				
1870	223				
1875	246				
1880	300				
1885	186				
1890	173				
1895	138				
1900	159				
1905	155				
1910	201		48	153	
1915	242		75	167	
1920	248		66	182	
1925	264		91	173	
1930	256		75	181	
1935	287		110	177	
1940	349		109	240	
1945	399		118	281	
1950	505		117	388	
1955	708		192	516	
1960	901		310	591	
1965	1008		409	599	
1970	813		638		175

Uppgifterna enligt årsredogörelser eller höstterminkataloger.
1970 tillkommer i vuxengymnasiets kvällskurser omkr 170 deltagare.

Visby läroverk — könsfördelning

Flickor intogs f f g i gymnasiet 1924, i realskolan 1928 och 1929

	Totalt		Gymnasiet		Realskolan		Fackskolan	
	Pojkar	Flickor	Pojkar	Flickor	Pojkar	Flickor	Pojkar	Flickor
1925	247	17	74	17	173			
1930	188	68	57	18	131	50		
1935	182	105	71	39	111	66		
1940	194	155	71	38	123	117		
1945	210	189	71	47	139	142		
1950	272	233	59	58	213	175		
1955	381	327	111	81	270	246		
1960	495	406	146	164	349	242		
1965	564	444	207	202	357	242		
1970	446	367	367	271			79	96

FRÅN STRANDGATAN TILL SÄVESKA ÄKRARNA

Genom kungliga beslut 1819 och 1820 upprättades ett gymnasium i Visby. Detta skedde både på lokalt initiativ och som ett resultat av det utredningsarbete som ledde fram till 1820 års skolordning. Visbygymnasiet började sin verksamhet vårterminen 1821 sedan den första lilla lärarstaben om tre lektorer och en adjunkt hade rekryterats. Dess förste rektor blev en av de lokala initiativtagarna, prosten i Roma Pehr Säve. Det är denne som tillsammans med sin mer namnkunnige son Per Arvid Säve, samlare, museiman och likaledes läroverkslärare, bortåt 150 år senare skulle ge namn åt Visby läroverk. (Om gymnasiet tillkomst se Theodor Freeman: Pehr Säve och Johan Niclas Cramér. Studier i den religiösa rationalismen i Visby stift. 1965, särskilt sid 68—74.)

En första uppgift blev att söka lokaler för gymnasiet. Med stöd av ett kungl. brev av den 3 maj 1820 beslöt domkapitlet, som ju var det vardande gymnasiet huvudman, att för dess räkning inköpa ett handlanden Höök tillhörigt hus på Strandgatan för 2.000 riksdaler banco och föreslog att reparera och inreda det för 1.000 riksdaler.

Säve hade föredragit biskopinnan Lütkemans hus, men regeringen avvisade den 30 maj 1822 hans besvär. (Wisby Stifts Tidningar 31. 8.1822.)

Våren 1823 kunde rektor Johan Facht med tillfredsställelse uttala:

”Detta Hus, som, jemte sitt fördelaktiga läge på en af Stadens reelaste gator, äger en vidsträckt och torr gårdstomt, tillräckelig för Gymnasii Ungdomens nödiga kroppsrörelser, lemnar utrymme icke endast för tvenne Auditorier, en Gymnasii-Sal, ett Biblioteksrum, utan äfven 2:ne Rum för Consistorii Sessioner jemte förmak, oberäknadt flyglarna, som i en framtid möjligen kunna inredas till boningsrum. — Som, enligt den vid Entreprenad-Auctionen ingångne förbindelse, denna byggnad vid nästkommande läroårs början, efter gifven föreskrift, skall vara inredd och färdig, våge vi hoppas, att den yttre anständigheten och ordningen snart skall stå i bredd med tillvexten i litterair och sedlig bildning.”

Två år senare var lokalerna tydligen helt färdigställda:

”Reparationen å Skolhuset har blivit fulländad, hvarigenom detta erhållit ett anständigt, med tidens kraf öfverensstämmande, utseende; äfven som Gymnasii större Lärosal erhållit nödiga Inventarier och en Stenmur omkring Gymn.gården blifvit uppförd.”

(Rektorsprogram 1823 resp 1825)

Den ena flygeln inreddes småningom, enligt Säves redogörelse 1831, för naturaliesamlingar.

Gymnasiehuset var beläget vid Strandgatan på den tomt där nu länsstyrelsens annex ligger, omedelbart söder om Stadshotellet. Det är på Sjöbergs karta 1851 markerat som en huvudbyggnad utmed gatan med två flyglar in mot gården. En akvarell av Jacques Kinberg 1849 visar en ren och vacker tvåvånings fasad med fritrappa och en lanternin på taket. I denna byggnad stannade gymnasiet tills det vid 1850-talets slut gick upp i ”högre elementarläroverket” och flyttade till Scholanders nyuppförda läroverkshus. Den gamla gymnasiebyggnaden revs vid 1800-talets slut.

Från gymnasiet var under hela denna tid den s. k. skolan en helt skild institution. Den bestod av den gamla trivialskolans efterföljare: de förenade lärdoms- och apologistskolorna. Lärdomsskolan var närmast en gymnasieförberedande ”latinskola” för ”egentliga studier”, som Säve 1822 lite aningslöst uttryckte sig i sitt rektorsprogram, medan apologistklasserna eller -skolan avsåg att ge mer praktisk utbildning för näringsstånden, med en starkare tyngdpunkt på naturvetenskap och moderna språk.

Gamla gymnasiet vid Strandgatan. Akvarell 1849 av Jacques Kinberg. Tillhör Gotlands Fornsal.

Foto Waldemar Falck.

Det gamla skolhuset, kärnan i det som senare kommit att kallas Tekniska skolan invid Domkyrkan, utvidgades 1830—1832 genom att Visby stad tillsköt medel för inköp av ett grannhus, det Sundahlska huset, så att skolan i fortsättningen även disponerade hörnhuset Drottensgatan—Skolgatan:

”Förmedelst en lycklig omtanka och villigt bidrag af Borgerskapet, har för Skolans räkning och dess flere behof blifvit inköpt ett både rymligt och välbeläget Stenhus, närmast Skolhuset och Ephori boställe.”

(Rektorsprogram 1831)

Syftet med denna utvidgning av skolan tecknade gymnasiets rektor Klingvall i sin årliga inbjudan 1832:

”Ehuru våra här i Staden varande Läro-inrättningar under de sednare åren blifvit betydligt förbättrade och utvidgade, har likväl icke ännu något tillfälle blifvit beredt för alle af landets ynglingar att erhålla uppfostran lämpad

efter den mängd af borgerliga yrken ortens omständigheter anvisa. Alla de ynglingar, som årligen ingå i de särskilda näringarne, behöfva ju en, efter alla dessa olika behof, passande bildning. Att detta behof icke blifvit uppfyllt genom den så kallade Apologist-Classen lärer ingen kunna bestrida. Undervisningsämnen der hafva ju, ehuru elementära, varit till sin omfattning så inskränkta, att ynglingarne knappt kunnat erhålla den allmänna medborgerliga bildning, som svarar emot tidens fordringar.”

Med fler lärare och rymligare lokaler skulle det nu kunna bli bättre.

När staden på detta vis tillgodosåg skolans lokalbehov, skedde det på det uttryckliga villkoret att icke framdeles betungas med utgifter för inredning och underhåll och att skolans lokalfråga ”för evärdeliga tider” skulle anses löst. Att Kungl. Maj:t accepterade detta villkor (Wisby Stifts-Tidning 30. 10. 1830) kunde staden på 1850-talet återopa då det gällde kostnaderna för det nya läroverks-huset. Detta uppfördes också utan att staden ”det ringaste bidragit till det nya lärohusets uppförande eller inredning, icke ens för det samma upplåtit byggnadstomt” (Wisby Stifts Tidning mars 1863). Villkoret gav också upphov till segslitna förhandlingar om vad som skulle ske med de gamla skolbyggnaderna då det nya läroverks-huset 1859 kunde tas i bruk (se t. ex. Kungl. Maj:t skrivelser återgivna i Wisby Stifts Tidning mars 1863 resp juli—augusti 1864). Resultatet blev att det gamla skolhuset överlämnades till staden, medan det Sundahlska huset såldes för skolkassans räkning.

I ”Minnen från skoltiden av Gotlänningar” (1930, sid 5—8) har Oscar Melin skildrat dessa gamla skolbyggnader, som i skolpojken minne tedde sig rätt ruffiga. Mest positivt skriver han om gymnastiklektionerna, som försiggick i den byggnad uppe på Kyrkberget, som under skilda tider har kallats Lancasterskolan, Slöjdskolan och nu Elevhemmet.

Gymnasiets och ”skolans” kollegier förklarade bristen på en lämplig gemensam byggnad utgöra hinder för den i 1849 års skolordning avsedda sammanslagningen av de båda skolformerna till ett sammanhållet läroverk:

”Så högligen önskvärd Collegierna ock anse en förening af de nu skilda Läroverken till ett sammanhängande helt, är dock, efter Collegiernas bästa öfvertygelse, en verklig sammangjutning icke möjlig, med mindre hela det förenade Läroverket kan inrymmas i en gemensam lokal och ställas under en Rektors styrelse, med enbet icke blott i undervisning, utan ock i disciplin. En förening, som icke uppfyller dessa fordringar, anse Colleg. blifva en

förening endast på papperet, icke i verkligheten, och genom Läroverkets lokala splittring ändamålet med en sådan förening: *enbet och sammanhang* alldeles förfelas, hvarigenom förändringen långt ifrån att blifva en förbättring, endast skulle blifva en ändamålslös rubbning i Läroverkens närvarande förhållanden. Att icke någondera af de långt ifrån hvarandra, i olika delar af staden, belägna Gymnasii eller Skolans lokaler kan för ändamålet lämpligen inredas, derom kan icke vara mer än en åsigt; att åter inrymma en del af Läroverket i Gymnasii, en annan del i Skolans lokal, kunna Colleg. icke föreslå, såsom stridande mot de vilkor Colleg. ansett sig böra uppställa för en verklig Läroverkens sammangjutning till ett organiskt helt.” (Årsredogörelse 1851, sid 4)

Kungl. Maj:t godtog motiveringen och uppskovet och beordrade domkapitlet att sörja för en nybyggnad. I årsredogörelsen 1855 (sid 9) kunde rektor Carl Cramér rapportera:

”Till följe af Kgl. Maj:ts Nådige Proposition hafva Rikets sednast församlade Ständer anslagit en summa af 50,000 Rdr Bko för uppförande af ny Läroverks-byggnad i Wisby. För detta ändamål äro för en sammanlagd summa af 11,333 Rdr 16 sk. Bko inköpta Doctor Andréés, Cons.-Not. Ahlbergs och Enkefru Andersins Hus och Gårdar för att, jemte den mellan dessa egenomar löpande gränd, såsom tomt för den nya byggnaden användas. Ritning till byggnaden, af Kgl. Maj:t gillad och fastställd, är uppgjord af Arkitekten, Professor *Scholander*, som i dessa dagar utstaker grunden till den ståtliga byggnaden, hvilken kommer att uppföras i en allvarlig och värdig stil och säkerligen skall med heder häfda sin plats bland våra härliga lemningar af medeltidens byggnadskonst.”

Det Scholanderska läroverksbygget har nyligen skildrats av bibliotekarien Ulla Ehrensvärd i en uppsats i verkshistoriken ”at förse Riket med beständige och prydliga Byggnader. Byggnadsstyrelsen och dess föregångare”. (1969, sid 120 f) Arkitektens syften och bedömningar belyses från mycket initierat håll av bibliotekarien Erik Eriksson i uppsatsen ”Fredrik Wilhelm Scholanders brev till Pehr Säve” (Gotländskt Arkiv 1967). Vissa Scholander-brev till Säve ingår i den tryckta utgåvan av Scholanders brev. Här skall därför i huvudsak endast återges några utdrag ur kompletterande material om bygget och invigningen.

Under hela 1850-talet fungerade domkapitlet som ett slags permanent byggnadskommitté, att döma av de oändligt många paragraferna i dess protokoll, som ägnas schaktningsanbud, transporter av Ölandssten och andra byggnadstekniska bekymmer. Den uppskjutna samorganisationen av skolorna trädde i kraft hösten 1857, då i de gamla lokalerna eftersom nybygget ännu ej stod färdigt.

Men rektor Cramér anade gryningen:

”Vårt nya lärohus skall, vill Gud, under loppet af nästa år inbjudande öppna sina portar och i sina lärosalar, ljusa och höga, såsom det höfves de rum, der mensklighetens högsta angelägenheter äro arbetets föremål, mottaga lärare och lärjungar förenade kring kunskapens och bildningens altaren. Först då skola vi ock kunna med stolthet och glädje utropa: ’nu är Gotlands läroverk vordet såsom *en* man!’”

* * *

”Tempel, som viges i dag åt de ädlaste mödor på jorden,
Viges åt bildningens värf, tempel för forskning och bön!

— — —
Hell, din församling är här — en skönare, rikare finn’s ej:
Våren med svällande knopp, sommarn som knyter sin frukt;
Hjertan ej kylda, ej skrumpna ännu af orolig beräkning;
Rosiga kinder, som ej sorgernas frost har förblekt;

— — —
Så är den skara af barn, den ynglingakrets, som du motta’r:
Fädernebygdernas skatt, hoppet för kommande da’r.
Fader och moder förtro åt din vård hvad ypperst de ega;
Fader och moder af dig fordra sin älskling en dag.
Må då det barn, som slöts i din famn oskyldigt och ödmjukt,
Vända som yngling igen, ödmjuk ännu som ett barn;
Manligt förädlad derhos, harmonisk till hela sitt väsen;
Mogen att sträfva framåt, närm’re till sanningens ljus;
Mogen för lefnadens ärliga värf, der intet är ringa:
Yrke, hur ringa det är, adlas af heder och tro;

— — —
Tempel, som höjer i enkel prakt dina gotiska tinnar,
Värdigt den minnenas stad, som i sin hjertpunkt dig satt,
Mätte det hjerta du bli’, hvarfrån med ungdomliga pulsslåg
Odlingens ådror sitt lif sprida i samhällets kropp!
Krafter, som verkade förr i trånga och torftiga kamrar,
Nu, i en friskare luft, skola de stärkas hos dig.
O, i en lycklig stund må den gamla skolans Penater
Flytta till dig, må de bli’ hulda och blida som förr!”

— — —
Visby nya läroverks hus ägnades vid sin invigning den 26 augusti 1859 tvenne dikter. Verserna härovan är hämtade ur den ena, av Carl Johan Bergman, läroverkslärare, lokalpolitiker och skald. Invigningen genom biskopen Anjou var en stor händelse i stadens liv och kommenterades så i Gotlands Tidning:

”Den nya Elementar-Läroverks-byggnaden inwigdes sistl. Fredag d. 26 Aug. till sin bestämmelse medelst ett tal af Biskop Anjou, framställande, jemte

hänsyftningar på inscriptionen öfver stora porten till byggnaden: ’Timor Dei initium sapientiae’ (Gudsfruktan är wishetens begynnelse), undervisningens förmoner, dess frukter då den mottages i för upplysning och nytta öppnade unga sinnen, der den, inplantad jemte lydriad och uppriktighet, skall blifwa ledande och hjälpredande genom hela lifwet samt tacksamt erkännas af hvarje för fosterlandet, dess ändamål, dess syften och dess ära redligt nitälskande. Högtidligheten försiggick efter att skolungdomen samlats i gamla skolhuset och derifrån aftågat, åtföljd af Rektor och Lärare, till den nya lokalens sollennitetssal, och börjades med afsjunding af en cantate, komponerad af Direktör Söhring, orden af Mag:r P. A. Säve (införda i dagens N:r), bewistades af en mycket talrik åhörarkrets. Efter Ephori tal ställde Rektor särskilt till ungdomen hjertliga och för dess gagn allwarligt manande ord.

Den nya Läroverksbyggnaden är till en del i göthisk stil uppförd och har ett både imposant och wackert utseende från S:t-Hansgatan, till hwilken en från byggnaden något sluttande större plan betydligt bidrar att höja det helas fördelaktigare anblick. Huset har twänne våningar, den nedre inneslutande lärosalar, den öfre en större solennitetssal och lokaler för Läroverkets bibliotek, samlingar, musik-, sång- och ritskolor. — Byggnadens murar och listwerk äro uppförda af kalksten och gips; skiljomurarne s. k. gjutna; sockeln, ingångsportarne, fensterinfattningar och trappor äro af huggen dels Ölands- dels Gotlands-sten; taket af jernplåt kopparfärgadt. Sollennitetssalen i gammal stil med höga panelningar, rior m. m. af furu, oljemåladt till ek. — Ritningen är utförd af Professor Scholander. — Byggnadskostnaden har varit betydligt förhöjd af skäl att grundwalen måst läggas med yttersta omsorg för den wattensjuka jordmånens skull, och har redan belöpt sig till öfwer 100,000 Rdr Rmt. Åtskilligt återstår ännu att wid sjelfwa byggnaden fullända äfwensom ett särskilt Gymnastikhus ännu skall uppföras.”

Tidningens uppgifter kompletteras av rektor Carl Cramér’s sarkrika redogörelse vid läsårets slut:

”Byggnaden, som omfattar en grundareal af 2,426 qv.-aln., är 72 ½ aln lång, och största bredden 37 ½ alnar. Framför densamma är en öppen plan af 7260 qv.-aln., och bakom är en inhägnad gård af 3,200 qv.-aln., på hwilken gymnastikhus kommer att uppföras. På nedra botten äro 12 större och mindre skolrum, ljusa och höga, samt åt gårdssidan bostad för en vaktmästare; öfra våningen innehåller 3:ne rum, afsedda för läroverkets samlingar, 1 rit- och musiksal, bibliotekssal med arbetsrum för bibliotekarien, 2:ne rum för Rektors expedition och Kollegii sammanträden, samt en festivitetsal, 30 aln. lång, 15 aln. bred och 8 ½ aln. hög, dekorerad i medeltidsstil. I båda våningarne är från rymliga korridorer särskild ingång till hvarje rum. Hela byggnaden kostar 135,000 Rdr Rmt samt tomterna 17,000 Rdr. Af denna summa äro 90,000 Rdr erhållna genom statsanslag, resten från Stiftets byggnadskassa, som dock ännu för en del häftar i skuld. Inredningen i skolrummen, hel och hällen ny, har bekostats af läroverkets egen

Skolgården i idé och verklighet.

Teckning av arkitekten Scholander, återgiven i Byggnadsstyrelsens minnesskrift "at förse Riket med beständige och prydliga Byggnader".

kassa med något öfver 1.500 Rdr. Bibliotheket, de naturalhistoriska och ethnografiska samlingarne äro ordnade i de för dem afsedda lokaler, ehuru tillgångarne icke ännu medgifvit en fullständig inredning; ritsalen är icke heller med ny inredning försedd, utan begagnas der tillsvidare bord och bänkar från gamla skolhuset. För den kemiska undervisningen är ett särskilt mindre rum upplåtet, ehuru det en och annan timme såsom lärum begagnas. Huset har i alla afseenden visat sig godt och ändamålsenligt."

Den nya läroverksbyggnaden väckte debatt, redan genom att ett par medeltidshus "sanerades bort" för att skapa tomtmark för nybygget och därmed S:t Hansgatans slutna karaktär bröts. Detta synes ej ha upprört den eljes antikvariske Säve, som dock från samma tid bodde granne med läroverket i det medeltidshus i hörnet av S:t Hansgatan och Bremergränd som brukar kallas Mor Säves och som själv till sin tomt flyttade den s. k. Perskammaren från läroverksgården. Läroverksbyggnaden karakteriserades av Säve som "vårt nya prydliga i fornstil byggda skol-hus, detta vettets och det sunda förnuftets tempel, kanske det vackraste i Riket". På goda grunder mindre gripen stod den sakkunnige gästande konsthistorikern C. G.

Ur Waldemar Falcks fotoarkiv.

Brunius: "Vi tillstå, att detta hus, ehuru ganska ansenligt, gjorde på oss ett föga behagligt intryck; emedan vi då ej kunde, liksom vi nu ej kunna, rätt fatta, hvad byggnadsstil där månne vara. Man har trott samma stil vara hanseatisk." Att lokala intressenter bedömde läroverkets "götiska tempel", cellfängelsets riddarborg (av samma arkitekt och samma invigningsår!) och badanstaltens jämnåriga lövsågsvilla som den nya tidens arkitektoniska attraktioner framgår dock av att dessa byggnader — jämte de medeltida ruinerna — fick illustrera Fegréus' Visbykarta av 1861. Nu, 110 år senare, har det ökande intresset för det som länge föraktfullt betecknades som 1800-tals-arkitektur, ingivit många respekt för Scholanders skapelse.

Ulla Ehrensvärd återger flera brevcitat som visar att Scholander tog kritiken av sakkunniga kolleger hårt. Men till Säve — till "dem som i den goda gamla staden utöfva lärdomens bagerirörelse, i det de knåda okunnighetens surdeg utur jäsande pojkskallar" — föredrog han i regel ironiska eller skojfriska formuleringar. I ett brev ett par veckor efter invigningen bad han Säve: "Alltså skrif mig några ord och låt mig veta om dig, om din sommar, och om detta

läroverkshus, i hvars dubbla port ungdomen finner symbolen af den goda och den onda vägen, ehuru de båda ingångarne äro lika breda." Särskilt lockades han av Säves förslag att "solennitetssalen", aulan, skulle dekoreras med namn på förtjänta gutar från äldre tid — "Dina Gotländska hedersknyfflars namn kunna obehindrat komma in i salen...". Erik Eriksson återger ett par brevcitat, som borde ha glatt skolpojarna om de kommit till dessas kännedom:

"Då skola vi allt ställa så till att gossarna hafva något att distrahera sig med under bönen eller vid andra tillfällen då uppmärksamhet erfordras och därför ber jag dig blott att hålla namnregistret i ordning."

"Låt se, 84 namn! Då kunde man flytta ner hela bården till det djup jag å ritningen angifvit, göra det ofvan blifvande fältet emot listen rödt och på nemndt sätt skriva namn vid namn skilda genom ett litet ornament som Dahl nog hittar på — — Ännu en sak: fylla dessa namn ej ut hela listen: O huru skönt! Då stå fäldt tomma och de små snoriga gökarne göras uppmärksamma på huru hvar och en af dem bör äflas för att i framtiden hjälpa till att fylla namnbristen. Det är en herrlig idé, den passar för högtiden, då skolepiltarne harangeras: 'Älskade, förhoppningsväckande ungdom! Se dessa tomrum... Sch! tysta der nere!... huru de liksom mana eder... trängs inte der på bänken... att fylla den sköna raden af lysande namn... Frövall, Frövall, sitt stilla, tror du inte att jag ser dig... och visande på framtiden säga... kom hit du der borta skall du få för prata, du... såsom skalden så skönt uttrycker sig: Ditt namn skall ock en stjärna få etc. etc!'"

Mindre ironiskt uttryckte sig, naturligt nog i kantattexten vid invigningen, Bergmans icke mindre verskunnige kollega Säve. Mot bakgrunden av Visby svunna storhetstid och av ruinernas romantik manar han nu den studerande ungdomen att både vårda fädrens minnen och gå ut som folkets lärare:

— — —
 Se här vårt Nya Läro-hus! det står
 På gruset rest så skönt som konstnär'n tänkte.
 Det skall nu fostra Gotlands skönsta vår,
 Som landets mödrar åt dess framtid skänkte.
 För Dig, Du Gotlands unga Hopp!
 Går höga porten festligt opp.

"All Visbets början Herrans fruktan är."
 Med helig häg träd i de ljusa salar
 Du Gotlands Ungdom! dygd och sanning svär.
 Här allt om Fosterland och ära talar:
 Här ser Du fädrens kära namn;
 Dig minnet, hoppet ta'r i famn.

I lydnad, kärlek all din ära sätt,
 Och hjertats rena oskuld städs bevara;
 Lär allvar, lär förnuft, lär ädelt vett,
 Och fatta hvad Du lärt i tankar klara.
 Hör gerna den erfarnes röst
 Och göm den i ett troget bröst.

— — —
 Du barn af folket! när Du det har lärt
 Som mer än lärdom är, som ger Dig hjerta,
 Så se till folket; vare det Dig kärt!
 Blif snart dess ljus, en balsam i dess smärta.
 Ställ Dig bland folket, hör dess röst,
 För fritt dess ord och blif dess tröst.

Men träden snart med frid ur skolans dam,
 J lärans, vettets, konstens ämnes-svenner!
 Till lifvets skola, — den blir allvarsam:
 Af gjorda verk först lärans halt man känner.
 O, blifven städs med manlig dygd
 Vårt Sveriges ära, Kungens trygd.

* * *

Läroverksbyggnaden kompletterades efter ett par år med ett gymnastikhus, bakom eller öster om huvudbyggnaden. Det stod färdigt 1863 och beskrevs så i 1864 års redogörelse:

"Det vid förra läsårets slut under byggnad varande gymnastikhuset var till Höstterminens början färdigt och fullständigt inredt. Huset, som är byggd af träd på huggen stenfot och täckt med plåt, innehåller en sal af 31 alns längd och 15 alns bredd, samt $8\frac{3}{4}$ alns höjd, samt förstuga, och kostar 10,000 Rdr. Inredningen, med all apparelj, floretter, målskjutningsgevärv m. m. har kostat 900 Rdr."

Därmed var läroverket för en tid väl försörjt med lokaler — även om hedersknyfflarna aldrig synes ha blivit avkonterfejade i aulan. Men elevantalet ökade snabbt under 1860- och 70-talen. Lemkes efterföljare som rektor N. A. Forsberg tog i sin första redogörelse 1876 upp problemet från tre synpunkter: bristen på lärosalar, förslitningen av möbler och inredning, den otillräckliga uppvärmningen genom huvudbyggnadens kakelugnar och gymnastikbyggnadens järnkaminer. På den sista punkten kan ett citat något levandegöra miljön;

”Den inom läroverket utbredda sjukligheten har antagligen haft flere orsaker; måhända torde en bland dem vara att söka deri, att lärorummen med sin nuvarande beskaffenhet och eldstäder ej kunna hållas tillräckligt varma; i flere rum har efter 3 timmars oafbruten eldning temperaturen ej kunnat uppbibras högre än till + 4 à + 6 gr. Cels., under det att den ute varit — 8 à — 9 gr.; och i några af de lägre klasserne har undervisningen på grund af kölden i deras rum en eller annan timme måst inställas. Ett liknande förhållande har varit rådande i gymnastiklokalen, der temperaturen de kallare dagarne varit + 3 à + 4 gr. någon gång 0 och derunder.”

Han lämnade vidare i tabellform varjehanda detaljerade uppgifter om rummens storlek. bl. a. ”Qvadratfot golfyta för hvarje lärjunge”, ”Kubikfot luft för hvarje lärjunge” samt ”Qvadrat-decimaltum fönsteryta på hvarje qvadratfot golfyta”.

I fortsättningen rymmer praktiskt taget varje årsredogörelse en rapport om löpande reparationer, partiella nyanskaffningar och om-disponeringar av utrymmen för att avhjälpa akuta behov — samt om planer som av tekniska eller ekonomiska skäl måst uppges.

Uppvärmning och ventilation innebar länge olösliga problem. Gång på gång redovisas kapsejsade förnyelseplaner, och luftväxlingen har förblivit inskränkt till öppnade fönster och dörrar under raster. Den framstående läkaren dr Bolling, som var skolläkare några år, var mycket kritisk mot skolmiljön:

”Hufvudvärk och allmänt illamående kunna bero antingen på anemi eller ock vara en följd af dålig, för varm eller för kall, luft och således mycket beaktansvärda. Att rummen skulle vara för varma, derom har intet klagomål sports, men väl motsatsen.

Att bara trägolf användas vid detta såväl som vid andra läroverk, måste anses såsom en i sanitärt hänseende felaktig anordning. Skurning och mycket dam blifva deraf en nödvändig följd. I klassrummen, der lärjungarne hålla sig mera stilla, blir detta missförhållande mindre skadligt än i gymnastiksalen, der de måste röra upp dammet i täta moln. Och likväl är det just der, som lärjungen skall stärka sin kropp och derigenom blifva duglig till själsansträngningar. Det lider intet tvifvel, att kroppsöfningar och idrotter äro å läroverken för litet uppmuntrade. Med den öfveransträngning, hvar-öfver så mycket klagas, skulle det vara mindre fara, om lärjungen finge sina kroppsöfningar så ordnade, att de blefve för honom en andlig och kroppslig vederqvickelse, och icke ett reglementerad arbete i en osund atmosfer.”
(Årsredogörelse 1884 sid 36)

Men om rektor ingalunda ville bagatellisera förkylningssjukdomarnas frekvens och dölja deras sannolika orsaker, sökte han i gen-

gäld trösta sig och läsarna med att antalet från gymnastiken befrjade var osedvanligt lågt. Ett provisoriskt omklädningsrum inreddes småningom i gymnasiksalens vestibul, och ett mer permanent framemot sekelskiftet, varvid också gymnastikutrustningen, ”appareljen”, förnyades med diverse redskap, incl. 2 stövelknektar till avklädningsrummet (årsredogörelse 1900 sid 61 f).

Rektor Forsberg kunde 1880 (sid 36) redovisa ett par förnyelser i inventariebeståndet, säkert viktiga i skolans inre arbete och liv: ljusen i lärorummen hade bytts ut mot fotogenlampor, ”uppburna af stora men lätta och prydliga kronor” och nya pulpeter av en revolutionerande konstruktion hade anskaffats:

”Desse nye möbler, ganska prydliga och i hög grad ändamålsenlige, utgöras af bord för två lärjungar med särskild stol för hvardera; såväl bord- som stol-fötter äro af gjutjern och fastskruvade i golfvet; stolsits och ryggstöd äro af polerad björk; bordskifva af polerad ek. Två anordningar hafva visat sig särdeles ändamålsenliga: den ena att locket till det under bordskifvan anbragta bläckhornet är *fullständigt* nedfaldt i skifvan och noggrant ligger i samma plan som hon, hvarigenom det sjelft skyddas för åverkan och icke heller skadar böcker och papper, som läggas på bordet, hvarjemte det hela på sådant sätt vinner i prydighet; den andra att mellan bordfötterna är anbragt en pall, som allt efter lärjungens storlek lätt kan höjas eller sänkas så, att underkropp och ben under sittandet få ett naturligt och beqvämt läge i förhållande till hvarandra. Kostnaderne för ett sådant bord med två stolar hafva under de senare åren utgjort 15 kr.”

Dessa pulpeter förblev normalutrustningen till början av 1930-talet. 1886 rapporterades (sid 39) andra tekniska innovationer:

”. . . ett större ur med utvändigt anbragt slagverk och urtafla, hvarigenom för såväl läroverket som staden ett länge känt behof af en synlig och hörbar tidsangifvare blifvit uppfyllt . . . Till ytterligare gagn för läroverket har i förbindelse med urets axel blifvit satt en elektrisk ringapparat, som verkställer utringningen i skolan vid alla fulla timslag.”

Hur rikets kanske vackraste skolhus tedde sig för skolpojken minne, därom ger Ernst Bolin besked i ”Minnen från skoltiden” (sid 35):

”Men jag återgår till läroverket sådant det var i mitten av 1870-talet. Läroverksbyggnaden var ju jämförelsevis ny, invigd 1859. Men ändå slutade mittkorridoren åt ena hållet som en mörk blindsäck, väl ägnad för åtskilliga mörksens gärningar såsom små snöbollskrig mellan för varandra endast svagt skönjbara fiender o. s. v. Sedermera genombrötos de båda klassrum, som stängde korridoren, vilken då drogs fram till gavelväggen och naturligtvis

fick ett fönster på denna. Uppvärmningen av klassrummen skedde genom kakelugnseldning. Det var en särskild förmån att vid behov under timmen få gå ut efter mera ved. Den artificiella belysningen under de mörka vintermorgnarna var ännu mera primitiv. Den tillgodosågs genom stearinljus i små låga stakar på pulpeterna. Ljusen hämtades hos vaktmästarfrun, som bodde inom läroverks huset. För att få nytt ljus måste man förete sista stumpen av ett nedbränt ljus. Ibland hände, att 'för upplysningens befrämjande' ett helt ljus skars sönder i småbitar som avbrändes i ena ändan för att representera 'naturliga' ljusstumpar. Så ofta kunde dock inte denna 'upplysningsverksamhet' bedrivas, ty fru W. drog snart nog sina misstankar, då hon hade en god portion personkänedom. Sedermera fingo vi fotogénlampor på enkla träställningar, hängande från taket; dessa utbyttes småningom mot gjutjärnslamphållare. Gas- och elektricitetsverk fick Visby först långt senare."

Den stora frågan från slutet av 1870-talet 15 år framåt var dock behovet av utökade lokaler. Elevantalet kulminerade kring 1880 med 300 elever och rektor Forsberg talade patetiska allvarsord:

"... ser sig läroverket bragt i den hårda belägenheten att vid nästa läsårs början nödgas afvisa inträdessökande, en åtgärd, som icke blott för läroverket vore menlig och motbjudande, utan äfven för staden och orten, till en början för enskilda familjer och omsider för det hela, skulle medföra oersättliga förluster, hvilkas omfång icke ens kan i penningar beräknas; ty hvem förmår väl att ens tillnärmelsevis angifva vidden af den förlust, som såväl för den enskilde som för samhället uppstår, om blott *en ende* lofvande ynglings framtid förspilles, därför att hans anlag icke i rätt tid får behöflig ledning och utbildning? Det är smärtsamt att behöfva framhålla sådant, men att icke framhålla det skulle vara brottsligt; det vore att svika den höga uppgift, läroverket har att främja, den ädlaste ett folk har att eftersträfvat, uppgiften att genom utveckling af hvars och ens bästa anlag fostra alla sina söner till så upplysta och goda människor och medborgare, som möjligt är. När denna uppgift synes löpa fara att i sitt förverkligande hämmas eller inskränkas, höfves det ingen, allra minst odlingens vårdare, att vara stum eller överksam. Också hafva bemödanden att förekomma den hotande faran under flere år fortgått och icke heller under innevarande år saknats; läroverket och orten stå i stora förbindelser till Gotlands riksdagsmän, som med lofvärd ifwer, ehuru tyvärr utan framgång, sökt att utverka statsmakternas bistånd. Kongl. Maj:t och hans regering hafva behjertat vår ställning; att riksdagen med blicken på landets allmänna ekonomiska betryck icke sett sig i stånd att bifalla regeringens proposition, må beklagas, ej klandras; allra minst kan det gifva oss grundad anledning till misströstan, ty ännu hafva aldrig hos ett upplyst folk nödiga medel fattats för behörigt tillgodoseende af ett insedt och erkänt bildningskraf; och mindre än annorstädes torde sådant få förutsättas om Gotland, der behovet af och begäret efter bildning utöfver folkskolans verksamhet visa sig så allmänna, att Gotland till sitt enda högre läroverk ärligen sänder i det närmaste dubbelt så

stor procent af sin befolkning, som den fastlandet sänder till sina många rikt utrustade läroanstalter."

(Årsredogörelse 1879 sid 33 f)

Smärre åtgärder, som att utackordera kemiundervisningen i annan lokal, att hyra två rum i rådhuset, att ta vissa för expedition och samlingar ursprungligen avsedda rum i anspråk som lärosalar — varigenom bibliotek och samlingar blev mindre användbara — gav ingen radikal bot. Planer framfördes på en tillbyggnad med två flyglar, alternativt med en tredje våning på huvudbyggnaden.

En annan lösning kom dock småningom till stånd. Landstinget beviljade dels ett engångsanslag på 10.000 kronor, dels en lånegaranti på lika stort belopp, och Visby stad ställde i utsikt överlåtande av byggnaden mitt emot läroverket vid S:t Hansgatan. Denna byggnad, tidigare kallad det Ehingerska huset, hade från 1839 varit artillerikasern några år och var från 1844 fattighus. Den omfattade en trevånings länga mot gatan och en envånings flygel. Förvärv av detta hus beslöts 1882, men tillträde bestämdes p. g. a. stadens behov av att hinna bygga ett annat fattighus till 1885, senare uppskjutet till 1886. Säljaren-staden subventionerade köpet med 5.000 kronor. Ironiskt nog måste rektor, samtidigt som han meddelade den glädjande nyheten om köpekontraktet, konstatera att elevantalet p. g. a. de tryckta tiderna började sjunka, så att utrymmesbristen lättade samtidigt som finansieringssvårigheterna ökade — läroverket var ju delvis beroende av elevavgifter! (Årsredogörelse 1882 sid 35 f)

Men även sedan byggnaden 1886 tillträtts, uppstod nya motigheter. Ett övergående bekymmer var visserligen behovet att låta "de å tomten förut befintliga byggnaderna undergå en grundlig reningsprocess, desto mera nödvändig, som de senast begagnats till fattighus" (årsredogörelse 1886 sid 37). Värre var att arkitektförslaget till ombyggnad visade sig alltför dyrbart och måste omarbetas, varvid den planerade rektorsbostaden i övervåningen slopades. Man hade då också hunnit pröva och fälla uppslaget att riva huset och bygga nytt. Resultatet blev slutligen att läroverket disponerade bara en del av byggnaden och hyrde ut resten, fem rum och kök, till Domkapitlet, vilket ju som tillsynsmyndighet och förvaltare av läroverkets byggnadskassa var nära befryndat med detta. Först kring 1890 var ombyggnaden så klar, att kemilaboratorium, bibliotek och naturalhistoriska samlingar kunde flyttas över till annexet. Därige-

Den gamla gymnastiksalen.

Ur Waldemar Falcks fotoarkiv.

nom frigjordes utrymmen i huvudbyggnaden, så att bl. a. "den länge kännbara bristen på eget ämbetsrum för rektor blifvit afhjälpt". Huvudbyggnaden blev också föremål för en viss renovering, tydligen välbehörlig sedan vid själva läsårsavslutningen en del av gipstaket i aulan rasat, "lyckligtvis utan att förorsaka någon skada", och takkronornas kedjelänkar befunnits nötta (Årsredogörelse 1891 sid 40 f). 1892 kunde rektor Jacobson med en slutsuck summera den utdragna transaktionen:

"Härmed är den länge påtänkta och för sitt utförande opåräknadt lång tid kräfvande omändringen af den dyrköpta egendomen med dess gamla, bristfälliga hus omsider bragt till ett, så långt förhållandena det medgifvit, tämligen nöjaktigt slut. Huruvida läroverket däremot med sitt starkt sjunkande lärjungeantal blir i stånd att ensamt bekosta de stora utgifterna för ständigt återkommande reparationer, är mer än ovisst."
(Årsredogörelse 1892 sid 43)

Ja, inte ens trädgården innanför den vackra muren och 1700-talsporten blev till riktig glädje, att döma av rektors missnöjda kommentar, i 1895 års redogörelse (sid 23), till att magistraten vägrat läroverket tillstånd att anlägga en kammarskjutningsbana på biblio-

Annexet och S:t Hansskolan.

Foto Nils-Erik Eriksson.

teks- och museigården (!). "Härigenom tillskyndas läroverket, då Jägaregillet för begagnandet af dess bana fordrar en afgift af 1 krona för dag, en årlig utgift af 25 à 30 kronor, hvilka kunde bättre användas."

* * *

Sedan läroverket således kring 1890 fått tillgång till vissa lokaler i annexet blev det ånyo för tjugo år tyst på lokalfronten. Bottenläget i elevrekryteringen inträffade i slutet av 1890-talet, och först framot 1910 började ökad elevtillströmning skärpa trycket på lokalerna. Då hade skolan också fått en ny läroverksstadga och en ny rektor, båda med nya ambitioner.

Rektor Richard Steffen avlät 1910 en skrivelse till Visby stadsfullmäktige (årsredogörelse 1911 sid 48—50), där han inledningsvis konstaterade att staden helt kunnat undandra sig kostnaden för 1859 års läroverksbygge, t. o. m. för tomtmarken, och att stadens bidrag till annexköpet på 1880-talet hade inskränkt sig till 5.000 kronor. Han avslutade med jämförelser med vad andra städer kostat

på sina läroverk i ny- och ombyggnader. Av lokalerna gav han en dystert bild, särskilt den nästan totala bristen på arbetsdugliga institutionslokaler, samt frånvaron av centralvärme och elektrisk belysning. Skrivelsen utmynnade i en begäran om utredning och förslag till åtgärder.

Den begärda utredningen tillsattes — med som ledamöter rektor, skolläkaren, en byggmästare och två inflytelserika kommunalmän — och lämnade efter två år ett yttrande. Kommittén vitsordade behoven:

”Kommittén har vid olika tillfällen granskat läroverkets lokaler och därvid funnit, att några af klassrummen varit så öfverfyllda, att vissa lärjungar från sina platser ej alls kunde se och andra lärjungar endast med svårighet kunde se svarta tavlan eller på karthängare upphängd karta,

att teckningssalen, fysikrummet och de för den kemiska undervisningen begagnade rummen i annexbyggnaden äro för trånga och i flera afseenden otillfredsställande, de senare enligt doktor Magnussons åsikt fullständigt oanvändbara,

att äfven den biologiska lärosalen erbjuder ett väl knappt utrymme,

att golfvn i hufvudbyggnaden på vissa ställen äro slitna och tarfva omläggning,

att plåttaket å hufvudbyggnaden är i behof af omläggning, hvilket dock under förfluten sommar medelst läroverkets egna tillgångar delvis verkstälts,

att uppvärmningen sker medelst kakelugnar, som eldas med ved, samt belysningen i annexbyggnaden medelst fotogenlampor, medan åter i hufvudbyggnaden elektrisk belysning under sistlidne sommar införts, hvilket bekostats af läroverkets egna tillgångar.”

En fullständig nybyggnad för läroverket betecknades som den mest önskvärda lösningen men ekonomiskt otänkbar, då den beräknades kosta inemot en halv miljon kronor. Att höja hufvudbyggnaden med en tredje våning vågade man sig tekniskt ännu inte på. Efter samråd med kollegiet föreslog utredningen i stället en trevånings tillbyggnad till annexet på platsen för den befintliga låga flygeln, varjämte domkapitlet förutsattes lämna sina rum i annexet. Skolläkaren dr Magnusson reserverade sig dock, ”då en tillbyggnad till norra delen af läroverkets annex af den höjd, som kommitterade föreslagit, komme att verka i hög grad vanprydande, och dessutom förslaget äfven från flera andra synpunkter icke synes mig fullt tillfredsställande” och begärde en sakkunnig arkitektgranskning. Byggmästaren N. Petterssons ritningar överarbetades av arkitekten vid överintendentsämbetet Georg A. Nilsson, och bygget beslöts och ut-

fördes i huvudsak under 1914, för en kostnad av drygt 50.000 kronor.

I årsredogörelsen 1915 redovisade rektor vad man vunnit genom tillbyggnaden: ritsal, musiksal, rymliga lokaler för kemi och biologi, incl. de utrymmeskrävande biologiska samlingarna, samt biblioteksvåning. Härigenom frigjordes vissa lokaler i hufvudbyggnaden, och ytterligare rum där vanns genom att vid samma tid fornsakssamlingen började deponeras i Gotlands fornsal. Centralvärme och elljus infördes i annexet, elljus i hufvudbyggnaden (där centralvärme däremot dröjde ända till slutet av 1920-talet). Genom placeringen av tillbyggnaden skonades den vackra murporten till annexgården, som senare delvis användes som botanisk skolträdgård.

Vad man förlorade redovisas naturligt nog däremot inte i summeringen: den vackra annexbyggnadens arkitektoniska värden förstördes svårt, så som reservanten dr Magnusson hade förutsett. Hela den gamla byggnaden har också en från skolsynpunkt bizarr och föga funktionsduglig konstruktion, med labyrintartad rumsfördelning och otillfredsställande inre kommunikationer.

Som vanligt efter en större satsning blev det åter 15 års relativ tystnad om lokalerna. Bland uppseendeväckande nyheter kan dock nämnas, att ”med Kungl. Maj:ts tillstånd har telefon införts i läroverket och apparaten placerats i rektorsexpeditionen” (årsredogörelse 1918 sid 43). 1923—24 anordnades en ny och utvidgad fysikinstitution i hufvudbyggnadens bottenvåning, och därmed fick detta ämne lokaler likvärdiga med vad kemi och biologi tidigare fått (årsredogörelse 1924 sid 3—5, 1925 sid 38 f). Vid mitten av 1920-talet upptogs utan positivt resultat frågan om gymnastikbyggnadens utvidgning eller ersättande. Vid utredning framstod ombyggnad av den gamla träbyggnaden som en tvivelaktig lösning, och drätselkammaren framkastade av kostnadsskäl tanken på en för läroverket och folkskolan gemensam ny gymnastikbyggnad utanför Skolporten. (årsredogörelse 1926 sid 40 f). ”Något vidare synes därefter ej hava i saken förekommit” är rektors resignerade kommentar två år i följd.

* * *

I slutet av 1920-talet kom ånyo samtidigt en ny rektor och en ny läroverksorganisation, läroverket blev på allvar en samskola. Årsredogörelsen 1930 innehåller, i likhet med åtskilliga tidigare vid

jämna årtiondeskiften, en översikt över skolans lokaler. Den sammanfattar så:

”Lokalerna i annexbyggnaden kunna betraktas som tillfredsställande såväl i fråga om storlek som beskaffenhet. Däremot måste de övriga anses fullkomligt såväl otillräckliga som omoderna. Genom den nya skolorganisationens genomförande har lokalbehovet blivit vida större än förut. Den mer än 70-åriga huvudbyggnaden befinner sig i ett ganska bedrövligt skick, emedan under denna långa tid endast föga blivit gjort för dess underhåll. Gymnastikhuset torde med fog kunna betecknas som ett av de sämsta i landet, varjämte tvänne gymnastiksalarna bliva nödvändiga genom omorganisationen till högre samläroverk. När därtill kommer, att skolgården är föga ändamålsenlig, måste jag anse, att den enda fullt tillfredsställande lösningen av hela frågan vore en eller flera helt nya byggnader på lämplig plats utanför stadsmuren. Tyvärr kan staden knappast bära en i så hög grad betungande utgift. En av drätselkammaren för frågans utredande tillsatt kommitté har därför föreslagit, att huvudbyggnaden skall påbyggas med en våning, den övriga delen av huset grundligt repareras samt ny gymnastikbyggnad uppföras på lämplig plats. Vinner detta förslag vederbörande myndigheters bifall, får frågan en nöjaktig om ock ingalunda idealisk lösning.” (sid 48 f)

Den föreslagna tillbyggnaden och renoveringen av huvudbyggnaden utfördes 1932—34; gymnastikbyggnaden lämnades oförändrad. För ritningarna svarade dåvarande byggnadsrådet G. A. Nilsson i Byggnadsstyrelsen. Meningarna om hans arkitektoniska lösning har starkt brutit sig. Somliga har menat att huset vann på påbyggnaden, då det förut skulle ha varit för lågt i förhållande till längden — uppfattningen har senast hävdats av Ulla Ehrensvärd i Byggnadsstyrelsens tidigare nämnda minnesskrift — medan andra menat att proportionerna förlorades och byggnadens stillöshet och kolossala dominans accentuerades. Tekniskt anses ombyggnaden ha varit intressant, då yttertaket lyftes genom domkrafter. Ombyggnaden kom till följd av konflikt inom byggfacket att dra ut över två år i stället för som planerat ett läsår. Det försvårade givetvis skolarbetet, som bokstavligen fick fortgå i rök och damm; provisoriska lokaler lånades i Tekniska skolan.

I en presentation i årsredogörelsen 1935 summerar rektor Henrik Jörlander bakgrund och resultat (sid 37—46). Han inleder med att redogöra för läroverkets byggnadshistoria alltsedan 1850-talet och är påfallande kritisk mot vidtagna åtgärder. Då han noterar äldre uttryck för tillfredsställelse är hans svala kommentar: ”så får man i sanning en god bild av hur oerhört fordringarna på hygien

och bekvämlighet stigit”. Löpande underhåll finner han ha eftersträvt: ”olika förslag till förbättringar diskuterades, men ingenting åtgjordes, utan allt förblev vid det gamla”. Han beklagar redan 1880-talets halvdana ombyggnad av annexet och än mer 1910-talets:

”Härigenom hade visserligen lokalfrågan för tillfället blivit löst, fastän de erhållna rummen ej voro vidare lämpligt planerade . . . men det värsta var att missgreppet från 1886 blev ännu svårare, kanske omöjligt att avhjälpa. Läroverket är härigenom för generationer framåt hänvisat till sina båda gammalmodiga byggnader, vars brister inga ombyggnader kunna fullständigt avhjälpa. Det är fastlåst vid sitt instängda läge mitt inne i staden med sin trånga skolgård, som redan för mer än femtio år sedan ansågs alldeles för liten, och har ingen annan möjlighet till framtida utvidgning än att förlänga annexbyggnaden åt söder, vilket torde bli en mycket svårlost uppgift. Den enda riktiga lösningen hade naturligtvis varit en nybyggnad fritt belägen utanför ringmuren med möjlighet till framtida utbyggnader. Nu är detta försvårat för oöverskådlig tid framåt.”

Om huvudbyggnadens skick vid den tidpunkt han kom till läroverket säger han drastiskt: ”Emellertid framträdde allt tydligare byggnadens stora brister och otjänlighet för sitt ändamål, så att den till slut torde ha varit ett av de sämsta, måhända rent av det allra sämsta läroverkshus i landet.”

Han framför ett pliktskyldigt tack till staden för dess uppoffringar i en ekonomiskt brydsam tid för ”så goda och ändamålsenliga lokaler förhållandena medgivit” och särskilt för den stora upprustningen av möbler och inventarier. Men han döljer inte sin besvikelse över att ingen som helst förståelse mötte förslaget om totalt nybygge (för en beräknad kostnad av 900.000 kronor). Hans sammanfattning visar att han egentligen uppfattade 1930-talets satsning som en halvmesyr lilksom de tidigare:

”Härmed hade lokalfrågan erhållit den bästa lösning, som under föreliggande omständigheter stod att erhålla. Lokalerna skulle bli fullt tillräckliga för mer än 400 lärjungar, alltså utan ringaste svårighet kunna t. ex. mottaga samtliga lärjungar från stadens flickskola, om denna eventuellt skulle upphöra. Fordringarna på hygien och bekvämlighet skulle vida bättre än förut bli tillgodosedda. Så skulle man genom modernare konstruktion av fönstren komma att öka deras glasyta med minst 25 %, varigenom den förut högst otillfredsställande dagbelysningen skulle betydligt förbättras och på så vis en av de svåraste olägenheterna om ej helt försvinna, så åtminstone avsevärt minskas. Som oundvikliga och för oöverskådlig framtid förblivande olägenheter skulle visserligen återstå: huvudbyggnadens smala, opraktiska ingång, dess trånga och mörka korridorer, smala trappor, den olämpliga formen på

klassrummen, bristen på moderna ventilationsanordningar samt dessutom den opraktiska annexbyggnaden och över huvud taget olägenheten att ha undervisningen förlagd till två hus, skilda av en av stadens huvudeator, saknaden av vaktmästarebostad inom skolans lokaler, den sluttande och alldeles för litet rymliga skolgården . . .”

Sommaren 1936 rustades delar av annexet upp, dock utan större ingrepp i rumsfördelning. Stora delar av den äldre husdelen upptogs sålunda alltjämt av bibliotek och biologiska samlingar, vilket i någon mån dolde den bristande ändamålsenligheten i byggnadens struktur. Sedan tog rektor upp frågan om gymnastiklokaler, som blivit alltmer prekär, både p. g. a. skick och underhåll av 1863 års träbyggnad och p. g. a. det starkt ökade antalet flickor vid läroverket, vilka därtills varit hänvisade till Flickskolans gymnastiksal. Stadsfullmäktige beslöt uppföra en fullt modern byggnad med två salar på den gamlas plats. Den stod färdig våren 1941 och kunde då av skolöverstyrelsens gästande gymnastikkonsulent betecknas som de bästa gymnastiklokaler som då fanns i landet. Med tanke på krigs- och efterkrigstidens byggnadsrestriktioner kan gymnastikbyggnaden nog sägas ha kommit till i grevens tid.

* * *

När rektor Jörlander 1941 lämnade Visby läroverk, kunde han alltså med tillfredsställelse iaktta, att han under ett årtionde drivit fram en total förnyelse av skolans lokaler, dock alltjämt inom den gamla ramen.

Denna ram skulle dock snart ohjälpligt sprängas genom en aldrig tillnärmelsevis förutsedd ökning av antalet elever under de följande årtiondena. Elevantalet som 1935—1945 ökat måttligt, från ungefär 300 till 400, steg 1945—1955 med 300 till 700 och 1955—1965 med ytterligare 300 till 1000 elever, trots att nyrekryteringen till realskolan mot slutet hölls tillbaka i förhållande till efterfrågan. Sedan gymnastikbyggnaden fulbordats hände intill mitten av 1950-talet trots elevexpansionen inte mycket på läroverkslokalernas område: trängseln ökade, fastighetsunderhållet eftersattes och den materiella förnyelsen var ringa. Framemot mitten av 1950-talet gjorde skolan i materiellt hänseende i stora stycken ett försummat intryck.

Från denna tid har däremot en betydande omdaning ägt rum. Inte bara elevexpansionen har frampressat denna utan också de

ständiga skolreformerna med deras krav på rymligare lokaler och modernare och fylligare undervisningsmateriel. Därtill kommer att helt nya arter av utbildning tillkommit inom läroverkets ram och krävt utrymme och utrustning. Det starkare kommunala inflytandet över läroverken från samma tid ställde ökade resurser till förfogande, och lärarkårens förnyring och modernare utbildning ställde krav på resurser.

Lokalplaneringen tog i början mest fasta på att sörja för de omedelbara behov som skolans tillväxt efterhand aktualiserade. Småningom, sedan skolöverstyrelsen redan kring 1960 gjort klart att det på längre sikt vore orealistiskt att tänka sig en utbyggnad av läroverket i innerstaden, klövs planeringen efter två linjer: den ena en långsiktig att skaffa fram helt nya lokaler extra muros, den andra att under den långa övergångstiden modernisera och provisoriskt utvidga skolan i innerstaden.

Innan tanken på en verklig utbyggnad i innerstaden övergavs, hann därför en lång rad aldrig realiserade arkitektskisser se dagen, att inte tala om mera lösligt framkastade projekt. Skisser gjordes således till en eller två flygelbyggnader på skolgården ned mot S:t Hansgatan, men också till en helt nybyggd hög institutionsbyggnad bakom gymnastikbyggnaden, i kvarteret mellan Stettinergränd och Kyrkogatan. Andra planer gällde nybyggnad på tomten väster om annexet, ned mot Mellangatan, eller söder om Bremergränd. Alla dessa projekt stupade dock på insikten om det ohållbara i att ånyo lappa på en befintlig, redan splittrad skolanläggning. När under 1960-talets senare hälft det blev klart att framtidens gymnasieskola skulle vara en integrerad storskola, rymmande linjer motsvarande gymnasium, fackskola och yrkesskola, fanns ingen återvändo: Sävskolan måste flytta ut från innerstaden, där aldrig plats skulle kunna beredas för de mycket utrymmeskrävande yrkeslinjerna.

Parallellt med denna långtidsplanering, till vars slutresultat jag återkommer, har det varje år gällt att tillgodose de mest närliggande behoven. Ingen långsiktig plan för upprustning av vare sig lokaler eller materiel kan sägas ha förekommit under större delen av denna tid, utan årliga partiella förändringar har tillgodosett en del av de mest trängande behoven, men då givetvis på ett ganska ojämnt sätt. Särskilt de senare åren inför det nya gymnasiet och fackskolans utveckling har staden lämnat mycket frikostiga anslag till komplettering och modernisering av undervisningsmateriel.

På lokalsidan har det dels gällt annekterande av lokaler i grannskapet, dels omställning av skolans egna gamla. Då situationen vid mitten av 1950-talet blev prekär, inleddes först ett lokalbyte med småskolan eller S:t Hansskolan snett över gatan och övertogs denna byggnad snart helt för läroverkets behov. Därmed införlivades med läroverkskomplexet en arkitektoniskt utsökt vacker byggnad från 1845, stadens folkskola före Gamla Solbergaskolan. I etapper övertog man också en baptistkyrka, Immanuelskyrkan, invigd 1889 och belägen på andra sidan Bremergränd omedelbart söder om huvudbyggnaden. Den är arkitektoniskt förvisso en mindre skatt och med en rumsfördelning, som gjort den mycket lite lämpad som skollokal. I olika omgångar har man också haft lokaler i Tekniska skolan vid Domkyrkan, inrymd i den gamla skolbyggnaden från det tidiga 1800-talets trivialskola. Dess namn har fått förnyad aktualitet, då dit 1967 förlades huvuddelen av det nya gymnasiets tekniska institutioner. — Något år lånade man lokal i Stadshotellet, senare i stället i Flickskolan vid Mellangatan. För realskolans praktiska ämnen — hushållsgöromål, hemkunskap, slöjd av skilda slag — var man i stor utsträckning beroende av lokallån vid folk- eller grundskolorna samt Flickskolan. Gymnasiets och fackskolans ekonomiska och tekniska utbildning har för sina mer praktiska inslag krävt nära lokalsamverkan med yrkesskolan vid Länna och Centrala verkstadsskolan vid Bro väg och hamnen. — Vid sidan av undervisningslokaler skall nämnas, att Visby stad kring 1960 gjorde den gamla Lancaster- eller Slöjdskolan på Kyrkberget till kärnan i ett modernt elevhem, varigenom denna byggnads skoltraditioner förts vidare i ny form, till båtnad för gymnasister och andra äldre skol elever från landsbygden.

Alltsomallt har Säveskolan de senaste åren haft lokaler i ett tiotal byggnader inom och utom innerstaden. Vad detta innebär av tidskrävande och komplicerade dagliga transporter på korta raster och av problem då det gällt att administrativt hålla samman denna oenhetliga skolenhet behöver ej närmare utvecklas. Skolenhetens kärna är alltså f. n. fyra från varandra fristående byggnader, belägna jämte ett par skolgårdar i de fyra hörnen vid ett gatukors, där en smal och föga trafikerad gränd möter en av innerstadens huvudgator, vartill kommer gymnastikbyggnad och Tekniska skolan. Läget mitt i innerstaden, med skolbyggnader och icke avspärrade skolgårdar på ömse sidor om en trafikled innebär i praktiken att

även gator och trottoarer fungerar som skolgård. Skolan ligger onekligen mitt i samhället, skolans och elevernas verksamhet är helt öppen för stadsbornas välvilliga eller kritiska insyn. Det är idylliskt men naturligtvis inte helt oproblematiskt.

Disposition och underhåll av befintliga lokaler har präglats av avsaknad av långsiktspänning och samlade grepp. Någon genomgripande renovering av en hel byggnad i sänder har inte ägt rum under dessa årtionden, än mindre av hela skolanläggningen på en gång. Detta gör att den inte vid något tillfälle verkligen i sin helhet sett fräsch ut. Den är dock nu vad gäller interiörerna i väsentligt bättre skick än vid någon tidpunkt under senare årtionden. En ökad förståelse från de ekonomiska huvudmännens sida har småningom vunnits för tanken, att så länge en skola skall användas, skall underhållet vara fullgott även om man vet att användningen skall upphöra inom få år, detta inte minst för att god ordning och hyggelig trevnad i skolan skall kunna uppnås.

Så länge klassrumssystemet tillämpades, måste man på sätt och vis leva ur hand i mun alltefter hur antalet klassavdelningar växlade från år till år. Förhyrningar utom skolan och dupliceringar inom den utjämnade trycket hjälpligt. Vid mitten av 1960-talet övergick Säveskolan till ämnesrum för all undervisning, inte bara för de naturvetenskapliga ämnen och övningsämnen som redan tidigare haft särskilda lokaler. Så samlades exempelvis all språkundervisning i S:t Hansskolan, ”språklådan”, undervisningen i svenska förlades till huvudbyggnadens översta våning och de samhällsvetenskapliga ämnena till dess mellersta. Fördelarna från undervisningens synpunkt bedömdes som stora, trots avsaknaden av föreskriven storlek på ämnesrummen och bristen på grupperum. Ämnesrummen försågs med viss teknisk undervisningsapparat, och undervisningsmateriel samlades ämnesgruppvis i anslutna materielrum. Nackdelarna har vandringsfolket, eleverna fått bära i form av oupphörligt roterande mellan alla byggnader och våningar, ofta olika för varje lektion under läsdagen.

Möjligheten till förändringar inom en gammal byggnadskropp begränsas givetvis av byggnadskonstruktionens bärande element, åtminstone om man vill undvika dyrbara ingrepp i dessa. Detta leder till att takpelare och väggstumpar i somliga rum utgör irrationella inslag och skymmer sikten i eljes funktionsdugliga rum. Trapporna är som de är, alla trånga: somliga med hjärtstimulerande höga trapp-

steg, andra av hundraårig användning nedslitna till en trivsam men hal källbana genom flera våningar. Reservutgångarna är ej vad de borde vara, vilket man haft anledning att begrunda vid de senaste läsårens utrymningsplanering och -övningar. Nya behov har fått tillgodoses där man möjligen kunnat, inte där det varit mest önskvärt: skolmatsalar på S:t Hansskolans vind, bibliotek och uppehållsrum för eleverna ocentralt överst i huvudbyggnaden.

Ovissheten under många år, hur länge skolanläggningen skulle komma att användas för nuvarande ändamål, har naturligtvis bidragit till kortsiktiga åtgärder. Under intryck och felbedömning av gymnasieutredningens förslag slopade man vid mitten av 1960-talet aulans föråldrade bänkinredning och förvandlade salen till ren skrivsal med lösa bord och stolar — i och för sig idealiskt för skrivsalsfunktionen. De utdöende morgonsamlingarna förlades till en biograf. Då behovet av samlingsal i stället snabbt visade sig öka, genom nya former för undervisning och kulturaktiviteter på gymnasiet, måste man ompröva arrangemanget efter något år. Resultatet blev en ny funktionell kombinationsinredning för skrivningar och föreläsningar. Aulan blev åter till en prydnad och samlingspunkt för skolan, och staden återfick den hörsal och konsertsal som anses ha den bästa akustiken. Den uppvisar nu en ganska charmfull stilblandning med 1800-talets fursteporträtt och C. G. Hellqvist-kopia, med 1930-talets muralmålningar av Yngve Lundström och 1960-talets moderna stolsinredning.

Fullt funktionella enligt moderna krav kan dessa gamla lokaler aldrig bli utan radikal ombyggnad, även om de genom successiv upprustning blivit provisoriskt funktionsdugliga även för nya skolformer. Ju närmare uppbrottet från den gamla skolan, dess starkare upplever många lärare och elever de gamla byggnadernas trivselvärden och överhuvud skolans charmfulla läge mitt inne i den gamla stadskärnan nära till övriga kulturinstitutioner. Vad de skall användas till när Säveskolan sommaren 1971 beräknas flytta utanför ringmuren är i skrivande stund ej känt i annan mån, än att S:t Hansskolan efter ombyggnad avses ånyo tas i bruk som småskola, lågstadieskola. För innerstadsbefolkningen är det väsentligt att inte helt förlora skolungdomens livgivande inslag i stadsbilden.

* * *

Länna gård i sin glans dagar.

Ur Waldemar Falcks fotoarkiv.

Från mitten av 1960-talet har långtidsplaneringen syftat till en ny gymnasieskola vid Länna park. Avgörande för valet av plats har varit tillgången på tomtmark samt förläggningen dit redan åren kring 1960 av nya lokaler för yrkesskolan. I mindre mån har också bidragit stadens förskjutning genom huvudsaklig utbyggnad söderut.

På skissplanet lade arkitekten Olof Hagberg fram olika en- och tvåvåningsprojekt, innan man omsider stannade för en tvåvånings huvudbyggnad för den teoretiska undervisningen, med en friliggande men ansluten aula. De befintliga yrkesskolepaviljongerna byggs ut att småningom rymma praktiskt taget alla yrkesutbildande linjer i den integrerade gymnasieskolan. Bortom dessa kommer ligga en byggnad för matsalar och gymnastiksalar med omgivande idrottsanläggningar utomhus.

Gymnasiets eller Säveskolans utflyttning från innerstaden innebär ju ett uppbrott från gammal kulturmark och ett brytande av flerhundraåriga skoltraditioner. När det gäller att ute vid Länna skapa nya miljövärden, står man inte helt utan traditionsgrund. Dock har en milt sagt omstridd kommunal handläggning från Visby stads sida äventyrat möjligheten att gruppera en modern skolanläggning

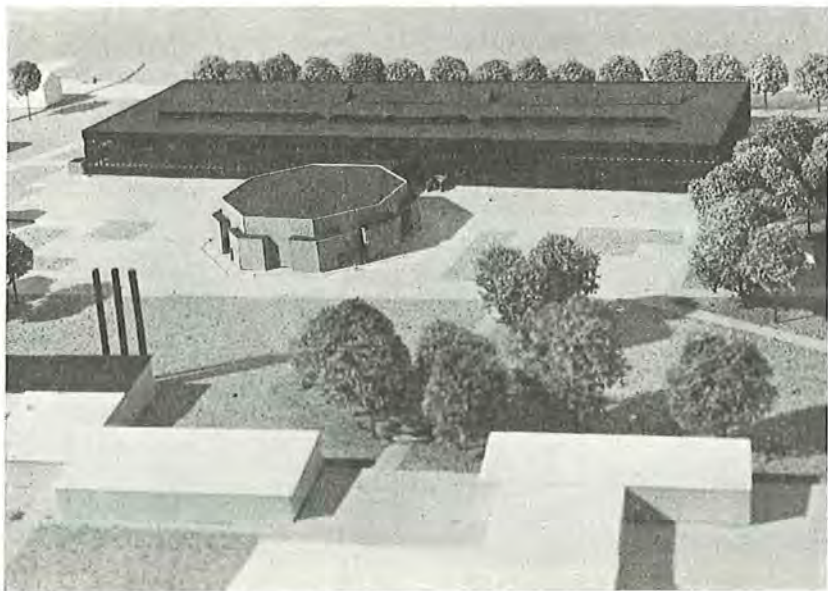

Foto 1970 av modell till nya gymnasieskolan vid Länna.
Den nya gymnasiebyggnaden med aula. I förgrunden de befintliga
yrkesskolepaviljongerna.

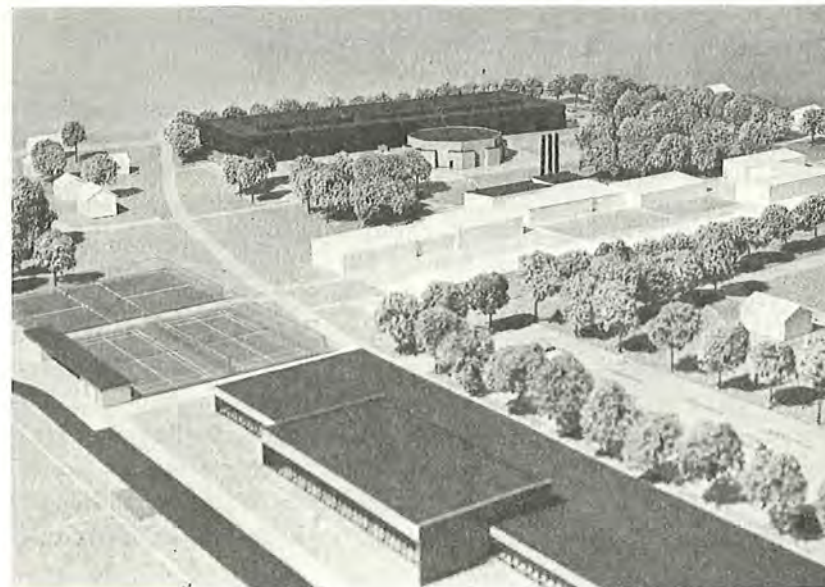
kring en förnyad och återställd Länna gård med dess i Visby omedelbara omgivningar unika herrgårdsmiljö i liten skala:

”Lenna. (Plantagen) Ett täckt landställe ett par tusende alnar S. O. från Staden. Har ett vackert Corps de logie, drifhus sam täcka alléer och berceauer.”

(Några ord om Wisby Fornlemningar m. m. utg. . . af C. J. Sjöberg. 1851)

Länna gård går tillbaka till slutet av 1700-talet, då stadens befolkning skänkte området till borgmästare Peter Herman Grewesmühl. Denne uppförde den herrgårdslänkande anläggningen, sedermera påbyggd, och anlade en plantering som hölls tillgänglig för allmänheten. Namnet Länna fick gården efter en senare ägare, konsul L. N. Enequist, bördig från Slite. Från gymnasieskolans elever, lärare och skolledning har upprepade önskemål uttalats om gårdens bevarande för skoländamål, exempelvis för elevlokaler och läroverkets äldre museala samlingar.

Om Länna gård utplånas, kommer marken, bevarade delar av parken samt närheten till Skolbetningen förbinda Nya Säveskolan

Gymnastik- och matsalsbyggnaden med idrottsanläggningar.
Foto Wimmerström & Hagbergs arkitektkontor.

med det förflutna. Ett parkområde nära Länna har någon tid kallats Pehr Säves park och den nya skolans tomtmark är de Säveska åkrarna. Dessa var jordar, som i fyra generationer tillhört familjen Säve och som i testamente av 1879 av Per Arvid Säve donerades till Föreningen Gotlands Fornvänner och enligt testamentsbestämmelserna skulle bära namn efter donators far Pehr Säve. Jorden innehades av Fornvännerna 1888—1945.

Själva namnet Skolbetningen på det stycke charmfull stadspark, som ligger på andra sidan vägen sydöst om gymnasieskolans byggnader vittnar om gammal anknytning till skolan. Sjöberg fortsätter sin guidebeskrivning över Visby omgivningar så:

”Skolbetningen. Ett samlingsställe på eft.m. den vackra årstiden för Stadens unga tjänstemän och handlande, der de, i det gröna, förlusta sig med national-lekarne: *spela park* och *kasta varpa*; belägen ett litet stycke öster från Lenna.”

Här finns alltså gamla traditioner värda att förnyas, här finns promenadpark och plats för gutniska idrotter inom räckhåll för gym-

nasisternas håltimmar och långraster. Man kan också erinra om ett tillägg till senare upplagor av den citerade guiden:

”En del af stigen, som från Lenna-vägen leder till Skolbetningen, kallas *Jungfrustig*, till minne af nunnorna i Solberga kloster, hvilka sägas här hafva fordom lustvandrat.”

Men varifrån kommer namnet Skolbetningen?

Ett kungligt brev av den 8 mars 1815 till domkapitlet i Visby (avskrift i läroverkets arkiv D:2 Kungliga skrivelser 1815—1870, nr 11) sammanfattar vad man då menade sig veta om Skolbetningen. Det framgår att marken kommit i Visby skolekassas ägo 1674, som ersättning för att den förre ägaren, en rådmän, förskingrat ett skolekassan tillhörigt kapital av 800 daler silvermynt. Betesmarken användes först till löneutfyllnad för trivialskolans rektor, uttyrdes sedan till personer utom skolstaten och från mitten av 1700-talet för ett billigt arrende till lärare vid skolan. Kammarkollegium reagerade mot denna löneförmån:

”... så vida Schole Cassan enligt Eder uppgift tillkommit genom frivilliga gåfvor till Schole Gossars understöd, Collegium förmåler dess underdåniga tanka vara, att mera nämnda dess tillhörighet Skolbetningen icke eller bör få användas till Lärarnes förmon utan till nyssberörde Cassas rätta ändamål...”

Kungl. Maj:t ömmade dock i sitt svar till domkapitlet även för lärarna, vilket framgår av denna hanterliga slutmening:

”Beträffande för öfrigt den af Eder gjorde hemställning, huruvida icke Betesmarken emot en efter tiderna lempad billig afgift till nämnde Cassa skulle få begagnas af wisse mindre väl lönte Skollärare jemte Consistorii Notarien, så ehuru väl Wi finne att inkomsten af ifrågavarande betesmark ostridigt tillhör SkolCassan och bör till Skolungdomens nytta användas, likväl och enär detta sistnämnde ändamål utan tvifvel befordras derigenom, att Skol Lärarnes vilkor icke äro allt för knappa, samt då desse Lärare i en lång följd af år fått åtnjuta förmonen af betets begagnande mot ett lindrigt arrende, och denna förmon såsom lättad i deras hushållning torde vara för dem af större betydenhet än den vinst, som genom en arrende auction skulle kunna Skol Cassan tillskyndas, så hafve Wi i nåder funnit skälighet tillåta Eder att, sedan det nu varande arrendet blifvit i behörig ordning upsagdt, med de af Eder föreslagne Skol Lärare och Consistorie Notarien ingå öfverenskommelse om ett billigt arrende för betets nyttjande i ofta nämde Lägenhet, hvilket arrende må fortfara tills vidare och intill dess någon utväg kan finnas att förbättra samma Skol Lärarens Lönevillkor...”

Sedan lärarlönerna reglerats, arrenderades Skolbetningen tydligen ånyo ut till personer utom skolstaten. I läroverkets arkiv (D:3 nr 140) finns bevarat arrendekontrakt med konsul L. N. Enequist på Länna. Där understryks till allmänhetens bästa i en paragraf uttryckligen att ”Den hittills för bollspel upplåtna plats inom lägenheten skall fortfarande få för samma ändamål begagnas.”

1903 fick domkapitlet tillstånd att sälja Skolbetningen till Visby stad. Köpeskillingen blev en av läroverkets fonder och den årliga avkastningen fördelades på dels biblioteks- och materielkassan, dels ljus- och vedkassan, som var den ålderdomliga benämningen på en kassa, som under senare årtionden bl. a. givit läroverket medel till premier och stipendier.

Så sluter sig kretsen då den gamla skolan flyttar i den nya.

STUDENTEXAMEN

”... det var i den gamla goda tiden... innan den skarpa studentexamen var upfunnen och långt förrän anghästarna, ilande, flåsande över hav och land, riktigt kommit i gång, som vi inalles sex Visby-gymnasister, vilka, efter ordningen, voro de krye ungdomarna Gabr. Herlitz, P. A. Säve, Carl Säve, J. N. Cramér, L. J. Ringbom och Victor Cramér, som då skulle bege sig till lärdomsstaden i Uppsala för att där anträda sin akademiska bana, ty professorerna uppvaktade ej minsann skolpojkar i landsorten.” (P. A. Säve: Vår första Uppsalafärd, i Ur handels och näringarnas sagor från gutarnas ö. Visby 1937)

Så startade P. A. Säve sin resa till studentexamen 1830, en stormig seglats över Östersjön. Vid den tiden avlades studentexamen vid universitetet; vid gymnasiet anordnades avgångsexamen men inträdesbiljetten till universitetet förvärvade man på ort och ställe. Gymnasiet svarade alltså för en prövning av att dess pensum hade fyllts — ”Med våra avgångsbetyg och vederbörligt vidi av biskop Eberstein” — men universitetet gjorde sin egen bedömning, åtminstone formellt — ”... förhoppningar. Dessa senare delade vi också rätt tryggt, ty att bli ’kuggad’ var då en okänd fruktan.”

Säve går i denna skildring inte närmare in på deras föregående skolliv i Visby. Man kan endast konstatera att det från gotländsk

synpunkt var en märklig båtlast som lämnade ön detta år 1830, för jämte de nämnda var bl. a. även Carl Cramér och därmed en stor del av de män som skulle komma att spela en ledande kulturell roll i Visby vid 1800-talets mitt. Gymnasiekollegiet höll denna tid nära kontakt med nationen i Uppsala bl. a. genom att dela ut Stipendium Oscarianum, till minne av kronprins Oscars besök i Visby 1829, vilket ofta tilldelades en student i Uppsala. Även innehavare av Stipendium Burmeisterianum i Uppsala anmäldes i gymnasiets årsredogörelse.

Från den centraliserade studentexamens slutskede, 1862 i Uppsala, gav Oscar Melin en rapport, som vittnar om större respekt än den Säve på sin tid hade visat:

”Studentexamen var den tiden en annan och svårare än nu för tiden, när lärjungarna examineras av sina gamla lärare, om än en censor följer förhöret. Då åter sattes man vid ett bord tillsammans med en annan, ofta alldeles obekant studentkandidat, och på kortsidan satt examinatorn, en för vart ämne, och höll på — var och en av dem — minst en timme.”
(Minnen från skoltiden av Gotländingar. Göteborg 1930, sid 12)

Men 1862 beslöts att studentexamen skulle flyttas från det mottagande universitetet till det avlämnande gymnasiet. Universitetens intresse av kontroll och insyn uppehölls genom censorerna, som från början rekryterades praktiskt taget uteslutande bland universitetslärare men under det senare skedet av ämbetets drygt hundraåriga historia även bland erfarna gymnasielärare. Landets första examensomgång enligt den nya ordningen hölls 1864, men i Visby först 1865, möjligen beroende på att den tidigast berörda årgången gymnasister här tog chansen att ett år i förväg påskynda sin avfärd till Uppsala, förbi den nya, oprövade och fruktade ordningen.

I många hänseenden ändrades studentexamen påfallande litet under de drygt hundra år den anordnades vid läroverken. Påståendet gäller särskilt om man bortser från den yttre inramningen, sådant som att abiturienternas klädsel skiftade från 1860-talets frack till 1960-talets manchestersammetskavaj. Under ett sekel växte småningom fram ceremonier och traditioner, inslag av hela stadens folkfest, vilka sedan på ett par år snabbt vittrade bort sedan studentexamen avskaffats och som biprodukt därav medborgarna i gemen förlorat eller befriats från ett färgrikt — stimulerande eller irriterande — fyrverkeri.

Andra, mer sakligt djupgående skillnader sammanhänger med så-

dana förändringar i kursplaner och kunskapsfordringar, som successivt genomförts som följd av förskjutningar i gymnasiets skolpolitiska målsättning. Många förändringar förklaras av skolans förvandling från pedagogiskt småhantverk till storindustri, med ökande krav på produktivitet och standardisering.

Jag ska stanna vid några drag i Visby läroverks första studentexamen 1865 och dess sista 1968, så får läsaren själv pröva var på den 100-åriga skalan hans egen eventuella examen inföll.

I Gotlands Tidning den 24 maj 1865 kunde man läsa följande notis, som i sin spartanska saklighet röjer frånvaron av allt det ståhej som vi senare har förknippat med studentexamen:

”*Examen.* Sistlidne Måndag hölls vid Läroverket härstädes Maturitets-examen med de trenne ynglingar (Hedström och Baumgarten af klassiska och Kohrtz af reala linien), hvilka genomgått de skriftliga profwen. Examen, som började kl. 8 f.m. och afslöts kl. 8 e.m., utföll så, att alla tre gingo igenom, och blef maturitets-betyget för Hedström: Med beröm godkänd, och för de båda andra: Godkänd. — Censorer woro Professoren E. Edlund och Adjunkten Th. Hagberg. — Af de till afgangsexamen ursprungligen anmälda ynglingarne, hade en (privatist från Kalmar) blifwit hänvisad till läroverket i Kalmar, en annan hade icke fortsatt de skriftliga profwen, och twenne i dessa blifwit av lärarne underkände.”

Gymnasiets handlingar berättar utförligt om denna dag och dess förhistoria, bl. a. om bedömningen av skrivningarna där ju som framgår av tidningsnotisen bara halva antalet examinander godkändes. Några centralt utgivna mallar för skrivningsbedömningen fanns då givetvis inte, och vid granskningen av matematikskrivningen synes lärarna vid tvekan ha tagit det säkra för det osäkra och kuggat vederbörande. För den som 1968 examinerade en historikergrupp på Afrikas historia är det fängslande att läsa en studentuppsats från 1865 om ”Grunddragen af Afrikas naturliga beskaffenhet”. Man förstår en ynglings resignerade suck, då han detta år — från sin skolpulpet i Visby och före Stanleys och Livingstones rapporter — skulle penetrera en okänd kontinent:

”Olycklig den oförvägne, som vågar sig för långt uppför dessa floder, ty han har flera starka fiender att kämpa mot. De värsta äro de vilda sjödjuren och negrarna, hvilka lika skoningslöst behandla honom. På detta sätt blir det svårt att få en grundligare kännedom om detta vidsträckt land.”

Redan ingressen verkar inspirerad av gotlänningens insulära isolationism:

”Denna verldsdel är på alla sidor omgifven af haf och sammanhänger med fastlandet endast genom näset vid Suez.”

en formulering som kunde ha inspirerat Falstaff Fakir till hans nyktra konstaterande, att vattnet är ett farligt gift som omger Visby stift.

Den muntliga examen följdes av en lång betygsdebatt med enligt protokollet votering om mogenhets-(maturitets-)betyget med tillhörande protokollsreservation. Sedan sålunda ingenting lämnats åt slarv, avslutades sammanträdet om aftonen, enligt protokollets § 4:

”Sedan för ynglingarne, härefter förekallade, af Rector tillkännagifvits, att deras afgangsexamen blifvit godkänd, och dem tillönskats lycka att vidare fortgå på den väg, Läroverket nu för dem öppnat, upplöstes sammankomsten.”

En detaljerad och drastisk ögonvitnesskildring av en studentexamen modell äldre ger Oscar Engström i sin bok På de gutars ö. En släkthistoria från Visby (1925, sid 274—286). Vi får där följa författarens alter ego Claes från den dag i april 1882 då han fann sig ”inburad på stora läroverkssalen, och precis kl. 8 på morgonen bröts Kongl. Ecklesiastikdepartementets sigill av rektor, som punkt för punkt återgav departementets skrivkunnighet med avseende på ämnena för uppsatserna på modersmålet” — till den 13 juni samma år: ”Före kl. 8 är man på läroverket klädd i frack och vit halsduk i likhet med censorer, examensvittnen och lärare, dessa sistnämnda kategorier dessutom ordensprydda dagen och sig själva till ära.”

En studentkamrat, Ernst Bolin, kommenterar i ”Minnen från skoltiden” (sid 36) samma års studentexamen mera avmätt: ”Studentexamen avlöpte i Visby under särdeles stillsamma och oansenliga former. Inga blommor, intet hurrande eller hissande. Uppmärksammandet av den nyblivne studenten inskränkte sig till att hans vita mössa skulle ’stukas’ genom dunkar i skallen av vänner inom de högre klasserna.”

Få ämbeten har väl varit omgivna av en sådan skräckinjagande nimbus som studentexamens censorer, dessa statens justerare av mått och vikt i kunskapsfordringar. Från de 15 års studentamina jag var med om att genomföra vid Visby läroverk har jag dock nästan undantagslöst goda erfarenheter av deras bedömningar. Men till de oförglömliga intrycken hör väl den känsla av ödesgemenskap och taktisk samverkan inför ockupanterna från fastlandet, som om inte

förr så vid studentmuntan svetsade samman lärare och abiturienter. Inställningen att censorerna skulle luras är tydligen gammal, att döma av detta brev från rektor Carl Cramér till lektor C. J. Bergman som vistades i Stockholm (KB Ep B 3):

”Wisby 30/3 1867

Broder Bergman!

— — —
Hos oss går allt, Gud ske lof! sin gilda gång. De 6 abiturientarne äro vederbörligen anmälde, och vi göre hvad vi kunna för att bereda dem till de ’fatala’ skrifproven. Då classici sist hade lat. profskrifning gick det ej illa. Lyckas nu skrifningen, så skola vi väl, lärde af erfarenheten, så på förhand uppgöra betygen, att ingen skall kunna af Hrr Censorer kuggas. Carlssons /ecklesiastikministerns/ råd, som Du meddelat, skall tagas väl ad notam. Kan Du möjligen något på förhand få veta, när dagarne för skrifproven äro bestämda, så får jag en notis derom. Det är alltid godt att veta, för att derefter kunna ställa våra arbeten.

— — —
Wänskap och tillgifvenhet

Carl Cr”

Censorernas roll försköts efterhand från en kontroll av den enskilde elevens kunskaper till en granskning av lärarens och skolans betygsnivå. Denna förskjutning accentuerade särskilt de sista åren deras uppgift att verka betygsutjämnande över hela riket, så att samma betygsgrader i skilda landsändar skulle äga samma värde och kunskapsgrund. Därmed försköts också deras intresse de sista åren efterhand från B-tröskeln, godkännandet, till AB-tröskeln, inträdesnivån för många spärrade utbildningslinjer efter gymnasiet. En annan härmed sammanhängande förskjutning var den, att studentskrivningar och studentmunta för flertalet abiturienter upphörde att vara en avgörande examen rigorosum och i stället genom ökat hänsynstagande till tidigare skolprestationer blev en bekräftelse på tidigare dokumenterad nivå. Det ökade antalet examinander ledde efterhand till en utökning av antalet censorer: i Visby från två de första åren till mellan fem och tio de sista. Kravet på enhetlig bedömning hindrade dock en sådan utökning av censorskåren som skulle ha svarat mot det ökade antalet examinander. I stället minskades antalet förhørsämnen, från praktiskt taget alla ämnen under 1800-talet (i regel 8) till 3—4, ja de sista åren undantagsvis ända ned till 1—2 per elev. Samtidigt utsträcktes examinationsgrupperna från den normala storleken av 3—5 elever det sista året ända

till 6. Denna successiva uttunning av censorkontrollen var också ett av flera argument för studentexamens avskaffande.

Antalet godkända studenter i Visby var under det första årtiondet sammanlagt 67, det svängde det följande kvartsseket överraskande mycket (1883: 24, 1899: 3!), men årskullarna höll sig seklet ut i regel kring eller under 10. Under 1800-talets hela sista tredjedel torde det inte ha utexaminerats stort fler studenter än under det enda sista året 1968. Ännu under mina första lärarår i Visby på 1950-talet rymdes alla fjärderingare i en klassavdelning i ämnen som kunde samläsas. Sedan för årgångarnas storlek snabbt i höjden, och 1968 års årgång omfattade 135 abiturienter fördelade på tre dagar. I procenttal uttryckt innebar detta, att av en årsklass ungdomar i 20-årsåldern tog under 1800-talet ungefär 1 % årligen studenten, ännu på 1940-talet 2—3 % och 1968 15—20 %.

Gången av examen 1968 var föregångarnas lik, med de smärre modifikationer som orsakades av mängden examinander och av att denna sista examen krävde några specialarrangemang eftersom den var utan återvändo. Det var sålunda sörjt för att de som detta år avlade endast partiell studentexamen genom skolans medverkan skulle inom ett år kunna komplettera denna till en fullständig. Man sökte också reducera den känsla av misslyckande inför en icke godkänd examen, som väl dessvärre alltid varit examensfestligheternas baksida, många gånger obarmhärtig och tragisk för den drabbade eleven och hans anförvanter.

Men det mesta var sig likt — från den ödesmättade rännstensvandringen till Galgberget inför studentskrivningen i svenska (som Helge Kökeritz i Gjallarhornets jubileumsnummer 1945 återför till 1920) till jubeltåget genom Studentallén, som väl den årgången som så många andra felaktigt trodde var uppkallad efter dem själva. Men där fanns ett band: Studentallén i Visby har ju fått sitt namn av ett av skandinavismens stora internordiska studentmöten vid 1800-talets mitt, då studenterna som protestmakare och opinionsbildare gick till politisk attack mot the Establishment, för samhällets förnyelse. Till muntan 1968 infann sig två förhoppningsfulla abiturienter, utan tyngande barlast av inpluggade kunskaper men utrustade med var sin gitarr i hopp om att kunna snärja censorerna i hippiekulturens garn. De avväpnades i trappan men kunde inte det året lyftas genom examen med de sedvanliga konstgreppen. Med ett års fördröjning blev dock även de studenter.

Abiturientparaden.

Tiden går. Det var inte så länge, sedan vi figurerade i läroverkskatalogen, och nu har det redan blivit tradition av en och annan liten idé, som vår förhoppningsfulla klass fann på och genomförde. Så med skolresorna och skolrefesterna. Och likadant med "den stora paraden" dagen före studentskrivningen i svenska.

Vem kan nu minnas, hur idén kom upp! Vem av oss minns väl ens, hur det riktigt gick till första gången abiturienterna vid Visby h. allm. läroverk under gravlikt allvar tågade ut till galgarna för att värdigt bereda sig till den med bävan motsedda skrivningen i svenska! Men för varje år, då vi se de bleka abiturienterna — glada och sorglösa på ytan men dystra och oroliga i sitt innersta — tåga ut under den gamla fanan, blir sinnet fullt av hägkomsfer från den oroliga, men ack så lyckliga tid, då skolan var ens värld och studentmössan hägrade vid horisonten; bortom den fanns just ingenting.

Det var under känslan av den fruktansvärda ovisshet och osäkerhet, som är alla abiturienters — och speciellt de latas — öde veckorna före de med fruktan motsedda skrivningarna, som vi beslöt att på ett helt nytt sätt bereda oss för skrivningen i svenska, till vilken vi naturligtvis pluggade in hundra ämnen, av vilka intet enda kom upp. Alltså, vi förfärdigade en skön fana, på vilken stod att läsa: "Gläd dig i dag, ty i morgon skall du dö", o. som visst var prydd med en dödskalles och en del andra uppsseendeväckande attribut.

Och kvällen före skrivningen samlades vi på skolplanen, tågade i gåsmarsch genom gatorna ut till Galgberget, begingo därstädes en mystisk ceremoni efter ett ritus, som kom alldeles spontant. Jag tror, att vi vandrade runt kring galgarna 7 gånger, och det gällde att hålla balansen, för den, som steg miste, var naturligtvis dömd att "köra". Och det var nog inte utan, att vi litet till mans trodde på betydelsen av vår ceremoni. Vilket vi naturligtvis kom att göra ännu mera, då en av kamraterna, som ansåg det under sin värdighet att vara med i paraden, ömkligen underkändes i ett par tre ämnen. När vi så kommit tillbaka igen till läroverksplanen, hurrade vi — enfaldigt — för den nuvarande skolordningen i allmänhet och examenssystemet i synnerhet, varpå fanan högtidligt vecklades ihop och var och en gick hem till sitt för att tillbringa en mer eller mindre sömlös natt.

Nu har gåsmarschen till Galgberget blivit en helig tradition, som varsamt värddas, och småpojkar smyga sig på omvägar ut till Galgberget för att se efter, om någon stiger fel och alltså förutspår sin kuggning. Fanan finnes alltså kvar, och många årgångar skola väl ännu bära den genom gatorna ut till galgarna — en enda gång om året.

Tänk, att man varit med och gjort historia ändå! Att man varit med på den tiden, då det begav sig!

O d d.

Signaturen Odd — Bertil Kablström, student 1920 — i Gotlänningen 25. 4. 1925. Dödskallesfanan revs i bitar av den sista abiturienttårgången, 1968 års.

REKTORSPROGRAM SOM TIDSSPEGEL

”I allmänhet torde ingen måttstock för bedömandet af särskilda tiders och länders olika karakter och utbildning, och således äfven för hela progressionen af mänsklig utveckling till fullkomning, säkrare och sannare böra sökas, än just i hvarje särskilt tids, hvarje särskilt lands allmänna och offentliga bildnings-anstalter. Dessa äro merendels alltid ett uttryck af sin tids rådande syftning och lynne och man kan af dem icke otydligt sluta, icke blott till hvilken grad af upplysning den särskilda tiden i allmänhet höjt sig, utan äfven huru länge den inom samma gränslinier behöft utbilda sig för en högre ståndpunkt, samt sluteligen för hvilka mer eller mindre ensidiga ändamål i det offentliga lifvet de olika bildningsanstalterna varit beräknade. Man finner detta, dels då man betraktar det relativa värdet af de för Skolorna föreskrifna stycken, dels långvarigheten af den tid, under hvilken alltid enahanda lärostycken blifvit idkeligen genomgångna och åter började, dels det företräde, med hvilket vissa vettenskapsgrenar, nästan med de öfrigas uteslutande, blifvit vid Skolorna föreskrifna och i dem föredragna. Samma hufvudföremål i de allmänna uppfostringsanstalterna, som i det allmänna lifvet, skall hvarje folkslags historia uppvisa. Äfven det land, vid hvars Gymnasium jag under snart förflutne läse-år varit Rector och hvilken befattning jag, med tacksamhet för en vördad Förmans visa råd, Medbröders förtroende samt Discenters uppmärksamhet och kärlek, nu går att nedlägga, kan, under olika politiska skiften och öden, i sin bildnings-historia uppvisa motsvarande anstalter.”

(J. G. Klingwall, Visby gymnasiums rektorsprogram 1824)

Rektor O. W. Lemke fogade till sin årsredogörelse för Visby högre elementarläroverk 1874—1875 en kortfattad historik över läroverkets äldre historia. Denna innehåller också en arkivförteckning. Han säger där, att ”af tryckta inbjudningsskrifter och årsredogörelser rörande Wisby läroverk finnas inga från äldre tider. Sådana började regelmessigt utgifvas först från och med läseåret 1844—45, omfattande både Gymnasium och Lärdoms- samt apologistskolan.” Uppgiften är dessbättre oriktig. I läroverkets arkiv förvaras numera en volym, E IV:1 Programmata Visbuensia ab A:no 1821 eller Visby gymnasiums program 1821—1844. Fastän volymen innehåller enbart tryck, är den troligen den enda bevarade samlingen av de äldsta

N. 1
1871 Feb.

LITTERARUM AMICOS,

HOSPITES ET URBICOS,

AD

FESTUM CELEBRANDUM,

QUO

NOVUM GYMNASIUM INAUGURABITUR.

PEROFFICIOSE INVITAT

CAROLUS JOH. EBERSTEIN,

EPISC. GOTHL. ET EPHOR. GYMN.

VISBU Æ,

Excudebat KJÖLIN.

Titelsidan till biskop Ebersteins inbjudan till gymnasiets invigning februari 1821. Programmata Visbuensia ab Anno 1821. Sävskolans arkiv.

Foto Waldemar Falck.

rektorsprogrammen från Visby; den har möjligen tillhört konsistorienotarien och prosten H. P. Gustafson och tillförts arkivet efter Lemkes tid.

Dessa rektorsprogram är i regel skrivna på svenska, men när det gäller de äldre många på latin. Vid varje vårtermins slut inbjöd rektor skolans gynnare och vänner att närvara vid avslutningen. Då nya ordinarie lärare skulle installeras, inbjöds likaså myndighetspersoner och allmänhet att bevista även denna ceremoni. Dessa akter är uttryckligen föreskrivna i 1820 års skolordning. I programvolymen är därjämte intagna några tal och inbjudningskrifter till andra märkeshändelser inom skolans ram, såsom högtidlighållandet av reformationen och av Gustav II Adolfs död med tal av biskopen samt givetvis inbjudan till gymnasiets själva invigning 1821 genom biskop Eberstein: "Litterarum amicos, hospites et urbicos, ad festum celebrandum, quo novum gymnasium inaugurabitur, per officiose invitavit Carolus Joh. Eberstein, Episc. Gothl. et Ephor. Gymn."

Ceremonien vid det årliga rektorsbytet vid gymnasiet reglerades i skolordningens sekt. 1, kap. 9, § 6:

"Wid Gymnasium warde derefter Rectorats-ombyte förrättadt, på det sätt, att sedan Lärowerkets Medlemmar och Stadens Inwånare, genom utfärdadt Program, blifwit kallade till denna högtidlighets biwistande, upträdde den afgående Rector uti Lärostolen, och hälle ett Tal på Swenska eller Latinska Språket, efter fritt wal, öfwer något till dess wetenskap eller ungdomens almäna uppfostran hörande ämne. Efter dess slut upkalles den tillträdande Rector, hwilken emottage de till Rectors-Embetet hörande insignier. Den afträdande förklare honom derefter för lagligen tillsatt Rector, lyckönske honom och intage åter sitt rum bland de öfriga Lectorerne, hwarefter den tillsatte Rector slute Acten med wälönskningar och böner på sätt öfligt warit. Program och böner må alltid wara på det Språk, hwarpå Talet hålles."

Ämne för dessa offentliga föreläsningar vid rektorsskiftena, liksom vid lärarinstallationer och minneshögtider, annonserades i förväg i inbjudningsskrifterna. Sålunda skisserade rektor M. Klintberg 1830 i sitt rektorsprogram i korthet ett förslag till radikalt ändrade lästider vid skolorna. Han tillägger:

"För dessa mina åsichter äskas måhända skäl och bevis. Det tal Kongl. Skolordningen mig ålägger hålla den 15 Juni, skall hufvudsakligen upptaga dem. Att de här framställas, anser jag emot ändamålet af denna skrift, som är en antydan öfwer hvad tal kommer att hållas, och, såvida någon deraf skulle tro sig intresserad, till detsamma afhörande inbjuder och liksom beveker."

Redan sättet att vända sig till länets, stiftets och stadens ledande män vittnar om strävan att ställa skolan mitt i byn. Ordalagen varierar lätt men kulminerar i rektor Pehr Säves pampiga formulering 1826:

"Till biwistande och behedrande af denna Akt får jag således enligt antagen sed vördnadsfullt och vänligen inbjuda Länets Höfdinge och Militär-Befälhafvare härstädes, Stiftets Biskop och högste Vårdare af härvarande Undervisnings-verk, Stadens Magistrat, Landets och Stadens Militäre, Civile och Ecklesiastike Embets- och Tjenstemän, Gymnasii och Skolornas samtliga Lärare och Ungdom samt ortens alla öfriga Gynnare och Vänner af vetenskaper och studier, så vida de, af andra göromål och angelägenheter oförhindrade, skulle behaga, att med sin närvaro visa denna uppmuntrande uppmärksamhet åt undervisningsyrket och detta Verks så väl Lärare som Ungdom, samt vilja slutligen, med deras, förena sina lyckönskningar och böner till Allmakten för Konungahuset, Fäderneslandet, för Vettenskapers, allmän och enskilt undervisnings samt andra lofliga yrkens fortgång."

Flertalet av dessa rektorsprogram eller inbjudningskrifter är författade av gymnasiets rektor, några av "skolans", d. v. s. trivialskolans eller lärdoms- och apologistkolans. Gymnasiektoratet roterade under 1820- och 30-talen mellan lektorerna, medan "skolans" rektorat redan från början var en fast tjänst. De första årtiondenas programskrifter är från en synpunkt intressantast, den idéhistoriska. De är mycket personligt hållna, består av en uppsats med ett huvudtema men därjämte meddelanden och reflexioner av varjehanda innehåll, ett rektorsbudskap till den intresserade allmänheten. Med 1840-talet fick skriften en mindre retorisk prägel, den gav vissa återkommande uppgifter enligt standardformulär, om elever och lärare, kurser och läroböcker, byggnader och material, samlingar och donationer. Denna matnyttiga men mindre "litterära" form behöll läroverkens årsredogörelser sedan med små variationer fram till början av 1960-talet, då de ej längre blev obligatoriska och flerstädes upphörde, så även i Visby.

* * *

Som tids- och samhällsspegel är kanske de rektorsprogram av störst intresse, där rektorer i början utan blygsamhet tog upp magistrala kulturpolitiska ämnen, utan direkt anknytning till skolan, och i storslagna svep deklarerade sin hållning till tidens centrala frågor. Brytningarna mellan liberala och konservativa opinioner

slog här in genom skolans portar, liksom mellan religiös rationalism och romantisk nyreligiositet. Även i litterär och allmänskulturell mening är 1820-talet en tid av uppgörelse mellan den gamla och den nya skolan. Särskilt de mera spekulativa av dessa rektorer känner sig leva i en brytningstid, och de representerar sinsemellan skilda och mycket personliga ståndpunkter. Att skribenterna riktade sig till länets, stiftets och stadens hela opinionsbildande skikt är uppenbart — en handfull kolleger och ett tiotal gymnasister kan inte ha varit publik nog.

Rektor Pehr Säves första svenskspråkiga rektorsprogram, 1822, är som ett tegnérskt skoltal, eller kanske rättare en parafras av Tegnér's berömda reformationstal 1817 med dess avvägning mellan upplysning och nyromantik:

”Länge följde vi uppmärksamt de stora politiska skakningarne, och slutligen vid deras hvila försattes i stum häpnad. Må ock ingen inbilla oss, att dessa rörelser angå oss icke; de hinna oss liksom de aflägsna orkanerna på hafsrymden omsider spridas ända till vikar och stränder och der öfverraska de oberedde. — Men äfven hvälfningsarne inom begreppens värld hafva varit lika merkvärdiga. En ny kunskapshåg, odlingens och frihetens alster, har sträckt sig till alla forsknings regioner och de för människors välfärd angelägnaste frågor. De stora ideerna, förr någras egendom, hafva blifvit liksom lössläppta. De hafva spänt människornas både begär och krafter, och hastat spridningen af många sanningar och många villor, förklädde ofta och hyllade som ljusets englar. Allt är i arbete: en väntan efter något bättre, som slagit djupa rötter, ger sig nästan öfver allt tillkänna. Och med det forna tänkesättet är äfven till en del lugnet förstördt. Snillet och talangen göra ej sig sjelfve tillfyllest: den makliga medelmåttan, sedvana eller blott njutningsbegär, äro ej mera på sin plats och gifva föga hugnad och aktning. Den som ej delar mensklighetens närvarande åstundan och syftning, är en främling i tiden; han liknar sömngångaren, som vandrar lugnt, men blottad i ljuset inför seende åskådare.

Bland spilor af omstörtande systemer och stridande elementer till nya, upptäcker man ännu blott ett chaos. Det tillhör ej en inskränkt fattningsgäfv, att ur det mörka djupet framleta de länge omtalade ur-begreppen för vettenskaperne eller att gissa, hvad menskligheten här af skall vinna. Troligen nu som fordom, efter mångas drunknande i hafvet, skola någre utvalde lyckligt öfverkomma. Emellertid må vi anmerka tidsfenomenerna. — Sedan menskliga vettgirigheten, svindlande vid glansen af stora upptäckter, med misskännande af sin kallelse, beslutit, att försöka sig på nya vägar, sedan flärden i lynne och seder betagit många kraften till allvarsam forskning, fann man beqvämt, att försmå de trånga gränserna af förnuft och erfarenhet, dessa ledare till stora framsteg, och i stället öfverlemna sig åt sitt snilles och inbillningens fria spel inom aningens och trängtans omätliga rymd.

Gymnasiets grundare prosten och lektorn Pehr Säve.

Teckning i Säveskolans arkiv.

Yttre olyckliga katastrofer i vissa länder bidroge, att vända tankarne till det Gudomliga, i det tron på intet, såsom vanligt, hastigt öfvergick till tron på allt. Det blef mode, att tala om Religiosité, det öfversinliga och ideala; och nu skulle allt efter denna höga åsigt omskapas. Helt nya begrepp och teorier i vettenskaper och vittherhet föddes: speculation och mysticism blefvo rådande, samt begagnande heliga lärors uttryck, fast än i nya bemärkelser, förunderligt förenade äldre och yngre. Uplysningen af nästför-

flutna sekel, som var åtminstone den fördomsfria forskningens och på hvars axlar man stod, öfverhufvud fördömdes: medeltidens anda och snille-produkter i stället gjordes till föresyn. Man upplystes, för ex. att naturkunnet och astronomi äro af föga värde, så vida de ej lära oss känna himmelskropparne som intellegenser, hvilka bekymra sig om oss: att obetydlig är nyttan af historien såsom blott framställande genom sina taflor sedlighetsundervisningar; hon måste konstrueras enligt ideer. Philosophien lofvade oss, än skola förklara alla tros-hemligheter, än, såsom platt insolvent, skola själf helt och hållet upplösas i tro. Till en rätt tolkning af den heliga skrift behöfdes mindre språklärdom och forskning, än fromt sinne och anande känsla: Svedenborg var en den största man den Svenska jorden burit. Äfven skaldekonsten borde hufvudsakligen uttala metafysik och en oändelig tränad; allmänna förnuftsprinciper, seklernas smak i det sköna förkastades och om man ännu ofta upphöjde de klassiska mönstren, så gaf man merendels rena motsatsen i ena arbeten både i prosa och i verser, täflande till innehåll och välljud med Bjuggs. Sedan man på tittelbladet tagit afsked af sitt ämne och insvept sig i mörker, oreda, motsägelser, all slags tanke- och språkförbistring, var man författare; med anspråk, att mästra och gäcka odödliga snillen, och att vederlägga genom bitter grofhet, till bevis, huru sant man blifvit träffad och att man ej ägde andra vapen. Det har vid våra Universiteter blifvit högtidligen beklagadt, att man sett nyligen uppstå dem, som tyckts vilja utdrifva Apollo och Sånggudinnorna från Helicon, och i stället för snillets tempel resa ett Babels torn. Försöket att bemäktiga sig Ljusgudens vagn är med mod och framgång förnyadt; och ännu ropas af nära beundrare, Victoria! fast än andre tyckt sig se skymten af den vågade luftfärden och de skenande hästarne något brått sänka sig mot jorden. Korteligen, man har i vår tid förvånats, att se på nytt höja sig Neo-platonicismens och Barbariets vålnader: Och, förvillare! hvad gjorde Religionen er, att j skulle vilja åter förblanda henne med vantron och hyckleriet?"

Klassikerlektorn Johan Facht tar som rektor följande år däremot klar ställning mot upplysningens förmenta själv tillräcklighet, för den nya fromheten och en därav inspirerad fördjupad forskning:

"Känslan af min oförmögenhet förbjuder mig att framlägga någon öfversigt af vettenskapernas närvarande läge, eller af vår tids höjning eller sänkning i sann cultur. — Likväl, utan att tro mig dela en egenkärlek, som uppblåst ett, hvad vi våge hoppas, snart förflutit tidevarf — ett tidevarf, som ägt erfarenheten till sin ledsvenn och upplysningen till sin lösen — trott sig utan jemförelse klokare, förständigare och mera odladt än hvarje förflutit och derföre förgudat sig sjelft, tror jag mig kunna påstå, att vår tanke fått en rigtning åt det, som är mera grundeligt, innerligt och naturligt: Att vår tro på det heliga och öfversinnliga blifvit stärkt genom de kunskaper vi samlat, då det förflutna tidevarfvets kunskaps begär ägt en lika följd för vårt slägte, som frukten af kunskapens träd för våra första Föräldrar; att således en på sjelfkärlek och egennytta grundad moral måst vika för den sedolära, som leder sitt ursprung från uppenbarelsens heliga

källor. — Följden af denna tankens förändrade gång har visat sig inom området af alla vettenskaper. — Med manlig kraft och redlig vilja har man gripit sig an att granska dem, öfverallt, för att finna kärnan, har man genombrutit skalet, ehuru härdadt genom den skonsamma tiden ehuru måladt det än varit, och oaktadt alla de röster, som höjt sig och ropat — skona de vackra färgerna. — Förtroendet till Gud har börjat skinera fruktan för människor. — Vårt slägte andas friare, vår inre kraft börjar att utveckla sig och vi hoppas, att de tider skola småningom nalkas, då sjelfva erfarenheten skall bevisa, att den verld, den sanne Poëten målar, är diktad endast för den, som icke äger en själ, nog fri för att höja sig i dess regioner."

Johan Enequist, bl. a. historiker, för den gryende liberalismens talan mot politisk reaktion (1825):

"Hvarje tid har sitt lynne, sin karakter; äfven vår är i detta afseende merkvärdig. Knapt lærer man ur häfderne kunna framleta någon tidpunkt, mera utmärkt af ett allmännare hyfsnings- och förbättrings-nit samt rikare på uppfinningar och vidtomfattande företag, än den närvarande. Mennisko-snillet, af seklerna undervist, har blifvit satt i tillfälle att besegra nästan hvarje hinder för dess bemödanden, och människan har börjat alt lifligare känna, att hon är Naturens herre. Elementer och naturkrafter hafva blifvit anställda i hennes tjenst; hon omskapar jorden, hon åtskiljer verldsdelarne, för att åter närmare förbinda dem med hvarandra; för henne har naturen inga skatter så djupt förborgat, dem hon icke är mäktig att skaffa i dagen och göra sig till nytta. Men å andra sidan skall man ock svärligen kunna framvisa någon tid, mera rik på frö till skakningar, misstroende och söndring Regenter och Folk emellan, än den närvarande. Folkens moraliska behof hafva med den stigande odlingen ökat sig; de hafva närmare lärt att känna sina rättigheter och sitt värde som människor; ej längre nöjda att låta leda sig af deras Styresmäns godtycko, fordra de en på rättvisa och skyddande lagar grundad frihet, en med deras förnuft öfverensstämmande tro. En liflig strid emellan de gamla och nya formerna i religiöst och politiskt hänseende har till följe häraf uppstått ibland Nationerna; en mindre vänlig behandling, i vissa stater, af samvets- och tryckfrihet har väckt deras oro, och man har, efter ett lyckligt återställande af det Europeiska Stats-systemet och sakernas gamla ordning, på samma gång trott sig hos de för-enade Aristokratiska Makterna upptäcka mindre otydliga försök att hämma den fortskridande, med deras makt i strid ansedda, civilisationen och, om möjligt, återföra folket i vantro, mörker och barbari."

För Säve blir en annan gång avlägsna folks frihetssträvan ett hoppingivande tecken (1826):

"Hvad förr, tid efter annan, någre enskilte Män till förmån för sanning och rätt vågade företaga, det omfattas nu och befrämjas gemensamt af Regeringar och Folk; förnuft, snille och idoghet, lossade småningom allt mer ur bojorna, tryggade mot sina förvillelser genom allmänna forsknings-

hågen och friheten, och understödda af dagligen öka hjälpemedel och upptäckter, verka, tala och uppmana genom oräkneliga munnar och nya tungor samt väcka nästan öfverallt genljud. Revolutionernas feber-yrsla inom vår verldsdel har saktat sig; men grundsatserna af sannt och rätt och af förbättrad samhällsordning jemte erfarenhetens läror äro kvar, och Reformen i det hela fortgår. Medan de visare och manligare nationerna lugnt och ordningsenligt inom sig arbeta på förbättringen af sina inrättningar och sitt samhällsskick, har det allmänna ljuset och frihetskänslan inträngt till och med bland Slafvarne i halfmånens skymning och under Islams rysliga spira. Och detta är ännu litet. Om man förr med förvåning såg ett och annat folk börja och långsamt med mer eller mindre lycka genomkämpa striden mot åldrade missbruk och förtryck, skådar man i våra dagar hela Verldsdelar på en gång med ungdomens kraft och åldrens vishet uppstå, bryta sina fjettar och höja frihetens och civilisationens segerstecken. Visserligen envisas vissa samfund, att kvarstå på samma punkt af inre oordningar och missnöjen, men det är blott för att genom symptomerna af deras sjukdomsarbete tjena de öfriga till en varnagel. De likna vulkanerna, sparsamt sådda på jordytan, och närmast kring sig uppkastande rök, aska och förödelse, men omgifne af fruktbara trakter och genom sitt underjordiska arbete bidragande till det helas rikedom och fågring. Om man äfven i frihetens länder förmärkt stundom kunskapsbegäret genom högmodet förvilladt i sina bemödanden, sett här och der forntida mystiska drömmier, skenhelig intolerans och vantrö återvakna, ordvurmeri och språkförbistring under namn af väl-talighet vilja göra sig gällande, sjelfva råheten och barbariet försöka att bemäktiga sig publicitet och seder, var det endast, för att, desto synbarare i deras flärd och hela skändlighet, snart åter gifva vika för det allmänna förståndets inflytande. Om ljusets och mörkrets strid sällan varit allvarligare, hafva ock aldrig större varningar och efterdömen blifvit gifne, hvilka ej heller kunna blifva utan verkan. Stormen ej allena, utan ock ny förhoppning har fattat det menckliga sinnet: och under brytningen mellan det osammanhängande Gamla och det obildade Nya synes, i åtskilliga lyckliga tidstecken förklarad, Guds ande lifvande och kännbarare sväfvä öfver de upprörda folken."

Och några år senare har erfarenheterna av julirevolutionens stora frihetsvåg öfver Europa styrkt hans tilltro till framsteget och till folkets rättigheter (1831):

"I en merklig tid har nyss inträffat ett ännu merkvärdigare år; och mången vid åsyn af de hopade händelserna och oupphörliga hvälfningarna står antingen tanklöst förvånad eller försagd och fruktande framtiden. Saken är, att menniskotanken och den fria forskningen inom vår verldsdel har omsider vunnit växt och styrka; och de flere nya begreppen stå i strid med åtskilliga äldre meningar, former och inrättningar. Hvad i Reformationsseket föregick, till en del förnyas eller fortgår under våra ögon; och den förbättring då fanns nödig inom kyrkan, önskas nu utsträckt till hela samhället. Slägtet liksom den enskilde med åren tilltager i erfarenhet, i behof

och hjälpemedel. Stundom obetänkta anspråk och öfvervilning, men lika ofta verklig nöd, orättvist tvång och motstånd emot det bättre, vålla oroligheter. Tilläfventyrs skall den brytning mellan den Gamla och Nya Tiden, som i det 18 seklet i synnerhet röjts, fullbordas i det 19:de. — Vi förstå icke de särskilda revolutionsrörelserna omkring oss; men vi tycke oss omiskänligen upptäcka bland nationerna en allmännare önskan af ett förnuftenligare och bättre ordnad samhällsskick, och den så länge godtyckligt behandlade och försoffade Menskligheten, liksom vaknad, synes hafva fast beslutit, att försvara sin Rätt till framskridande och förbättrande af sitt både intellektuella, moraliska och fysiska tillstånd, samt att tillkämpa sig ett jemnare deltagande i gemensamma samhällsrättigheter och pligter under Lagens skygd. Sjelfva tanken, föresatsen och sträfvandet härtill har ett värde: och det Rätta och Goda måste ofelbart alltmer uppdragas, erkännas och slutl. segra."

* * *

I regel har varje rektorsprogramms huvudtema och de tillfogade notiserna på ett eller annat vis anknytning till skolans egen värld. Många program kretsade kring skolans förhållande till samhället, och rektor spanade ängsligt efter uttryck för uppskattning eller nedvärdering av skolans ansträngningar. Även rektorer som med någon skepsis såg tidsandans uttryck och politiska tendenser, var dock alla tillfredsställda, ja lyckliga öfver statsmakternas och enskildas omsorger om det svenska skolväsendet under årtiondena efter 1815.

"Med uppmärksamheten å ena sidan fästade på dessa tids-phenomener och farhogor, föga förenliga, som det tyckes, med de Europeiska Monarkernas upphöjdare tänkesätt, äga, åtminstone inom vårt fädernesland, upplysningens vänner tillfälle till motsatta betraktelser. Ett allmännare och lifligare intresse för bildning och offentlig undervisning har hos oss tillika med Statens pånyttfödelse blifvit väckt, och genom de verksamma åtgärder Regering och Ständer för dess befrämjande vidtagit, vunnit en lycklig tillväxt. Enskilte medborgare hafva förenat sina bemödanden för vårt släktes uppfostran, och man synes alt mer blifva öfvertygad om denna uppfostrings vigt för Samhällets trefnad och bestånd. Nyare och bättre läromethoder hafva vid flere af undervisningsverken blifvit med framgång försökte, och man väntar äfven af de öfrige, att i de klasser, der de äro andvändbara, de icke längre skola lemnas obegagnade." (J. Enequist 1825)

Alla de nya visbyskolorna var ju påtagliga bevis på förnyelsen, och främst bland dem alla förstås gymnasiet som förvisso förpliktade:

"Och i en sådan tidpunkt skänktes äfven Gottland en förbättrad Läroin-

rättning, ämnad egentligen till provinsens gagn, men utgörande tillika någon del af de allmänna anstalterna för national-bildningen. Huru skönt visar sig ej för oss hoppet och tillfället, att, också i minsta mån, få bidraga till så goda ändamål, och huru uppmanande är förbindelsen för en hvar Lärare, att med all omsorg tända, nära och befrämja den heliga elden af sanning och dygd och alla dertill tjänande kunskaper i unga sinnen till samtids och efterverlds glädje!”

(P. Säve 1825)

Skolan var heller ingen isolerad företeelse utan ett centralt organ för samhället:

”Åter har ett årsskifte vid detta Läroverk tilländalupit, under det lugna och ädla arbetet för andens förädling. Hvilans tid från mödorna har kommit, och med den, den ansvarsfulla redogörelsens. Ansvarsfullt är Lärarens kall, ej blott inför Gud och hans eget samvete, utan äfven inför Samhället. Ty ej mera slutar sig lärdomen och bildningen endast inom den trånga Kloster-Cellen eller Studerkammaren; Skolan är ej mera en blott institution för en viss Kast inom Staten, de Lärdas; den är numera att anse såsom ett beredelserum för de andeliga krafter, som skola gifva lif åt Samhället i alla dess minsta delar, såsom hufvudsätet för ett nerfsystem, hvares fina trådar skola sprida sig kring hela statsorganismen, och gifva den dess andeliga lif. Derifrån detta allmänna intresse för bildningen inom Skolan, derifrån dessa ädla och frikostiga uppoffringar af allt, som kan tjena till medel för undervisningen, befordra och underlätta dess fortgång, derifrån vårt ökade ansvar såsom lärare, derifrån allmänhetens rättvisa anspråk på offentliggörande af de märkligare tilldragelserne och förändringarne i det, som angår Läroverken.”

(D. Söderberg 1842)

Alltid tyckte man sig dock inte för skolan finna den förståelse den behövde och förtjänade:

”Sällspord är icke allmänhetens missbelåtenhet med skolans arbeten, dess klagan öfver hennes brister; och nog allmän är den liknöjdhet, med hvilken man följer hennes verksamhet. Skolan är dock 'statens hjerta'; hennes sak en 'hertesak' för staten, för den enskilte. Brister är hvarje mensklig inrättning underkastad; skolan har, och måste alltid, mer än någon annan mensklig anstalt, hafva s i n a. Hon erkänner dem gerna; rättar dem, såvidt hon förmår. Hon lyssnar ock uppmärksamt till den allmänna rösten, men man förtänke henne icke, att hon med varsamhet, såsom det höfves den vise, af de många orden och meningarne vill sjelf pröfva allt, och behålla det godt är. Man klage icke, att skolan mystiskt slutar sig inom sig sjelf, att hon med obotlighetens kalla liknöjdhet väpnar sig mot klandret, det vare billigt eller obilligt; hon har fastmera, och erkänner det gerna, behof af samhällets förtroende, hon gläder sig åt dess bifall, och såras djupt af dess missbelåtna klander. Och dock står hon oftast ensam med sina mödor,

ohörd dömd, i sin verksamhet förlamad eller afbruten genom anspråk, hvilka hon icke kan godkänna och icke motsvara.

Bilden är tecknad med allmänna drag; man spare mig tillämpningen på vår enskilda krets.”

(C. Cramér 1840)

Ett par år tidigare hade Cramér dock inte besparat sig tillämpningen på den egna skolan. Det angrepp han då sökte värja läroverket emot kom från visbyläkaren dr A. Andréé, som samma år i en serie tidningsartiklar hade ifrågasatt läroverkets konstruktion och rimligheten i ett gymnasium med fem lärare för tio elever. (Fejden är utförligt skildrad i Th. Freemans bok Pehr Säve och Johan Niclas Cramér.) Cramér argumenterar här för en allmänt hållen gymnasieutbildning ”mellan Skolans bundna verksamhet och Akademiens fria studier” och avslutar försvarstalet med en indignerad protest mot kalkyltänkande:

”Fattige äro vi; men är det derföre ädelt och tidens upplysning värdigt, att såsom grund för ett Läroverks förkastande framlägga blott en crass, och dertill falsk beräkning af den kostnad, som på detsamma användes? Skall nu äfven bildningen mätas med nyttans usla mått, och således ingenting mera vara för godt att offras åt denne tidehvarvets snikna afgud? eller kan ett enda grand af vetandets ljus uppvägas med någon guld- eller silfvervigt? Hitills har man fromt trott, att det eviga ej kunde köpas för dyrt, och väl vore värdt en uppoffring af stundens förgängliga skatter. Man förer nu ett annat språk. Och svårt är det visserligen icke, att med vigten af några tusende Riksdaler, med skicklig hand och väl beräknadt eftertryck kastade i vågskålen, för ögonblicket, i allmänhetens omdöme motväga förnuftets lugna skäl; men vi hoppas, att tidens egoism ej skall förmå att förstöra den bättre, renare känsla för mensklighetens högre andliga behof, som är på en gång Samhällets lifsprincip och målet för dess högre verksamhet. Speramus infestis.”

(C. Cramér 1837)

* * *

I en så utsatt position gällde det för lärare och elever att göra sitt bästa, och rektorerna sparar inte på beröm och tvivlar inte på historiens dom:

”Under det förflutna läro-året har undervisningen vid Wisby Läroverk berömligen fortgått under Lärares och Lärjungars gemensamma bemödanden, att ömsesidigt uppfylla sina pligter; frukten af dessa bemödanden skördar ej stunden, den mognar för kommande släkten; under deras domsrätt äro vi alle förfallne.”

(C. Cramér 1837)

Lärarens uppgift tolkades olika, alltefter rektorernas temperament och retoriska talang. För eldsjälén Pehr Säve fanns det inte — och borde det inte finnas — någon gräns för lärarens ambitioner:

”Ja, väktarena vid ungdomens och undervisningens salar, dessa dygdens och sanningens första helgedomar, då de känna dyrden af deras kall och, såsom här, mästadels med yngre års lifliga kraft, samt besinna sig vara omgifna af tidehvarvets ljus och folkets ögon — skola lefva och hafva sin varelse i det sanna och sköna, och aldrig kunna sakna värma och ärelust för egen, disciplinars och deras yrkes fortsatta fullkommande.”

(P. Säve 1822)

”Menniskolifvet visserligen har intet hugnadsrikare yrke.” Säves bildningsideal var nyhumanismens, hans ambition att dana hela den honom anförtrödda unga personligheten:

”Man kan fostra och uppdraga ett träd medelst en kall och flitig ans; men en människa, för att bildas och förädlas, fordrar vishetens och välviljans förenade krafter, och lärjungen hör ej blott uppfostrarens tal, utan läser ock i hans själ. Det är då icke blott verkställande af föreskrifter och formulär, användande och inproppande af ord, lexor och minnesbegrepp, det är fast mer andan, tänkesättet och värman hos Ungdomsläraren, som utgör hans rätta karaktär och hans framgång. Långt ifrån att anse hela Embetet såsom ett näringsmedel och befodrings-trappsteg, skall Läraren anse hvarje del af detsamma och hvarje stund för undervisningen vara af vikt, alltså ej allenast sorgfälligt bereda sig dertill, utan ock uppsöka och begagna alla medel och upptäckta vägar till större förkofran. Bort alltså från honom all obekymmersambhet och bekvämlighetsberäkning, förvillelse af fördom och blott vana, hämmande och förslappande känslan för det sanna, ädla och fullkomliga, hvilken utgör just sjelfva väsendet i vettenskapernas fria dyrkan. Huru skulle ock vi någonsin tro oss kunna göra nog, för att besvara deras förtroende, som i våra händer anförtrött det dyrbaraste af allt hvad de ega? Och, om ock än någon gång misskände, hvad betyder det mot den upplyftande förkänslan af kärlek och tacksamt minne hos den hoppfulle Ungdom vi sökt bilda till goda och förträffliga medborgare för det älskade Fäderneslandet? Man plägar ofta ordrikt uppmana barn och ungdom till seder och studier: verkligen, om Lärarena äro för dem hvad de böra, skola desse säkrast blifva allt hvad de kunna vara.”

(P. Säve 1826)

Bäst borde lärarnas värdiga föredöme komma till sin rätt i en internatskola, där inte eleverna utom skoltid ”lemnas ofta hela den öfriga tiden åt egen sorglöshet och det tillfälliga umgängets alla hänförelser” (Säve 1831).

Med något större illusionsfrihet eller kanske human realism kunde rektor Enequist formulera dessa erfarenheter som bl. a. röjde

förståelse för att det måste finnas en gräns för de intellektuella kraven på ungdomarna:

”Att Lärarnes nit och bemödande för undervisningens framgång oförändrade fortfarit, och att hvar och en, så vidt i hans förmåga stått, sökt uppfylla sitt kall, derom bära dem deras egna samveten det ojäfagtigaste intyg; ej sällan den enda, alltid den bästa belöningen för de trägna, af Mängden obemärkta, mödorna. Vi plantera, med mer och mindre framgång, ty Gud gifver äfven här vexten. Man får ofta låta sig nöja, blott man ser att något fallit i god jord, och öfverlemnna det öfriga åt framtiden. Det utkastade fröet ligger stundom tiotal af år doldt i jorden, tills solens strålar åtkomma det; den framställda sanningen, den gifna reglen, ofta medvetslöst mottagen och i minnet förvarad, slår först an i mångt sinne och bär frukt vid mogna år, sedan ljus uppgått i förståndet och dess högre krafter tillitas.”

(J. Enequist 1839)

”Vi hafve ingenting stort och ovanligt att framhålla i afseende på undervisningens fortgång och framsteg under den förflutna tidrymden; — ett förhållande, som väl icke torde gälla ensamt för detta Läroverk; — emedertid lefve vi i det hopp, att undervisningen i allmänhet går framåt, så godt det sig göra låter med de alltjemnt stegrade fordringarne; men nekas kan det icke, att mottagnings- och smältförmågan hos flere bland våra unge ämnesvenner icke tyckes vilja rätta sig efter den stora mängden af dem meddelad andlig spis, som således till en del onyttig från dem återgår. Om derföre hos de unge, under deras kamp och känsla af den andliga kraftens splittring och förlamning vid denna mångsidiga undervisning, en viss missbelåtenhet någon gång röjer sig; om något tyfvel stundom skulle uppstå, huruvida allt som bibringas dem, skall kunna blifva af väsentligt gagn för deras framtid; bör man väl derföre tadla dem? —”

(J. Enequist 1844)

Även om de akademiska fackföreningarna ännu inte hade bildats, kunde rektorerna finna det lämpligt att ibland söka påverka opinionen för lönesynpunkter, i beslöjad eller öppen form. Rektor Klintberg säger 1830 om lärarlöneregleringen patetiskt: ”Liksom på dess ruiner hafva Lärarne arbetat upprätta ljusets tempel i ynglingarnes sinnen”, och rektor Facht hoppas 1827, att läroverkslärarna snart skall befodras till förmånligare sysslor, d. v. s. kyrkoherdebefattningar, för att undgå lärarslenträn: ”Det är säkert, att undervisningens fortgång beror af Lärarens liflighet och munterhet och det intresse han eger för undervisningen. En i Skolstofvet föråldrad man måste, ehuru stort hans nit än kan vara, sluteligen förlora denna liflighet. Man måste tröttna att evigt tröska samma halm.” Samma tema varierar skolans rektor Jacob Broander 1825,

mot bakgrund av att lärarnas existensminimum undergrävs av fallande spannmålspriser, vari lärarlönerna var bestämda:

”Ty sällan finnes en man med detta bergfasta mod, som, med ögonen till slutna för de mörkaste bekymmer, hwilka, timme efter timme, uppstiga med honom på Lärare-stolen, förmår att bibehålla detta brinnande nit för sitt kall och denna munterhet i själen, som likwäl äro så hufvudsakliga willkor för framgången af all Barna-undervisning. Ty de sämjas icke wäl denna Barndoms lynnets lifliga glädthet och denna dysterhet, hwarmed dagens trångmål stämpla Lärarens panna.”

Men yrkets tjusning trotsar alla prövningar:

”Det är onekligen en hög och ädel kallelse att vara sina yngre likars fostrare, att en äldre broder eller syster, med sin mognare insigt och erfarenhet, sina mera utbildade anlag leder den yngre vid handen, stöder, råder och upplyser honom eller henne, till dess de vunnit den stadga, insigt och erfarenhet, att de kunna lemnas på egen hand, för att i lifvets Stor-skola vidare utbildas, pröfvas och förädlas. Huru mången, lifvad af sannt nit för denna heliga kallelse, skulle icke åt den vilja offra sitt lif och sina krafter! Skada blott att böjelsen här så ofta kommer i strid med omsorgen för egen bestånd; att den verksamhet, åt hvilken man önskade offra en odelad tid och förmåga, skall störas och förbittras af näringsomsorger, och det ädla uppfostringsyrket, onekligen det heligaste af alla, medelst sitt för evigheten arbetande mål, som man af själ och hjerta önskade idka såsom sitt älsklingstudium, skall i stället blifva ett brödstudium. Men menniskan lefver ju icke allenast af bröd, utan af hvarje ord som utgår af Guds mun, d. ä. af allt, hvaråt hans vilja gifver närande kraft; och när Läraren med det ungdomliga sinnet och det manliga allvaret, omgifven af den täflande ynglingaskaran, ser sina oförtrutna mödor för utbildningen af deras anlag krönta med framgång, och ljuva och saliga känslor uppfylla hans bröst, då känner han till en del sanningen häraf, då är han rikligen belönt, då trotsar han hvarje försakelse.”

(J. Enequist 1844)

* * *

Naturligt nog står för dessa läroverksrektorer de egna skolornas glädje och bekymmer i centrum. Men om man hade föreställt sig att läroverkets företrädare skulle ha levat isolerade från och likgiltiga för stadens övriga skolfrågor, jävas ett sådant antagande av rektorsprogrammen. Dessa visar tvärtom stolthet och entusiasm över den pedagogiska skördetiden på alla skolnivåer man tyckte sig uppleva i Visby under 1800-talets första årtionden. Flertalet skribenter vittnar om den utvecklingsoptimism och debattvilja i skolfrågor, som var

gångse i Sverige under 1800-talets förra hälft och inte minst tog sig uttryck i Visbys många då nygrundade filantropiska sällskap, vilka alla på skilda vis sökte förverkliga D. B. W:s motto ”att verka något nyttigt för det allmänna”.

Det är också D. B. W:s ”fri- och fattigskola” gymnasiektors Pehr Säve hyllar i sin första årsredogörelse 1822, i tidstypiska, på sitt vis osentimentala ordalag: ”genom inrättning af en Bell-Lancastersk Skola, bergande undan råheten och vanvården redan öfver 100:de fattiga barn”. Några år senare, 1826, finner han nya tecken på bildningsfrämjande: ”Det allmänna sinnet för undervisningens befrämjande har här ytterligare bevitnat sig såväl förmedelst ett nybyggt Fri-skolans hus, gifva af en enskilt Medborgare, som ock genom stiftning af en Flick-Skola af ett aktningvärdt Fruntimmers-Sällskap. Ändtligen, det afstannade Stadens Läse-Sällskap har genom förnyad inrättning vunnit nytt hopp för sitt bestånd och fortfarande.”

Bland många positiva rektorsuttalanden om folkundervisningen står rektor Facht ensam, då han 1827 i förtäckta ordalag framför konservativ skepsis: ”Hvad vårt nit för Folk-undervisning i allmänhet vidkommer, bör det visst icke klandras. Jag vill blott erinra om Pauli ord: att vi alle äro lemmar i en och samma kropp, och att alla lemmar icke hafva allt samma embete. Om hela kroppen vore öga hvad blefve då hand och fot.”

Det verkar som en uttrycklig replik på detta tal, då rektor Klingwall följande år inleder sitt program angående behovet av folkskolor och praktisk yrkesundervisning så:

”Det skulle tyckas, som man allt till vår tid med en Rousseau tviflat om en allmän folk-upplysning vore nyttig. — Eller har man icke nästan helt och hållet, då fråga varit om offentliga Undervisningen, fäst sig vid dem, som skolat ingå i Lärostandet eller bildas till Statens Embets- och Tjenstemän, och glömt icke blott den arbetande klassen, som tarfvar åtminstone en allmänt mensklig bildning, utan äfven de af statens medlemmar, som behöfva en mera omfattande medborgerlig odling.

Dock, man söker icke nu som förr, att grunda makt och inflytande på folkets okunnighet.”

Klingwall ägnade vidare 1835 års program i sin helhet åt de privata och institutionsdrivna skolor för folkundervisning och yrkesutbildning, som han ansåg vara värdefulla komplement till gymnasiet samt lärdoms- och apologistkolan; man får här en översikt av

vad Visby vid denna tid hade att bjuda av skolor vid sidan av läroverket.

”Så många och olika Skol-Inrättningar, som här, inom så få år af Stadens Innevånare stiftade för allmän bildning, torde få Städer, med ej större folknummer än Wisby, kunna framvisa. Behovet hade ock länge påkallat dessa; ty för 20 år sedan var Trivial- och Apologist-Skolorna de enda Läro-anstalter i Staden. Denna sednare var icke då som nu fördelad i tvänne klasser: Läroämnen voro derföre så inskränkta, att de ynglingar som ämnade sig till näringarna icke der kunde erhålla någon fullständig och efter deras olika behof lämpad undervisning. Uti Tyska, Bokhålleri och Navigation lemnade likväl en för nära 25 år sedan afliden man, benämnd C. G. Rautenstrauch, privat undervisning. Många Handlande och Sjöfarande hafva att tacka honom för sina kunskaper, och behålla derföre denna ädle och nitiske Lärare i ett tacksamt minne.

Ingen egentelig Barna-Skola fanns i Staden. De fattiga barn uppväxte nästan utan att erhålla någon undervisning. Detta deras olyckliga öde behjertades af Stiftaren till Sällskapet D. B. W., dåvarande Stads-Capellanen, nu mera aflidne Prosten G. Herlitz; och då han som Stadsprest kände Stadens fattiga, proponerade han år 1815 för nämnde Sällskap inrättningen af en Skola för dessas mindre lyckligt lottade barn. Förslaget omfattades med mycken värma, och Inrättningen, under namn af Sällskapet D. B. W:s Skola, organiserades samma år. Omkring 100:de fattige Gossar erhålla nu der årligen fri undervisning.

Aflidne Prosten Johan C. Laurin inrättade under sin tienstgöring vid Stads-Församlingen år 1819 en privat Vexelundervisnings-Skola för så väl gossar som flickor av mera bemedlade föräldrar. I denna Skola, som i anseende till läroämnen blifvit mer och mer utvidgad, undervisas årligen omkring 80 barn.

Båda dessa Barn-Skolor hafva genom Lärarnes ordning och nit vunnit mycket förtroende.

Några aktningsvärda Borgare, som hade sig bekant, att flera ynglingar af Handtverks-klassen ej egde tillfälle att förskaffa sig nödig kännedom i skrifva och räkna, emedan en daglig Skolgång skulle borttaga den tid, som fordras till öfning och handläggning vid de yrken de valt för sin framtida bergning, inrättade år 1819 en så kallad Sö n d a g s - S k o l a, der alla söndagar ifrån kl. 2 till 5 eft.midd. alla Lärgossar få fri undervisning i skrifva och räkna. Deras nu varande Lärare kommer troligen snart att lemna denna sin befattning, och detta blir en verklig förlust för denna välgörande inrättning.

Ehuru således inom en tid af blott fyra år trenne Skolor voro stiftade, var likväl för Stadens fattiga Flickor, dem man likasom glömt, ingen Skola öppnad. Flera af Stadens Fruntimmer, hvilkas ädlaste nöje är välgörenhet, bildade år 1823 ett Samfund för Fattiga värnlösa Flickors uppfostran, och stiftade till detta ändamål en Skola, der barnen undervisas uti innan- och utanläsning, Christendoms-kunskap och de nödigaste fruntimmerslöjder. De unga Lärarinnor, som Samfundet tid efter annan genom val utsett att

gifva dessa unga flickor uppfostran och själsbildning, hafva med ömhet skött detta hedrande och viktiga uppdrag till Samfundets synnerliga tillfredsställelse.”

* * *

Rektorerna diskutera i sina program och årsredogörelser tidens pedagogiska reformtankar och dessas tillämpning på visbyläroverket. Några stickprov kan ges. Skulle man efter engelskt mönster införa internatskolan, som inte bara möjliggjorde lärarnas ständiga tillsyn och föredöme, utan också elevernas vidgade självstyre — ”sjelfve såsom domare och verkställare af lagar och ordning inom det lilla samhället och den glada broderliga kretsen, skulle ega tillfälle, att genast tillämpa och i utöfning sätta deras eftertanke, omdöme, rättssinne och mensklighetskänsla, för att sålunda öfvade och stadgade vid utgången ur Skolan kunna både med besinning välja vitae genus och handla på egen hand” (1831)? Skulle man verka för bättre kontakt med föräldrarna? Skulle man även vid läroverken ta upp monitörsystemet, som börjat tillämpas vid folkskolorna och bl. a. vid D. B. W:s skola, d. v. s. använda äldre och duktiga elever som biträdande lärare för de yngre? Skulle man i lärdoms- och apologistskolan överge klassläraresystemet och införa ämnesläraresystemet, som man redan hade på gymnasiet men som man bl. a. av disciplinära skäl ryggade för på lägre stadier?

Gång efter annan återkommer man till den lägre läroverksutbildningens kardinalproblem denna tid: hur skulle man bäst tillgodose de praktiska yrkenas utbildningsbehov inom ett skolsystem i stort sett bestämt av den gamla lärda skolans traditioner? Delfrågor var här avvägningen mellan döda och levande språk, mellan praktiska ämnen och ”vetenskaper”, mellan de förenade och samtidigt i viss mån konkurrerande lärdoms- och apologistskolorna, d. v. s. utbildningen för de elever som förberedde sig för gymnasiet resp. de som skulle avgå till ”handeln, sjöfarten och näringarne”. Problematiken som man sedan i stort sett oförändrad möter i ett helt sekels debatt om gymnasiets successiva modernisering, framgår utmärkt av det refererat av reformtankarna, som ingår i S. J. Ihres rektorsprogram 1834; märk att referenten i slutmeningen själv tar avstånd:

”De offentliga undervisningsverken hafva ansetts bristfälliga, så väl i afseende på deras indelning och deraf följande läroämnen, som på läromethoderna. I förra hänseendet har man beklagat, att intet rent vetenskapligt

Elementar-läroverk inom Fäderneslandet funnits, utan blott 2:ne Tillämpnings-skolor, den ena för prester och embetsmän, nemligen Lärdomsskolan, den andra för ringare näringsidkare, eller Apologistskolan. Ingendera af dessa har kunnat fylla behofvet af grundlig bildning i allmänt nyttiga studier, eller egentliga sakkunskaper; ty Lärdomsskolan borttager den mesta tiden med de, i sådant hänseende såsom onyttiga ansedda, gamla språken, och Apologist-skolan är för inskränkt, för att kunna meddela en fullständig praktiskt vetenskaplig bildning. I brist af en offentlig undervisningsanstalt för detta ändamål, blir vanligen Lärdomsskolan, såsom bättre vitsordad än den andra, anlitad af alla dem, hvilka blott önska en högre medborgerlig bildning, utan egentligen lärda studier. Detta styrkes genom den gjorda beräkning, att af all Rikets ungdom som besökt Lärdoms-skolorna, omkring 2/3 utgått till det allmänna lifvets yrken, men blott 1/3 till lärdoms- och embetsmannabefattningar. Man har derföre trott, att tillfälle till egentlig vetenskaplig odling borde beredas så väl för de 2/3, som söka den utan döda språk, som för den 1/3, hvilken derjemte bör studera dessa; och man har sålunda föreslagit, att vid elementar-läroverken 2:ne bildningslinier borde finnas, en för klassiska språkens litteratur i förening med den moderna, och en för denna sednare, skild från den klassiska. Lärdoms- och Apologist-skolan skulle till följe häraf förenas uti ett enda läroverk, sakkunskaperna drifvas lika på de båda bildningslinierna, och endast språken utgöra skilnaden. Detta Comitéens förslag är dock på goda skäl afstyrkt af Revisionen, som icke kunnat dela den åsigt, att de gamla språkens studium är för en grundlig vetenskaplig bildning onyttigt och obehöfligt."

Om rektor Ihre sålunda värjde sig inför djupgående reorganisationsförslag, såg ett par år senare rektor Enequist med sympati på apologistskolans ökande dominans och på en tendens till viss sammansmältning mellan de båda skolformerna: den nedersta apologistklassen blev ett slags bottenskola för båda, och i gengäld förekom övergång från de högre lärdoms- till apologistklasserna:

"... äfven af dem hvilka ärna fortsätta den lärda vägen, synes vara ganska ändamålsenligt, förnämligast till vinnande under tiden af practisk färdighet i lefvande språken, hvilken också betydligt underlättas genom den kunskap de, vid inträdet dit, redan inhemtat i Latinet och dess grammatik." (1839)

* * *

En röst man onekligen på sitt vis saknar i dessa rektorsprogram är Johan Niclas Cramérs, rektor under 1840- och 1850-talen vid lärdoms- och apologistskolan i Visby, framstående utredningsman på riksplanet, pedagogisk publicist och pionjär för den enhetsskola, som såg dagen först hundra år efter hans märkliga debattinlägg.

Men han var inte verksam vid gymnasiet utan vid "skolan" och sökte därför andra publiceringsvägar. Vid lärarinstallation 1844 höll han dock enligt gymnasierektorns inbjudningsskrift ett av sina berömda skoltal: "Trenne villkor för skolans förkofran. Föredrag hållet å Wisby gymnasii solennitetssal den 6 juni 1844", följande år tryckt som broschyr i Stockholm.

Cramér är i detta inlägg ännu jämförelsevis moderat reformist:

"Jag är långt ifrån att misskänna förtjensterna hos det nya eller felan hos det gamla, ej heller så ensidig, att jag hos det ena ej ser något fel och hos det andra endast sådana. Jag erkänner också att nya läroämnen bordt upptagas eller med mera uppmärksamhet behandlas, och att möjligen andra kunna uppskjutas, eller till och med från elementarläroverken rent af utgå; men för öfrigt behöfves kanske hvarken nya metoder eller nya slag af läroverk, om man blott i de gamla methoderna och läroverken väcker ett verksammare lif, en mera lefvande anda; ty de nödvändiga villkoren för ett sådant lif och en sådan anda, dugliga lärare, enhet och consequens i det hela, jemte frihet från främmande inverkan, måste blifva en fordran, hvilka läroverk man än vill inrätta och hvilka metoder man än vill föreskrifva." (sid 7)

De tre villkoren är dessa: 1. enhet inom skolväsendet, d. v. s. bättre samordning mellan högre och lägre skolformer och effektivare central ledning av dem alla; ett inslag i detta krav är en förstärkning av realämnena på de klassiska ämnenas bekostnad; 2. bättre utbildade och avlönade lärare, som ej skulle behöva snegla på biförtjänster eller befordringsutsikter inom kyrkan; 3. emancipation från kyrkan, då skola och kyrka dock har och bör ha skilda syften och huvudintressen.

Dessa ståndpunkter försvarade Cramér livet ut, men i efterhand alltmer radikal form. Hans mest genomarbetade broschyr i skolfrågorna är "Afskedet från skolan eller 91 theser i läroverksfrågan", 1858, ett handlingsprogram för dem som stod kvar inom den skola han själv just lämnat — samtidigt som han f. ö. lika uppseendeväckande "avföll" från kyrkan genom en parallell stridsskrift "Afsked från Kyrkan", 1859. Cramér ter sig både i terminologi och i urvalet av problem långt framom sin samtid.

Cramér vill i "Afskedet från Skolan" inordna i en enhetlig form alla de olika skolor, som vuxit fram ur skilda behov och utan inbördes sammanhang: folkskolor, lägre läroverk, gymnasier, universitet. "Såväl enhet och sammanhang, som vårt rikets små tillgångar, göra en sådan beräkning nödig." För denna enhetsskola skall en

gemensam stadga gälla, "en lag för allt uppfostrings- och undervisningsväsende inom fäderneslandet utan undantag". För den centrala samordningen och uppsikten skall svara en skolminister och under honom regionalt utsedda eforer, de senare utmärkta för "lärdom och kärlek till undervisningsverken", dock ej präster — jfr nedan. För lokal planläggning utses distrikts- eller skolstyrelser, med under dem lydande skoldirektörer. Lärarna skall åtminstone delvis tillättas av dessa lokala styrelser, men för deras avlöning svarar staten.

Inom denna hierarkiskt ordnade enhetsskola slussas eleverna smidigt från ett stadium till nästa. Skolväsendets enhetlighet säkras genom att folkskolan rustas upp, så att den kan gälla som botten-skola för läroverket, som i sin tur skall utgöra tillräcklig grund för universitetsstudierna. Läroverken skall ge en medborgerlig skolning av så allmängiltigt slag, att vid deras sida inga andra ungdomskolor skall behövas; privatskolor må tolereras endast under strängaste kontroll. Flickskolor motsvarande det lägre realskolestadiet bör inrättas; mer än så vill Cramér inte på utbildningens område jämna väg för en allmän kvinnoemancipation, ehuru han eljes är ironisk mot samhällets och kyrkans åsidosättande av kvinnornas intressen. Över läroverken erfordras universitet och yrkesutbildande fackskolor, t. ex. en lärarhögskola i anslutning till universitetet. Kontroll och inspektion utövas uppifrån och nedåt: av universitetsrektorn över läroverken, av läroverksrektorerna över folkskolorna. Härigenom säkras likformighet och vinnas garanti mot standardsänkning genom enhetsskolan. För fortlöpande reformverksamhet sammanträder vart tredje år en "Revision öfver allt rikets uppfostrings- och undervisningsväsende" under ledning av skolministern och med deltagande av eforer, rektorer och representanter för lärarkårerna.

Cramér ansluter sig helt till den vid tiden vanliga kritiken mot småstadsuniversitet och förordar deras sammanslagning till ett riksuniversitet i Stockholm. Där skulle närheten till förvaltningen, domstolarna och det pulserande kulturlivet verka befruktande. I enlighet med en grundtanke hos författaren skulle universitetsutbildningen då också kunna frikopplas från de kyrkliga intressena: "de beskedliggörande pastoraltankarne skola ej då lägga band på den fria forskningen". En så nyttig reform finge ej hindras av hänsyn till redan gjorda investeringar i de bestående universitetsanläggningarna: "Men det är bättre att dessa byggnader inredas till barn-

hus eller hospitaler eller fattigförsörjningsanstalter eller rent af nedrifvas, än att nationen för deras skull förhindras att komma till full kraft och hälsa."

I många sammanhang framför Cramér sin kritiska syn på statskyrkans inflytande över alla stadier av tidens undervisningsväsende: "Gud och folket vill att läroverket blir hvad det bör vara, ett uttryck af folkets andliga lif, visaren på tidsbildningens ur. Men det skall läroverket aldrig blifva, så länge det betraktas såsom ett blott bihang till kyrkan." En ny tid kräver ett självständigt läroverk, "en tid, då människorna icke längre vilja håglöst och utan själf-tänkande hvila trygga vid anbefald auktoritetstro". Kyrkan menas ha ogynnsamt inflytande på både undervisningen och lärarnas ställning. Lärarnas religionsbekännelse borde vara hans privatsak, "endast han gör sig känd för ett gott och redbart uppförande". Religionsundervisningen borde, med uteslutande av katekes och dogmatik, begränsas till bibelläsning med arkeologiska och filologiska förklaringar. Därigenom skulle bl. a. vinnas något med tanke på både enhetsprincipen och elevandan viktigt: man behövde då ej dispensera från religionsundervisningen de elever, som ej vore medlemmar av statskyrkan.

Skolans och kyrkans administration skulle skiljas åt. Lärarna skulle ej lockas att genom feta kyrkoherdelöner få kompensation för svältåren vid läroverken. Biskops eforusämbete och hans och domkapitlets inflytande på lärarnas befordran skulle upphöra, liksom lektorernas självskrivenhet i domkapitlet. Medlen till läroverken upprustning och de höjda lärarlönerna — "den nya skolstadgan gör fortfarande elementarläroverkens lärare till skolebetjente" — skulle vinnas genom att biskopsämbetena droges in och kyrkoherdelöner normerades och reducerades. Skilda läraretitlar inom läroverket — lektor, adjunkt, kollega — ses med ogillande, liksom utnämning av unga lektorer; befordran synes böra ske efter anciennitet.

Rektor Cramér ser ett nära samband mellan kyrkans maktställning och de klassiska språkens dominans inom de lärda skolorna, där de döda språken "nu på ett så grymt sätt uppslukar mera än hälften af ynglingens dyrbara skoltid". Latinet, grekiskan och hebreiskan menas inom skolan ha sitt enda försvar i kyrkans intressen och behov. Deras studium bör uppskjutas till universitetet. De bör lämna välbehöflig plats för modersmålet, moderna främmande

språk och naturvetenskapliga ämnen, varigenom kraven på en allmänt medborgerlig bildning kunde tillgodoses. Teckning, gymnastik, sång och musik bör ges stort utrymme. Den gamla skolan bör förnyas genom de moderna undervisningsmetoder, som tillämpats i statens provskola Nya Elementarskolan, något årtionde tidigare verksamhetsfält för C. J. L. Almqvist. Cramér uttrycker en försiktig förhoppning, att reformerna skall drivas fram av en "sammanhållande, vaksam och kraftfull styrelse" och icke motarbetas av lärarna.

Kravet på att all undervisning skall vara kostnadsfri grundas på ett modernt socialpolitiskt resonemang. Ty, heter det: "det är billigare att den, som inga barn eger, medelst sina medborgerliga utskylder, bidrager till uppfostran åt andras barn, än att Staten ytterligare ökar tungan för den, som för sina barns uppfostran får vidkännas kostnad nog ändå". Även rent pedagogiskt behjärtar Cramér elevernas och deras målsmäns intressen: skolväsendets enhetlighet skulle göra möjligt för eleverna att utan svårighet flytta mellan skolor på skilda orter och även att uppskjuta valet av levnadsbana, så att inte detta skulle behöva träffas så tidigt som i 10—11-årsåldern. Hemläxor bör förbjudas, utom i undantagsfall, och "all privatundervisning utom skolan bör skolan sjelf desslikes bemöda sig om att göra obehöflig". Överhuvud får studierna ej drivas till övermått: "Skolluften och fastkedjandet vid boken och det öfverdrifna lexläsandet är icke blott i fysiskt afseende skadligt och blekar icke blott kindens rosor; det verkar ännu mera förstörande derigenom, att det gör alla själens krafter passiva".

Inför Pehr Säves arbete med att lägga grunden till Visby gymnasium och Johan Niclas Cramérs kritiska och otvivelaktigt framsynna reformsträvan kan man ställa en fråga, som visserligen naturligtvis inte kan besvaras generellt och där det väl även i det enskilda fallet är meningslöst att lägga in en värdering. Vem gör den största insatsen, får det största inflytandet — den som solidariskt fogar sig i givna former och socialt rangerad fullgör ett livsverk inom sin bildningstradition och inom de yrkeskårer som han kommit att tillhöra och vilkas aktning han vinner — eller den som går sin egen väg, stick i stäv med alla givna lojaliteter, och genom sin reformkamp blir en isolerad och utstött ensling?

Cramér var elev vid Säves gymnasium och, menar Theodor Freeman som ägnat dem båda en jämförande studie, rimligtvis både

teologiskt och filosofiskt påverkad av denne. Men de tillhörde skilda generationer. Säve mottog i sin ungdom intryck av den gustavianska huvudstadskulturen och den rationalistiska neologien men hann också uppleva brytningen på 1820- och 1830-talen kring den romantiska diktningen och den gryende liberalismen. Cramérs studieår i Uppsala förde honom in i det tidiga 1800-talets nyhumanism. Hans utveckling bestämdes sedan av hans öppna mottaglighet för de europeiska strömningar som blåste in över det svenska samhället och väckte litterär och vetenskaplig debatt: liberalismen, utilitarismen, darwinismen, den naturalistiska radikalismen.

Säve anpassade sig väl, hade visserligen duster med överordnade men blev en auktoritet, en samhällets stöttepelare. Cramér utvecklades i alltmer radikal riktning, i en tid då det gällde att våga välja och utkämpa en kulturkamp. Säve upplevde en någorlunda problemfri syntes av sin religiösa och allmänkulturella uppfattning. För Cramér tedde sig samlevnaden dem emellan alltmer problematisk, och han hann ju också uppleva och påverka den generation, där många gjorde en total boskillnad mellan religion och kultur.

Men skillnaden ligger naturligtvis också på det rent psykologiska planet. Säve framstår som stabil, praktiker, Cramér som labil, polemiker. Det finns också en komplicerande frågeställning, som kan leda till materialistiska funderingar om ekonomiska motiv för en idémässig hållning. Cramérs bittra kritik av kyrka och skola kulminerade på 1850-talet med att han tog avsked från sina ämbeten och övergick till att som privatman driva sin polemik. Man kan fråga vad i hans framfart som grundades på egna beföringsmotgångar. Just vid samma tid hade han nämligen gått miste om ett par sökta kyrkoherdetjänster och dessutom utmanövrerats från sin rektorstjänst genom en av honom själv i viss mån frambesvuren läroverksreform. När därtill kom familjesorg och kronisk sjukdom, gav han fritt utlopp åt sin bitterhet. Han var en hårdför polemiker, engagerad i europeisk kulturdebatt och samtidigt isolerad kammarlärare i Klintehamn, ingalunda tolerant mot intoleransen.

Hans rykte gick långt: Strindberg nämner honom med uppskattning i Tjänstekvinnans son, och Fredrika Bremer utnyttjade hans levnadsöde, berättartalang och idéer i sin litterärt svaga men idéhistoriskt intressanta roman "Fader och dotter" om lektor Norrby vid Visby lärdomsskola. Det är möjligt, men kan inte styrkas, att

Cramérs bildningspatos givit Fredrika Bremer en impuls till den pedagogiska programförklaring hon låter denne lektor Norrby avge:

”Min kärlek och mitt hopp fästade sig tidigt vid Wisby lärdomsskola. Der ville jag verka för ungdomens bildning, derifrån sprida frön till en ädlare lefnadsvishet, än den, som bibringas vår tids ungdom, bidraga att göra vårt gamla Wisby till ett nytt, ett verkligt visdomssäte, dit ynglingar skulle komma från fjerran länder för att lära, för att samla ädlare skatter, än man förr samlade der. — Att åter tända den slocknade elden på vårt fosterlands jord, att se vårt sköna Gottland bli ett andligt Östersjöns öga — det var min ungdoms syn, det är min önskan och mitt hopp ännu i dag, ehuru jag under kampen med lojheten och självisheten hos människorna stundom måste fråga mig: är det ej en dröm?”

(Fader och dotter sid 29)

Av sin samtid uppfattades Cramér annars ofta som pietetslös sabotör och rättshaverist. Han ägde otvivelaktigt courage de son opinion och lät sig inte bindas av yrkeslojaliteter, då han ansåg ett öppet ingripande påkallat. Det hätska motstånd som han genom sina idéer och ordalag ofta framkallade, visar väl att han inte bara retade och chockerade utan verkligen oroade.

Rektor Carl Cramér, Säves efterträdare som rektor, har i gymnasiets årsberättelser formulerat bådads eftermäle. Säve stod vid sin död för honom som det vördnadsvärda föredömet: ”Frid öfver den vördade Lärarens aska! Vi äro många, som från hans läppar hörde sanningens ord; i hans arbete äro vi ingångne. Mätte vi arbeta redligt såsom han! Då blir ock vår lön såsom hans: kärlek, vördnad och tacksamhet af samtida och efterkommande.” (1837) Men även den stridbare Johan Niclas Cramér fick vid sin avgång (åtminstone officiellt med sjukpension) av sin frände Carl Cramér ett tack, som verkar kärvt, uppriktigt och utan överord: ”En manlig fasthet i karakteren, ett föredömligt ordningssinne och ett varmt nit för det läroverks bästa, hvars styresman han under 14 år var, tillvunno Rektor Cramér kamraters högaktning och vänskap; känslor, som följa honom till den nödtvungna hvila, hvarifrån han sjelf säkert mången gång skall med saknad tänka tillbaka på de vänner och den ungdom, från hvilka han så förtidigt måst skiljas.” (1858)

* * *

Carl Cramér, som mellan 1837 och 1872 i ett trettioårigt år var först gymnasiets, sedan det gemensamma läroverkets chef, är väl

den tredje stora visbyrektorn under 1800-talet. Men han var en annan typ. Medan Pehr Säve och Johan Niclas Cramér på skilda vis hade drivit vittsyftande idépolitik och skolpolitik, framstår Carl Cramér som en trägen administratör, som lojalt och skickligt förvaltar sin ärvda institution men med någon skepsis ser på administrativa och pedagogiska reformsignaler från huvudstaden. Den utåtriktade kulturella verksamheten företrädde under hans rektorat främst andra läroverkslärare som Daniel Söderberg, Carl Johan Bergman och Per Arvid Säve. Från aktiv skolpolitik synes han ha avstått, men han var sitt kollegiums talesman inför och även gentemot myndigheter. Det är således välkända praktiska bekymmer, som alla senare rektorer skulle kunna till varje bokstav vitsorda, bakom Cramérs framhävande i årsredogörelsen 1858 (sid 11 f) av vikariebristen:

”Med läroverkets närvarande organisation är . . . tillräckligt att vid inträffande förfall för endast *en* lärare sätta läroverksstyrelsen i den största förlägenhet; inträffar samtidigt ännu ett sådant förfall, står läroverket redlöst, eller måste, med yttersta anlitan af den öfriga lärarepersonalens möjligen ännu lediga tid, hela läseordningen förändras, hvilket under pågående läsetermin omöjligen låter sig verkställa utan de betänkligaste följder för ordningen i det hela; såvida svårigheten ens derigenom låter sig aflägsna. Att, vid ett oförutsedt behof, inom orten erhålla en vikarie, är här numera alltid svårt; att erhålla en sådan från annat håll, måste på en ort med så afskilt läge som Wisby alltid vara svårare, än på andra ställen; och inträffar behofvet under vintermånaderna, skall det i de flesta fall blifva nära omöjligt.”

Den sista gång läroverkets årsredogörelse rymmer en utförligare personlig deklARATION av en rektor är 1876, då den nye chefen, Lemkes efterträdare N. A. Forsberg på de första fem sidorna avgav något som kan liknas vid en programförklaring, med en blandning av retoriska vördsamhetsbetygelser inför företrädare och myndigheter och kryptiska antydningar om den uppryckning han väl menade sig vara satt att utföra:

”Ty, att många fel äro att undanrödja, många brister att afhjelpa och mycket att förbättra, det inser och känner läroverket klarare och lifligare än någon annan, det uttalar det villigt och utan missmod, ty det vet ock, att det med allt menskligt delar denna lott af ofullkomlighet, som det redliga uppsätet och den dugande kraften, hvarhelst de finnas, visserligen oafslätligt minska, men den de dock aldrig förmå att fullständigt utplåna.”

Man får intrycket att den pedagogiska konservatismen efterhand under 1800-talets gång blev allt starkare. De av 1849 och 1856 års läroverksreformer framkallade omläggningarna av visbyskolornas verksamhet, främst syftande till en sammanläggning av gymnasiet och lärdoms- och apologistskolan, ansågs av rektorer och kolleger stöta på nästan oöverstigliga svårigheter, i varje fall så länge man saknade en gemensam skolbyggnad. Det är svårt att avgöra om den ihärdiga motargumenteringen bottnade i konservativ ovilja eller i praktiska svårigheter. I varje fall tycks den inför statsmakterna ansvarige biskopen, läroverkets eforus, ha blivit irriterad, och collegium och eforus råkade in i en unik förtroendekris, som skildras i en annan studie i denna bok.

När rektorerna under senare delen av 1800-talet i läroverkets årsredogörelser med mer personligt färgade kommentarer går utanför de påbjudna standarduppgifterna, sker det för att försvara skolans praxis mot nya påfund eller för att hindra andra aktiviteter från att inkräkta på maximalt skolarbete. Rektor Carl Cramér hade 1859 glatt sig åt att efter förord av militärbefälhavaren och nådigt beslut av Kungl. Maj:t ha fått låna 20 infanterigevär till gymnasisternas exercis och bajonettfäktning:

”Att dessa öfningar, utom fördelen af den kroppens säkra hållning, som gevärsexercisen, rätt handledd, ovilkorligen meddelar, skola blifva af intresse och gagn för en ungdom, hvilken såsom den Gotländska, från 18 års ålder är beväringsskyldig och pliktig att, när det gäller, såsom soldat deltaga i fosteröns försvar, derom är jag så öfvertygad, att jag nu blott önskar se dem väl ordnade och med lif och raskhet fortsatta.”

(1859 sid 4)

Men då övningarna enligt kungligt cirkulär i augusti 1871 (en följd av tysk-franska kriget?) hotade att ta för mycket tid från läsningen, fann han att de medförde ”flera svårigheter och en betänklig rubbning i skolarbetets jemna och ostörda fortgång” (1872 sid 16), allra helst för studentabiturienterna, som ej skäligen kunde åläggas att delta till förfång för sina examensförebereelser. — Liknande betänkligheter framfördes f. ö. på 1930-talet, då friluftsdagarna infördes (1931 sid 27 f).

Stort bekymmer beredde det rektor Cramér att fastställa elevernas läxläsningstid och att övertyga årsredogörelsernas läsare om att de erhållna värdena vore de idealiska. Frågan om gymnasisternas arbetsbörda var inte mindre aktuell för 100 år sen än nu. Redan

1856 års läroverksstadga, § 120, föreskrev: ”Läraren skall noga tillse, att lärjungens håg och krafter icke nedtyngas genom för stora hemlexor.” Ecklesiastikministern krävde 1859 in rapport om normal tid för läxläsning och hemskrivningar. Påbudet gav anledning att avfordra eleverna sådan läxuppgifter, som sedan under ett århundrade införskaffades vid de svenska läroverken under ständig skepsis beträffande tillförlitligheten.

Ecklesiastikministrarna svävade inte på målet, då de i detta och flera följande cirkulär, 1865 och 1867, påtalade allmänt förekommande missförhållanden och anvisade botemedel i form av måttligare anspråk, bättre lektionsförberedelser och helt enkelt lärarnas åttlydnad av gällande anvisningar:

”Som icke blott från föräldrar och målsmän, utan jemväl från icke få lärare vid Elementar-läroverken, klagan försports, att det arbete, som blifvit lärjungarne derstädes ålagdt, öfverstigit deras krafter och skadligt inverkat på deras såväl andliga som kroppsliga utveckling, har jag ansett mig böra härå fästa Herr Biskopens uppmärksamhet samt påkalla Herr Biskopens medverkan för afhjelpande af ett för nämnde Läroverk i så hög grad menligt förhållande.

— — —
Att det oaktadt, och i strid med förberörde Läroverksstadgas 102 §, lärjungarnas hemarbeten kunnat ökas ända derhän, att, enligt hvad en af de vid sistlidne Vårtermins slut offentliggjorda Årsberättelser gifver vid handen, ’ynglingar med ovanligt goda anlag behöft använda 14 till 15 timmar dagligen, skoltimmarna deri likväl inberäknade, för att någorlunda kunna redogöra för sina pensa’, måste derföre till största delen hafva haft sin grund deri, att vissa lärare vid undervisningen gått tillväga med alltför stor vidlyftighet eller låtit lärjungarna sakna nödig ledning och förberedelse för deras hemarbeten, hvarigenom mera tid för dessa erforderats än som i sjelfva verket varit behöflig; äfvensom vid några Läroverk jemväl deri, att, genom en under flera timmar utan afbrott eller hvila fortsatt läsning å lärorummet, de späda krafterna blifvit öfver förmågan anlidade.”

(Cirkuläret i läroverkets arkiv D: 2 Kungliga skrivelser 1815—1870, nr 100)

Rektorerna erinrades om sina skyldigheter att sörja för rimlig likformighet i skilda lärares praxis, och rektorer och klassföreståndare om sin plikt att härvidlag bevaka elevernas intressen, även så att ”själsförmögenheternas ändamålsenliga utveckling icke må stå tillbaka för inhemtandet af en växande massa icke sällan ofruktbara minneskunskaper” (ibid nr 130). Då den reformmedvetne ecklesiastikministern F. F. Carlson efter en uttömmande skriftlig lektion i

omsorgsfull läxpreparation anmodade rektorerna att med lärarna överlägga om de åberopade grundsatserna, tillade eforus biskop Anjou då han översände cirkuläret till kollegiet en mening, som inte torde behöva tolkas som uttryck för odelat förtroende:

”Och då det viktiga ämnet för detta cirkulär icke kan nog uppmärksammas, äfven då anledning är att antaga det de grundsatser som deri framställas, i allmänhet redan tillämpas vid H. Elementarläroverket i Wisby, får jag meddela detsamma med det förständigande som vid cirkulärets slut omförmäles.”
(ibid nr 137)

Resultatet visade en ”naturlig progression” från praktiskt taget ingen läxläsningstid i de lägsta klasserna till 6—7 timmar dagligen (!) för de äldre gymnasisterna.

Rektors kommentar 1860 var icke utan allvar:

”För egen del vill jag för närvarande af dessa förhållanden endast draga den slutsats, att det *nödvändiga* hemarbetet i de högre klasserna nått en gräns, som icke får överskridas; ehuru jag derjemte bekänner, att jag fruktar en inskränkning icke låter sig förena med de mångsidiga fordringar, som för dessa klasser, särdeles Klassiska linien, äro uppställda.”
(1860 sid 28)

Men redan två år senare var han beredd att skjuta över ansvaret på ungdomarna, med en motivering som då icke anfördes för sista gången:

”Någon klagan öfver öfveranstängning har jag icke försport, och öfver det ålagda hemarbetet kan icke klagas, såvida, hvad de skriftliga arbetena särskilt angår, ungdomen ville iakttaga föreskriften, att icke skjuta upp sitt arbete till sista stunden, utan fördela det på hela den tid, som för dess fullbordande är förelagd.”
(1862 sid 4)

1866 har rektor byggt ut argumenteringen för de långa hemläxorernas välsignelse:

”Jag är visserligen långt ifrån att misskänna eller förneka vigten af de skäl, som tala för hvarje anordning, hvilken bidrager till att inom rätta gränser hålla lärjungarnes arbete, så att deras öfveranstängning icke må kunna läggas skolan till last; men jag kan å andra sidan icke fördölja, att jag anser ömheten i detta afseende kunna till lärjungens stora skada drifvas för långt. Att i ungdomen hafva lärt sig arbeta är ett stort kapital för lifvet; och våra lärjungar gå miste om denna förmögenhet, såvida de icke i skolan tidigt och småningom mer och mer, efter som krafterna växa, vänjas till allvarligt, jag vågar säga, strängt arbete. Den kraft, som icke öfvas,

slappas, ehuru visserligen slapphet och blir följden af kraftens öfveranstängning. Att finna rätta måttet är här frågan. Hurvida skolan skall kunna finna det under försöken att tillfredsställa de altjemnt växande fordringar som af tidens mångskiftande åsigter ställas på hennes verksamhet, derpå vågar jag tvifla.

Låt än en gång valspråket för skolans arbete blifva det goda, gamla: *'multum, non multa'*, och hennes arbete skall blifva friskt och lätt, men grundligt på samma gång och allvarligt. Det är mångslöjden, som slappar håg och kraft; det är *hon*, som föder öfveranstängningen, der den finnes.”
(1866 sid 20)

Följande år har rektor Cramér i ärendet blifvit kunskapsteoretisk relativist, samtidigt som gymnastiklärare och läkare tillkallas för att styrka honom i hans övertygelse att allt är bra:

”Den tid, som dessa hemarbeten för hvarje lärjunge upptagit, är nära nog omöjligt att ens approximativt utröna. Frågar jag härom en klass med 20, 30 lärjungar, skall jag i de allraflesta fall få nära lika många olika uppgifter. Quot capita, tot sensus. Att skolarbetet emellertid på intet sätt är öfveranstängande för den, som vill taga vara på sin tid, och i alla händelser visst icke menligt inverkan på ungdomens hälsa och krafter, derom vittnar följande yttrande af gymnastikläraren i hans afgifna årsberättelse: ’jag kan ej undgå att framhålla, att lärjungarne i allmänhet äro synnerligen friska och starka, och *ingalunda mindre i de högre, än i de lägre klasserna, utan snarare tvertom*. Ett yttrande, hvori läkaren till alla delar instämt. Att ungdomen i de lägre klasserna, der skolarbetet är ringa, är svagare, än i de högre, der arbetet är strängare, synes mig vittna, att svagheten, der den finnes, icke får tillskrifvas någon öfveranstängning genom skolarbete. Här inverka tydligen en mängd olika förhållanden, hvilka genom skolans arbete synas snarare utjemnas och försvinna, än i sin verksamhet underhållas.”

Rektor lät småningom också elever, föräldrar och målsmän bestyrka sin mening (1869 sid 17). Såvitt de lämnade tidsuppgifterna förtjänar tilltro, reducerades faktiskt efterhand den tid hemläxorna krävde, och man får väl anta att både elevens och allmänhets kritik och departementets återkommande intresse påverkade gången. 1870 åberopas dock som ett framsteg, till alla parter belåtenhet, att de högsta klassernas latinskrifningar förvandlades från hemuppgifter till skolskrifningar lördag eftermiddag mellan kl. 3 och 6 ”i lärarnes närvaro och under deras kontroll” (1870 sid 16).

Uppenbarligen fanns utrymme för fortsatta reformsträvanden vad gällde skolungdomens arbetsdag och arbetsvecka och man är långt från Johan Niclas Cramérs chockerande tankar.

* * *

Även under gymnasiets första årtionden, 1820- och 1830-talen, valde somliga rektorer att behandla ett samlat facktema framför att delge sina kulturpolitiska eller skolpolitiska tankar. Sådana är Klingwalls presentation 1828 av geometriundervisningens problem, Enequists tal 1829 om historiestudiets nytta och Klingwalls utförliga redovisning 1838 av Gotlands fornminnen. Eforus, biskop Eberstein, bidrog vid jubelfesten 1830 — ägnad minnena av 830, 1530 och 1630 — och vid minneshögtid 1832 över Gustav II Adolf med inbjudningsskrifter. Både vid dessa minnesstunder, vid rektorsskiftena och lärarinstallationerna hölls ju vidare offentliga föreläsningar. Under denna nyromantikens tid, då mer än förr eller senare småstadsuniversiteten dominerade landets kulturliv, var även gymnasierna uppenbart angelägna att framstå som provinsiala bildningscentra.

En rest av den essäistiska formen i dessa tidiga rektorsprogram bevarades senare i de bilagor till årsredogörelserna, som från 1860-talet regelbundet och senare sporadiskt fogades till den föreskrivna redogörelsen. De utgjorde länge en betydelsefull populärvetenskaplig publiceringsform för uppsatser i allehanda pedagogiska och vetenskapliga ämnen, liksom för kataloger över skolans samlingar. I början var det mest rektor som utnyttjade denna väg att intressera elever, målsmän och allmänhet för kulturella ämnen, men småningom uppträdde även övriga lärare liksom skolläkare bland författarna. I varje fall de allra sista torde ha tillkommit helt på resp. författares eget initiativ. De kunde undantagsvis även användas i mer speciell kulturpolitisk avsikt: när den naturalistiska smittan i Darwins och annan materialistisk gestalt hotade också gottlänningarna, tillkallade rektor Lemke internationell hjälp genom att som bilaga till årsredogörelsen publicera en översättning av ett kapitel ur en schweizisk kritik av de nya tankarna.

Räckan av sådana fristående uppsatser, av vilka några behandlas utförligare i Åke G. Sjöbergs uppsats om det "stora" 1800-talskollegiet, får avsluta denna redovisning av visbygynasiets rektorsprogram och vad dessa berättar om rektorernas kommunikation med elever, lärare och allmänhet främst under gymnasiets första årtionden.

- 1859 /Per Arvid Säve och Carl Johan Bergman: Dikter/ Vid In-
vigningen af nya läroverks-huset i Visby den 26:e augusti
1859.
- 1860 Carl Cramér: Om atmosferens cirkulation.
- 1862 Förteckning på samlingen af däggdjur och foglar vid läro-
verket i Wisby.
Förteckning på läroverkets i Wisby mineral-samling.
- 1863 Carl Cramér: Berättelse om en i pädagogiskt ändamål som-
maren 1862 företagen resa.
- 1866 Carl Cramér: Om ljus och värme såsom rörelsefenomen.
- 1867 Gustaf Lindström: Nomina fossilium siluriensium Gottlandiæ.
- 1868 Gustaf Lindström: Om Gotlands nutida molluskler.
- 1870 Carl Cramér: Om infinitesimal-ränta. Ett komplement till lä-
ran om sammansatt ränta.
- 1871 Lars Kolmodin: Öfversigt af Gotlands foglar.
- 1873 Otto Wilhelm Lemke: Den antika hedendomen, bedömd af
kristna skriftställare alltifrån äldsta tider.
- 1874 Fr. Reiff: Några kristligt-apologetiska frågor. (Ur förf:s ar-
bete Die christliche Glaubenslehre, II, Basel 1873, översätt-
ning.)
- 1875 Otto Wilhelm Lemke: Historik öfver Wisby läroverk ifrån
äldsta till närvarande tid.
- 1878 Otto Wilhelm Lemke: Carmen Musæi de Herone et Leandro
latina carmine refictum.
- 1880 Johan Alfred Fagerholm: Bidrag till läran om sferer.
Johan Alfred Fagerholm: Några ord om ljusets brytning och
reflexion vid begränsningsytorna till ett af sferiska centre-
rade ytor begränsadt genomskinligt medium.
- 1883 Per Gustaf Lyth: De usu præpositionis p e r apud Livium
eiusque aliquot synonymarum.
- 1887 Oskar Rosman: Genealogiska anteckningar om några Got-
ländska slægter.
- 1890 Gustaf Jacobson: Om betyg och flyttning. Anteckningar jäm-
te öfversiktstabeller.
- 1893 Mathias Klintberg: Katalog öfver Visby högre allmänna läro-
verks etnografiska samling.
- 1895 Nils Höjer: Föredrag vid högre allmänna läroverkets i Visby
Gustaf-Adolfs-fest den 8 december 1894.
- 1896 Gustaf Norelius: Har Fichte öfvervunnit dualismen?

- 1899 Gustaf Jacobson, Visby högre allmänna läroverks stipendie- och premiedonationer. Historik jämte urkundssamling.
- 1902 Mathias Klintberg: Förteckning öfver Visby högre allmänna läroverks medaljsamling. I. Sveriges och svenska konungahusets minnespenningar, praktmynt och belöningsmedaljer. Handbok för besökande.
- 1905 Mathias Klintberg: Förteckning öfver Visby högre allmänna läroverks medaljsamling. II. Minnespenningar öfver enskilda svenska män och kvinnor. 1. Handbok för besökande.
- 1910 Erik Lindskog: Tegnér och antiken.
- 1914 Richard Steffen: Modersmålet inför gymnasiereformen. Rön och reflexioner.
- 1928 Richard Steffen: Anteckningar om Visby högre allmänna läroverks mynt- och antikvitetsamling.
- 1929 Josef Lundahl: Några synpunkter och iakttagelser rörande barnets miljöförhållanden.
- 1930 Gunnar Kellgren: Wilhelm von Braun på Gotland.
- 1936 Svante Bohman: Effektlagens tillämpning i modersmålsundervisningen.
- 1936 Kurt Bergström: Tuberkulosundersökningar bland eleverna vid högre allmänna läroverket i Visby under läsåret 1935—1936.
- 1937 Kurt Bergström: Tuberkulosundersökningar bland eleverna vid högre allmänna läroverket i Visby under läsåret 1936—1937
- 1939 Karl Hjalmar Fahlgren: Randanmärkningar till Jesaja 7.
- 1941 Karl Hjalmar Fahlgren: Tjockmjölk och honung. En studie till Jes. 7.
- 1945 Ragnar Kinander: Tal på "Den goda viljans dag" den 18 maj 1945.
- 1957 Alf Uddholm: Visby läroverks klassiska bibliotek.
- 1961 Lennart Bohman: Studentämnena — ett sekels bildningsmätare.

TRE DISCIPLINMÅL I DET GAMLA LÄROVERKET

Talet om den förfärliga ungdomen har stått sig bra genom tiderna. Ungefär samma formuleringar, som nu kan läsas i tidningsinsändare signerade "Svenska moder", "Ansvar", "Annat var det på min tid", de återfinns i hundraåriga protokoll, ja på flertusenåriga lerskärvor eller papyrusfragment. "Ur led är tiden. Barnen lyder inte längre sina föräldrar och lärare . . ."

Det är i verkligheten inte så lätt att få grepp om hur ordningen i den gamla skolan i verkligheten fungerade. På förhand kunde man tycka, att 1800-talets lilla Visbyläroverk — med i början ett drygt hundratal skolpojkar och ett tiotal gymnasister, under seklets senare del sammanlagt två tre hundra elever — borde ha varit en idyllisk och intim arbetsplats, problemfri jämförd med dagens tusenelevers skolkaserner. Hur lätt borde det inte, åtminstone skenbart, ha varit att upprätthålla god disciplin i sådana skolor med få elever, allmän personkänedom och kännbara straff. Men man lär inte kunna ge generella omdömen.

Redan källmaterialet till skoldisciplinens historia ger inte oväntat växlande besked. Utsagorna får bedömas med hänsyn till sitt syfte och sin karaktär av privata eller officiella dokument. De kan lämp- ligen fördelas på fyra grupper:

skollagstiftningen, här främst 1820 års skolordning, med tillhörande råd och anvisningar;

kollegieprotokoll, som visar rättskipningen i allvarligare fall, dvs lagens tillämpning;

allmänna rektorsutsagor vid högtidliga tillfällen som avslutningar; forna elevs skolminnen, bevarade skriftligen eller muntligen.

De två första grupperna av källor utgörs av samtida urkunder, kvarlevor från händelseförloppet. De förtjänar därmed tilltro, skollagstiftningen som rättesnöre och vittnesbörd om vad myndigheterna ville, protokollen som belägg för hur enskilda affärer handlades. Rektorsuttalandena är också samtida men ger väl endast besked om

hur rektor eller kollegium i en, förmodligen välvillig, avslutningsstämming ville att situationen skulle uppfattas. Skolminnena är utpräglade traditionskällor, berättelser tillkomna långt efter händelseförloppet, kanske obundna av lojaliteter men givetvis utsatta för alla de förvandlingsrisker som orsakas av minnets omedvetna svårighet. Justeringar kan ha framkallats av lusten att färgsätta med välviljans rosa skimmer eller ressentimentets svarta stänk, av kritisk självvrannsakning eller omvänt lust att skryta med egna bravader.

Går vi först till de samtida allmänna omdömena, finner vi rektorerna alltid nöjda. Deras belåtenhet på avslutningsdagen får många vackra och rörande uttryck i de årliga rektorsprogrammen och äldsta årsredogörelserna, innan de senare ännu hade hunnit likriktas och avindividualiseras. Rektor Pehr Sävje förklarade 1822, vid det första rektorsbytet, att "lärjungarne af alla klasser hafva sökt fullgöra sina pligter enligt förmåga och erhållen ledning, utan anmäld oordentlighet af någon enda. Gymnasii ungdomen särskilt har genom synnerlig flit och godt uppförande gifvit de yngre ett värdigt efterdöme och sine Lärare ett dagligt nöje, så att om mot denna brodd säden framdeles svarar, skola föräldrar och landet kunna vänta framdeles hugnande frukter." Hans efterträdare Johan Facht menade sig följande år ha arbetat, "stödd af en vördad *Biskops* mogna råd, mött af Medbrödernas förtroende och Lärjungars uppmärksamhet och kärlek". Rektor Johan Enequist fann 1833, att "hvad sjelfva undervisningens framgång under nu förflutna Läse-år beträffar, har en verklig täflan i allmänhet bland ungdomen för sports, och Lärarne med allvar och nit sökt fullgöra sin åligganden". Ambitionen att öva tillsyn över lärjungarna inskränkte sig inte till skoltid; det fanns noggranna regler för lärarnas rätt och plikt att inspektera deras "kvarter", dvs inackorderingsrum: "Alla hafva uppfört sig ordentligt, och sedan Skolans Lärare numera fått sig anvista boningsrum i granskapet af Lärorsalarne, har äfven en noggrannare tillsyn och disciplin bland ungdomen deraf blifvit en följd." (Enequist 1836).

Både skollagstiftning och praxis torde ha gjort stor skillnad i behandlingen av "scolares" och gymnasister — även om en del skolminnen ger vid handen att även gymnasister ibland kunde råka ut för hårda slängar. Den principiella skillnaden på kategorierna uppehölls också i ett yttrande den 22 juli 1845 av gymnasiets kollegium

över föreslagna ändringar i skolordningen; det rymmer även i övrigt skepsis mot extrem disciplinär stränghet:

De förändringar i nu gällande disciplinärstadga, som Revisionen pag. 140, 141 föreslagit anser Collegium, åtminstone för så vidt de röra Gymnasium, olämpliga, enär Gymnasisten vanligen är kommen till en ålder, för hvilken kroppslig åga är en skymf, som väl kan förbittra sinnet men aldrig förbättra, samt han dessutom bör anses då stå på en punkt af förståndsutveckling och bildning, för hvilken ett sådant handgripligt språk icke kan vara rätt passande. Den föreslagna straffklassen synes Coll. till och med för skolan kunna blifva mera moraliskt förderflig, än beräknad på att förbättra. Af dessa skäl önskar Coll. således bibehållandet af den gamla disciplinärstadgan, såsom aldeles tillräckligt reglementerande i en sak, der, efter Coll. tanke, få föreskrifter äro bättre än många. (Visby gymnasii protokoll och handlingar 1821—1858. A I:1)

Grundmurad var dock av allt att döma den föreställningen, att varje frihet för eleverna innebar risk för självsvåld, ja t. o. m. så att varje individuellt avpassat studieprogram medförde en uppluckring av skoldisciplinen. Detta kommer till uttryck i en promemoria 1853 av rektor Carl Cramér till biskop Hallström. Han diskuterar där följderna av den 1849 medgivna rätten att välja bort ett eller flera av de döda språken — latin, grekiska, hebreiska — i utbyte mot utvidgade studier i matematik och moderna språk, dvs. uppkomsten av en klassisk och en modern linje:

"Inom läroverkets erfarenhet på de sista åren falla emellertid exempel på lärjungar, hvilka under fullt begagnande af valfriheten likväl icke, hvarken i Matematik eller Moderna språk, gjort större framsteg än de kamrater, som samtidigt sysselsatt sig med alla ämnen. Olika anlag må häruti haft sin del; men säkert är, att bristande flit haft den vida större delen. Och osannolikt är det icke, att just i sjelfva friheten att välja läroämnen ligger frö till ett sjelfsvåld, som tror sig med friheten af valet även hafva förvärfvat friheten af bruket, och derföre med en ungdomen förlätlig obetänksamhet tror sig med ringare ansträngning och i all maktighet kunna behandla ett ämne, åt hvilket den valfrie har dubbelt så mycken tid att använda, som hans kamrater. Säkert är att förändringen, för hvilken onekligt många skäl tala, dock icke ännu visat några frukter, som fullt motsvara de förhoppningar, man måhända ansett sig ega rätt att vid densamma fästa. Äfven på disciplinen kan denna förändring icke blifva utan inflytande. Disciplinen inom ett Läroverk är till en del redan bruten, så snart undantag får gälla såsom lag. Lagen måste vara en för alla, och samma läroverks ynglingar måste alla känna sig bundna af samma ordning. Men att sammanblanda i ett fall, hvad som i ett annat söndras, det är halfhet i ordningen, är redan oordning. Genom undantagslagar vid sjelfva läroverket kan dess-

utom icke annat än skadligt befordras just den löshet i tukt och ordning, som så otvetydigt röjer sig i våra dagars sätt att i hemmet behandla ungdomen, särdeles vid den ålder, inom hvilken Läroverkets öfre avdelningar, särskilt Gymnasium, har ynglingarne under sin vård. Dock vare detta sagdt utan strängare tillämpning på vårt Gymnasium, der säkerligen, om allt fördomsfritt bedömmes, och Läroverkets förmåga i detta afseende billigt uppskattas, disciplinen väl må lemna ett och annat öfrigt att önska, men likväl torde kunna anses åtminstone så god, man har rätt att under varande förhållanden vänta.”

(Visby gymnasii protokoll och handlingar 1821—1858)

Någon enhetlig bild ger inte skolminnena — man vill väl här främst nämna Oscar Engström: På de gutars ö. En släkthistoria från Visby (1925), samlingen Minnen från skoltiden av gotlänningar, utg. av Tor Sillén (1930) samt inledningskapitlet i Otto von Zwigbergk: Ung på 80-talet (1951). Det är helt naturligt, eftersom de härrör från skilda tider och många meddelare. Tyngdpunkten ligger dock på tiden från 1860-talet till sekelskiftet. I all mångfald blir ett allmänt intryck att mycket s. k. ofog bedrevs och hårdhänt beivrades, att arbetsron även på gymnasiet för många lärare var rätt obefintlig, att skolmiljön ingalunda var pacificerad, men fördenskull inte upplevdes som otrivsamt. Regelbrotten tycks ha varit talrika och självklara, säkert just därför att förbuden var talrika och strikta. Straffens hårdhet gjorde uppenbarligen många elever immuna mot dem, trubbade av effekten och provocerade trotsreaktioner. Ingenting tyder på att detaljregleringen av elevernas förväntade beteende befordrade önskad hyfs. Den bristande proportionen mellan gärning och påföljd måste mången gång ha framkallat känsla av rättslöshet: en äldre kollega till mig har berättat, hur han som elev vid sekelskiftets visbyläroverk slogs blodig med rotting för några minuters sen ankomst. Tillgången på resoluta straff torde ha konserverat bråk genom att omöjliggöra eller skenbart onödiggöra mer adekvata ingripanden. Å andra sidan vittnar många forna elever om personlig tillgivenhet gentemot lärare och om humana omsorger från deras sida. Flera omdömen tyder dock på att en varaktig omsvängning till en mer modern och human syn på eleverna kom först med rektor Richard Steffen i början av 1900-talet: ”rottingens välde vek för modernare uppfostringsmetoder”. (Folke Hellgren i Minnen från skoltiden, s. 122). Med spridda återfall har väl sedan skyddet för elevernas integritet och rättssäkerhet förstärkts.

Som bakgrund till ett par kollegieprotokoll från visbyläroverket

skall här erinras om 1820 års skolordning, utgiven samma år beslut fattades om Visby gymnasiums inrättande. Skolordningens disciplinparagrafer ligger till grund för de nedan återgivna kollegieförhandlingarna. De har intresse främst som uttryck för vilket beteende som av myndigheterna bedömdes som önskvärt respektive inte acceptabelt och för vilka former man skapade för övervakning och påföljd. Påfallande är tilltron till värdet av detaljreglering, själva skolordningen har en lagsamlings precision och perfektionsprägel. I skolordningens Råd och anvisningar kompletterades lagbuden sedan med rekommendationer om hur lärarna borde tillämpa sin inspektionsplikt och bestraffningsrätt. Till sin allmänna prägel får 1820 års skolordning sägas ha varit rätt konservativ, utan att ha tagit avgörande intryck av den reformdiskussion som sedan mitten av 1700-talet förts om undervisning och uppfostran. Synen på lärarnas förhållande till eleverna är gammaldags patriarkalisk, rymmande både strikt subordination och faderlig välvilja. Skolordningen avlöstes vid mitten av 1800-talet av nya stadgor, där grundsynen på ”tukt och ordning” var oförändrad men viss formell omredigering skett och många detaljbestämmelser utmönstrats.

Skolordningens första sektion, tionde kapitel, femte paragraf innehåller i 23 moment ett slags brottskatalog över alla tänkbara förseelser, från bristande gudsfruktan och laglydnad till jordnära skolpojsstreck som försummelse av bön eller gudstjänst, bråk i klassrum eller på gator, fylleri, hasardspel och pennalism, samt olovligt deltagande i allmänt nöjesliv, olovligt vistande på krogar, värdshus, källare och biljarder eller överhuvud olovlig ”utgång” på staden efter angivna klockslag. För varje förutsedd förseelse anges exakt vem som har att avdöma den och vilka straffsatser som skall tillämpas, från normalstraffen strängare skolaga för skolepiltar och den chikanerande ”nedflyttning under medlärjungar” för gymnasister till läroverkens ultima ratio: förvisning.

Tillämpningen av skolordningens disciplinparagrafer blir i stora stycken anonym. Betygstabeller ger stereotypa besked, som säger föga om händelser och överväganden. Men några gånger ger de äldre protokollen fylliga skildringar av konkreta fall. Den nutida läsaren kan vara tacksam över att dåtidens lärare en och annan gång gav sig tid att utförligt referera sina förhandlingar, även när stormen synes oss rasa i ett vattenglas.

Frappande i dessa gamla skolprotokoll är deras juridiska form

av rättegångshandlingar även vid bagatellutredningar och av deras terminologi, där varje ofog betecknas som en förbrytelse, varje ytt-rande blir en bekännelse eller ett förnekande, varje för en förmodad förseelse hörd elev blir en presumtiv brottsling, varje vittne lockas till angiveri och skvaller mot kamrater, varje beslut blir en dom eller ett utslag. Domen offentliggjordes till yttermera visso i allmän-preventionens intresse, liksom bestraffningar många gånger skedde i kamraters närvaro, syndaren till straff och androm till varnagel.

Det är nog en risk när man läser sådana kollegieprotokoll, att man får en ensidigt otrivsamt och frånstötande bild av forna dagars skolliv. Själva uttryckssätten får inte missförstås: i många fall ägde orden en annan klang än numera, och skillnaden kan alltså vara lika mycket semantisk som reell. Men att de tilltalades rättssäkerhet i djupare mening ingalunda garanterades av de jurisprudentliga for-merna ter sig klart.

Jag återger här de tre mest utförligt behandlade disciplinären-dena ur visbyläroverkens protokollsböcker för åren 1829, 1830 och 1837. Några förhandsnotiser bör ges. Vad som efter mittens av 1800-talet kallades Visby högre elementarläroverk eller högre all-männa läroverket i Visby, numera Säveskolan, bestod tidigare under 1800-talet av två helt fristående pojkskolor. Den ena var gymnasiet, vars lärare sammanträdde till collegium gymnasticum. Den andra var trivialskolan eller lärdoms- och apologistkolan med elever i 10—16-årsåldern, i regel kort och gott kallad skolan och med ett collegium scholasticum. De hade skilda lärarkårer och rektorer och var inhyta i skilda byggnader: gymnasiet i en byggnad på tomten söder om nuvarande stadshotellet vid Strandgatan, skolan sydväst om Domkyrkan vid Skolgatan. I Visby som i andra städer var skrällen för eldsvåda stor; detta är säkert bakgrunden till reaktion- en mot pojkar som sprang med eld eller bar eld i munnen.

Den omtalade custos morum, sedernas väktare, var ordningsman, som vid förseelser kunde offentligen berövas rang och ämbete och ytterligare straffas genom att flyttas ned på den ordningsräcka som gällde för varje klass. Skolordningen räknar upp "bestraffningsgra- derna": bestraffning genom lärare, bestraffning efter rektors beslut och efter collegiums beslut — de senare i regel verkställda offent- ligt. Vid skolan men ej vid gymnasiet tillämpades aga, i nedan- stående två första fall i form av handplagg, dvs stryk med karbas (ett slags batong av läder eller trä) på handens insida. "Alla ådöm-

de bestraffningar gånge genast i verkställighet, med undantag af Collegii förvisningsdom, som alltid underställes Ephorus", som var biskopen (1. sekt. 10 kap. 7 §).

* * *

I Snöbollen

Protocoll, hållet i Collegio Scholastico den 20 November 1829.

Närvarande Ledamöter: Undertecknad Rector, Collega supremus Mag. Hoffman, Collega Mag. S. J. Ihre, Col- lega N. Bahr, Apol. Agrell, 2 Apol. Sturtzenbecker.

§ 1 Sedan hos undertecknad Rector har blifvit anmäld och under- sökning begärd öfver en af några bland skolans ungdom i går vid middagstiden på gatan föröfvad förbrytelse emot en Bonde och dess Tjenstegosse — begge från Hörsne — samt att förbrytelsen på det sätt blifvit begången, att Bonden sjelf under åkningen förbi Skolan blifvit med snöbollar slagen, likvisst utan annan fara, än att hästarna blifvit mycket skrämde; men att Tjenstegossen deremot af en snö- boll blifvit så våldsamt träffad i ögat, att han af det hårda slaget skall lida värk och vända; har vid anställd efterfrågning om Upp- hofsmännen, Ynglingarne Oscar Enequist, Rundberg och Rudolph Agrell alla i nedersta Afdelningen, namngifvits som medbrottslige i föreskrefne förbrytelse, till följe hvaraf Collegium i dag blifvit kalladt att sammanträda, för att, enligt Kongl. Skolordningen 1 Sect: 10 Cap. 5 § och 16 mom., i detta mål ransaka, huru den åklagade gerningen blifvit utöfvad: för hvilket ändamål 1:o Oscar Enequist förekallad och tillfrågad, hvad delactighet han i den an- gifna förbrytelsen äger? berättar sålunda: Att han i går vid mid- dagstiden, sedan frihetstimmen ingått, varit utom Skolporten och der slagit med snöboll efter en Bonde, som körde förbi Skolan, men försäkrar, att denna snöboll icke träffat Bonden, utan i Kyrkomu- ren, och tillägger, att han ingenting vidare föröfvat. På tillfrågan: om hans afsikt varit att snöbollen skulle träffa Bonden? Svaras: att det verkligen varit hans uppsåt, men att han kastat fel. Vidare tillfrågad, om någon varit närvarande, som närmare kan upplysa förhållandet, nämnas Ynglingarne M. Fries och Brodren, Herman Enequist, hvarefter, sedan desse blifvit förekallade och tillika för-

ständigade att tala sanningen, 2:o Fries afgifver följande berättelse: att vittnet i går vid middagstiden sett Oscar Enequist aldräfst krama en snöboll och kastat densamma i ryggen på en Bonde, som gick jemte ett lass, hvilket han körde förbi Skolan, att Bondens hästar då blifvit något skrämde, samt att Enequist var utom Skolporten, när han kastade; något vidare hade sig vittnet icke bekant. Oscar Enequist erinrad om vittnets utsago, att snöbollen tagit Bonden i ryggen, och icke i kyrkomuren, nekar härtill och fortfar i sitt påstående att snöbollen icke träffat Bonden, utan muren. — 3:o Herman Enequist berättar: Att Brodern Oscars snöboll icke träffat Bonden utan att snöbollen tagit i muren; och uppgifver tillika, att han sett Rundberg i nedersta klassen äfvenledes kasta efter Bonden, men att han icke träffat honom med någon snöboll. Något vidare hade vittnet sig icke bekant; då 4:o Rundberg före kallad och om dess brottslighet åtspord, erkänner: Att han tillika med Oscar Enequist i går vid middagstiden kastat snöboll efter en bonde, som gick jemte ett lass, men att denna snöboll icke träffat Bonden, utan i kyrkomuren; hvilket, på förnyad tillfrågan, af Herman Enequist intygas. Vidare tillfrågade om Oscar Enequist och Rundberg kastat Bondegossen /!, svarades härtill nej, och angafs nu Rudolph Agrell, såsom den der kastat tjenstegossen i ögat. Då före kallades 5:o Agrell, som, åtvärnad att tala sanningen, gör följande bekännelse: Att han vid middagstiden i går, sedan han fått lof, kommit utom Skolporten, och der sett en Bonde, som gick jemte ett vedlass, äfvenså hans tjenstegosse, som körde ett annat lass, och sedan Agrell märkt att Oscar Enequist först kastat efter Bonden med en snöboll, som träffade icke i kyrkomuren utan i vedlasset, kramade Agrell ihop en snöboll hvilken han kastade mot Tjenstegossen, men så oförsiktigt, att den träffade i ögat, hvarvid Bondegossen skrek mycket och ropade: Far! Far! Gossarne kasta mig; efter hvilket utrop Agrells kamrater gingo Skolgatan utföre, men han själf sprang af fruktan in i Skolan och gömde sig. På tillfrågan, om någon sedermera sett den slagne tjenstegossen, och om han verkligen blifvit skadad i ögat: nämnes Krusell och Gustafson i andra afdelningen, hvilka på eftermiddagen sett tjenstegossen. I anledning hvaraf 6:o Krusell, före kallad, berättar: att han i går på eftermiddagen sett samma tjenstegosse, som af Agrell blifvit slagen, köra förbi skolan tillbaka, och att han, på 4 à 5 alnars afstånd från gossen, tydeligen märkt, att det ena ögat var något mindre, än det andra, samt svul-

lit rundt omkring. På tillfrågan, huru vittnet kunde veta, att det var den slagne gossen, svarades, att han hört det af Agrell själf. Häruti instämde äfven Gustafson, utan att hafva någon ting vidare att tillägga.

Sedan Collegium nu inhämtat att så tillgånget är, samt att inga vidare upplysningar kunna inhämtas, ej heller äro behöflige, har samtliga dess Ledamöter förenat sig uti, samt för den församlade och före kallade ungdomen låtit afkunna följande

Utslag:

Af den ransakning, som i Collegium Scholasticum nu med Ynglingarne Oscar Enequist, Rundberg och R. Agrell blifvit anställd, är både af deras egen bekännelse och genom vittnens utsaga utrönat, att förbemälde ynglingar i går vid middagstiden på gatan utan för skolans port gjort oljud samt ofredat förbifarande medelst kastning af snöbollar, och dessutom en bondgosse blifvit af Rudolph Agrell farligt slagen i ögat; har Collegium, med anledning af 1 Sect. 10 Cap. 4 och 5 §§ samt 16 mom. af Kongl. Skolordningen, efter förbrytelseernas beskaffenhet bestämt följande bestraffningar: 1:o skall Oscar Enequist, såsom Custos morum och Supremus i sin afdelning, för sin förbrytelse, under den återstående delen af terminen, vara ovärdig förtroendet af Custos Morum, samt nedflyttas under sina medkamrater; då han erhåller platsen näst under August Ehinger. 2:o Hvad Rundberg angår, så, alldenstund han inom sin Afdelning icke innehafver någon förtroendepost, ej heller inom sin Cirkel något högre rum, skall han nu afstraffas med tvenne /2/ handplagg; och skall 3:o Agrell, såsom den der varit mäst brottslig, men i likhet med Rundberg ej kan nedflyttas, med 4 handplagg nu sin förbrytelse umgälla; hvarförutan dessa ynglingars seder och uppförande i den blifvande examenskatalogen komma att med lägsta vitsordet antecknas. —

Efter uppläsandet häraf, och sedan de ådömda bestraffningarne blifvit verkställda, ungdomen förmanad att alltid iakttaga ett anständigt uppförande; så, då ingen ting vidare var att andraga, åtskildes Collegium. —

År och dag som ofvan
Johan Gahne
Rektor

* * *

Protokoll, hållet uti Collegium Scholasticum d. 13. Novemb. 1830.

Närvarande Ledamöter voro undertecknad Rector, Collega Supremus Bahr, Collega Sundahl, vice Collega Söderberg, vice Apologisterna Karleson och Wettergren.

Hos undertecknad hade blifvit anmaldt, att några af Skolungdomen i dag på morgonen sprungit med eld, dels inom Skolans område, dels på Stadens gator och Kyrkogård, hvarföre Collegium sammankallades, sedan H. H. Ephorus blifvit om dess sammanträde under rättad.

- 1:o inkallades från 1^a Classen Ynglingen Bähm. Tillfrågad erkände han, att han på morgonen kl. 1/2 till 7, vid sin ankomst till Skolan, mött flere Ynglingar af 1^a ApologistClassen på gatan utanför Skolgården med eld i munnen, hvarefter han, jemte 2^{ne} sina kamrater, Ferd. Wickman och Hauffman, ingått och tagit eld, och dermed först sprungit omkring på gatan och sedan på Kyrkogården. Äfven påstod han sig hafva hört af 1^a ApologistClassens Ynglingar att en af dem, Schröder börjat upptåget.
- 2:o inkallades från 1^a Apol.Classen, Schröder, som erkände, att han väl börjat eldleken på sjelfva Classen, men att de andra sedan med eld utsprungit på gatan, dit han äfven åtföljt dem.
- 3:o Ynglingen Carlqvist berättade, att han, vid sin ankomst till Skolan, hade sett Bähm på Kyrkogården, der han kastat elden ifrån sig, samt att han, Bähm, sedan uppgått med eld på traporna till vinden ofvanför Rectorsrummen, och äfven lemnat eld efter sig på Skolgården.
- 4:o Ynglingen Höglund på 1^a ApologistClassen berättade med mycken tvetalan, att Georg Wiberg gifvit det förslaget, att de skulle gå ut på gatan med eld, hvarefter båda Wibergarne, Höglund, Pettersson och Schröder utsprungit. Vidare berättade han, att fru Molander blifvit af Bähm skräm, då han utanför hennes fenster sprang med eld.
- 5:o Ynglingarne Söderlund och Pettersson från samma Class nekade sig hafva gått längre med elden, än ut i förstugan.

- 6:o Ynglingen Hammarlund berättade att då han och Krokstedt kom till Skolan hade Fru Molander utkommit och bedt dem tillsäga sina kamrater, att de ej skulle göra sådant oljud, emedan det var sjukt folk i huset.
- 7:o Ynglingarne Hauffman och F. Wickman, sade sig ej hafva varit längre än i förstugan med elden, men likväl sett att Bähm, sprungit ut på Kyrkogården, der han kastade elden ifrån sig.
- 8:o Ynglingarne Enderdahl C. och G. Wiberg påstodo, att Schröder icke allenast börjat med elden, utan äfven rådt dem att dermed springa ut, — hvilket likväl Schröder nekade. — Enderdahl och G. Wiberg erkände att de deltagit i springandet på gården med eld.

Sedan Collegium inhämtat dessa upplysningar, och inga flera kunde erhållas, förenade sig dess samtliga Ledamöter uti följande

Utslag:

I anledning af de upplysningar Collegium under målets ransakning inhämtat, och med stöd af Kongl. Maj:ts förnyade nådiga Skol-Ordning 1^a Sect. 10de Cap. 5te §. 16de och 20de Mom. har Detsamme funnit för godt att besluta, att Bähm, såsom den der begått största förbrytelsen, skulle bestraffas med 4 Handplagg, Schröder, emedan han börjat upptåget med 3^{ne}, de öfrige, neml. Höglund, G. Wiberg, och Enderdahl, som varit på gården eller gatan med elden, med 2^{ne}, samt dessutom Höglund med ännu 2^{ne} för sin tvetalan och sitt försök att draga Collegium bakom ljust; hvarjemte desse Ynglingar i den blifvande Examens-Katalogen komma att få ett efter sitt uppförande afpassadt betyg.

Sedan detta Utslag blifvit för hela den församlade Ungdomen uppläst, och de ådömde bestraffningarne verkstälde, samt för tillfället lämplige föreställningar blifvit gifne, åtskildes Collegium. Wisby År och dag som ofvan

På Collegii Scholastici vägnar
Olof Hoffman
Rektor

* * *

III Kroggrälet

Protocoll i Collegium Gymnasticum d. 14 Jan. 1837.
Närvarande: Rektor, Lectorerne Enequist och Klingwall,
samt Adj. Reinicke.

§. 1.

Rektor tillkännagaf, att Gymnasisten Ryftén, som för fortfarande oordentlig lefnad blifvit hos Rektor anmäld, till i dag blifvit kallad, att sig för Coll. inställa, men att han, såsom warande på landet, ej kunnat med kallelsen anträffas; hvarföre undersökningen med honom till en annan dag uppskjöts.

§. 2.

Socketbagaren här i staden F. Kajser, lagligen kallad, att för upplysningars meddelande i afseende på Ryfténs uppförande sig hos Coll. inställa, tillstädeskom, och afgaf på Rektors uppmaning följande berättelse:

Kajser hade d. 21 sistledne Dec. på aftonen i sällskap med en annan person befunnit sig hos skrifvaren Säfström, som håller krog; under deras dervaro hade Ryftén i sällskap med tvenne Leczinsky och Kahl, Scholares, inkommit och jemte Kajser deltagit i ett nu föreslagit kortspel om förtäring, som af Alex. Leczinsky och Kahl förlorades och betalades med ett större glas Toddy på man. Sedan denna förtäring war intagen, hade Ryftén bjudit Sällskapet på en *duktig finkelsup* (som orden föllo). Upphettade häraf hade ynglingarne med Kajser börjat gräl, förebrående honom, att han förut ådragit dem tilltal och warning, af sina Lärare, för det de hos honom satt sig i någon skuld för likörer och annan förtäring; hade vidare hotat honom med stryk genast på stället, hvilket likväl af Kahl förebygdes. På Kajsers begäran att Kahl derefter wille följa honom hem, för att vidare skydda honom för de andras hotelser, hade de också begifvit sig från Säfströms, der Ryftén och Consorter (utom Kahl) quarstadnat. Om en stund hade de likväl af dessa upphunnits, och Kajser af dem gm. knuffningar och stötar blifvit ofredad, hvaröfver denne förskräckt, ansett rådligast, att ännu skyddad af Kahl, till Säfströms återvända. De öfrige ynglingarne hade medföljt och nytt gräl hade wid återkomsten till krogen åter börjats, men likväl snart så wida slutats, att Kajser, ledsagad af

Kahl, vågat sig på hemvägen. Nu hunne Hästgatan utföre till Handl. Jacobsons bod hade de åter upphunnits af Ryftén och Leczinsky's, som under idkeliga ofredliga angrepp förföljt dem. St. Hans Gatan utföre till emot Rådhuset, dit Kajser framkommen börjat ropa på hjälp, då ynglingarne aflägsnat sig, och Kajser, åtföljd af Kahl, begifvit sig på vägen till sitt hem i Lythbergiska huset. Kajser hade dervid bedt Kahl följa sig in, det denne äfven gjort, och Kajser efterskickade Waktmästar Ahlstedt, boende i stadens fängelse. Innan Ahlstedt hunnit ankomma hade utanför Kajsers boning, rop och oväsande hörts på gatan, hvarunder den yngre Leczinskys röst skall wara igenkänlig. Derpå hade under skällsord och ovett mot Kajser bultande på fönsterluckorna börjats och fortsatts en stund, till dess Kajser deraf uppretad sprungit ut, och när han framkommit mot ynglingarne, som alla befunno sig på gatan utanför huset, börjat, (som han sade) väl i lugna, men kanske något skarpa ordalag, förhålla dem deras gemena uppförande. Dervid hade af Ryftén och A. Leczinsky tilldelats honom flera hugg, hvaraf han fått blodvite i ansigte och hufvud. Sedan han derpå funnit återvägen till sin boning, hade oväsandet afstadnat. Kajser företedde dessutom i afskrift en, af de ifrågavarande ynglingarne till honom afgifven förbindelse, så lydande:

"För de förgående wi under den 21^{sta} innevarande Dec. åverkäta på gatan hos H^r Socketbagar Kajser, förbinda wi oss härmed, att, till undvikande att derföre af H^r Kajser blifva lagligen tilltalade, utgifva till H^r Kajser en Summa af 20 Rdl Rgd tillhoppa, som af oss på sätt gäldas, att wi fyra veckor efter dato utbetalar 10 Rdl Rgd samt inom åtta veckor efter dato återstående 10 Rdl samma mynt — försäkrar. Wisby den 24 Dec. 1836.

" Alexander Leczinsky Johan Ryftén
" Närvarande wittnen intyga riktigheten häraf. Ut supra
" Nils Levander J. de Brun
" Konstapel.

hvilken förbindelse jemfördes med det af Kajser inför Collegium nu uppwista originalet och befanns med detsamma likalydande. Kajser tillsades att Collegium wille, wid framdeles skeende nytt förhör, åter förebrå honom för att med ynglingarne confronteras; hvarpå han afträdde, och Collegium

Beslöt:

Att som Ryftén war frånvarande, och dessutom de öfrige ynglingarne tillhörde ett annat Läroverk, Rektor skulle hos H. H. Ephorus detta sakens förhållande anmäla, och begära hans tillstånd, att jemlikt Kgl. Skolordningens föreskrift, 4 Sect. 5 Cap. 10 §, sammankalla båda Läroverkens Collegier, för att samfäldt undersökningen öfvervara, och dertil äfven inkalla Säfström att höras; hvarefter Coll. ville fatta beslut i hufvudsaken, såvidt den rörde Gymnasisten Ryftén.

Wisby som ofvan.
m. p. Carl Cramér
Gymn. Rektor.

Protocoll i sammansatt Collegium Gymnasticum och Scholasticum d. 24 Jan. 1837.

Närvarande: Rektor Gymn., Lectorerne Enequist och Klingwall samt Adj. Reinicke; Rector Scholæ Mag. Gren, Collegæ Sundahl, Söderberg, Säve och Apol. 1^{mus} Lyth.

§. 1.

Ordförande Rektor tillkännagaf ändamålet med sammankomsten vara, att fortsätta undersökningen af ett Disciplinsmål med Gymnasisten Ryftén, jemte Scholares i Rektors Class: Alex. och Const. Leczinsky samt Carl Kahl; hvilket mål i Coll. Gymn. d. 14. Jan. förevarit, men då ej kunnat afgöras, emedan Coll., med hämtad anledning af 4 Sept. 5 Cap. 10 §. af Kgl. Majts förnyade nådiga Skolordning, icke ansett sig behörigt, att undersökningen i målet enskildt fortsätta. I sammanhang härmed upplästes det inför Coll. Gymn. d. 14 Jan. hållna Protocoll, hvarigenom nu samtliga Collegiernas Ledamöter inhemtade på hvad fot målet stode.

§. 2.

Skrifvaren Säfström först förekallad, och af Ordför. Rektor uppmanad, att med sanningen enligt berätta hvad han visste till upplysning i målet ledande, sade: "Att Kajser den 21 sistledne Dec., om aftonen, i sällskap med en person, vid namn Svalingson, besökt Säfström, då Ryftén under dervaro inkommit, för att få några

musikalier af Säfström. Kajser, som märkt, att Ryftén ej varit ensam, hade frågat hvilka han hade med sig, och derpå utgått i dörren för att förmå den (!) utanför varande bröderne Leczinsky jemte Kahl, att äfven inkomma, hvilket desse likväl nekat och sprungit ett stycke derifrån, men slutligen af Kajser öfvertalade inkommit. Kajser hade derpå genast börjat förekasta dem, att de warit honom skyldige, och genom sitt uppförande mot honom försatt honom i många ledsamheter. Af denna anledning hade mellan honom och ynglingarne ordvexling uppstått, hvarunder Kajser hufvudsakligen mot Ryftén riktat sina tillmälen, påstående, att han icke allenast sjelf förledt de öfriga utan äfven genom angifvelser ådragit dem tilltal och förargelse. Ordvexlingen hade genom Säfströms bemedling afstadnat, och Kajser föreslagit ynglingarne kortspel om förtäring. Spelet hade förlorats af Kahl och Alex. Leczinsky, som betalt och intagit en toddy på man, hvarefter Kajser bjudit på brännvin, som äfven af sällskapet förtärts. Derpå hade åter gräl börjat af samma anledning som förut, då Ryftén lofvat Kajser stryk, men Kahl deremot, som Säfström trodde blott för skens skull, wisat sig taga Kajsers parti. Säfströms ytterligare försök, att ställa saken tillrätta, hade äfven slutligen såvida lyckats, att såväl Kajser, åtföljd af Kahl, som äfven de andre i godo aflägsnat sig, men likväl snart återkommit under ny ordvexling, som snart bilagts, hvarefter de samtliga slutligen bortgått, och hade sig Säfström ej något vidare om hvad sedermera förefallit bekant. Säfström nu tillfrågad, om han förut någon gång haft besök af desse eller andra af den här studerande ungdomen, svarade: att Ryftén och Kahl en gång i sällskap hos honom intagit förtäring, hvilken Ryftén betalt; men att han för öfrigt ej hos sig sett någon af Läroverkens ungdom. Som för sakens utredande Säfström ingen vidare upplysning hade att meddela, fick han afträda, sedan denna hans ofvanintagna berättelse ur Protocoll blifvit honom föreläst och han densammans riktighet till alla delar erkänt; och ålade honom Ordf. Rektor såsom en samvetspligt, att i fall, mot förmoden, hädanefters någon eller några af ungdomen skulle besöka hans krog, han måtte afvisa dem och saken genast hos vederbörande Rektor anmäla; hvilket han lofvade.

§. 3.

Ynglingarne Ryftén, A. och Const. Leczinsky och Kahl, hvar i sin ordning förekallade, afgåfvo om förloppet sina berättelser, som, i

hufvudsaken öfverensstämmande med Kajsers eller Säfströms redan aflagda, likväl i följande punkter från dem skilde sig:

Ryftén säger: att Kajser, sedan han lockat in de öfrige ynglingarne, bjudit dem samtliga på pounche, som ej kunnat erhållas; att Kajser proponerat spel, men ej bestämt hvarom skulle spelas; att Kajser efter spelet bjudit bränvin, som *Ryftén* ej supit; att han (*Ryftén*) med *A. Leczinsky* och *Kahl* öfverenskommit att *Kahl* skulle erbjuda sig följa Kajser, för att bereda de andra tillfälle att piska honom; säger, att Kajser på Hästgatan gjort min af att wilja öfwerfalla honom och *Leczinsky*, hvarpå de sprungit några gränder fram till Rådhushörnet, der Kajser, som följt efter, skall åter med käppen hotat slå till *Ryftén*, som vid Kajsers rop på hjälp aflägsnat sig; på gatan utanför Lythbergska hade han sedan sammanträffat med sina kamrater och med dem en stund samtalat, när Kajser kommit utrusande emot dem, och först slagit till *A. Leczinsky*, som ej slagit igen, och derefter till *Ryftén*, som försvarat sig, hvarpå *Leczinsky* äfven blandat sig i slagsmålet, och, som *Ryftén* trodde, med knif eller nyckel tilldelat Kajser flera svåra hugg. *Const. Leczinsky* hade ej i slagsmålet deltagit. *Ryftén* wet dessutom ej utaf något oväsande på Kajsers fönsterluckor, men hade under oväsandet förlorat sin mössa, som Kajser tagit, men den han sedan mot 3 Rdl återfått.

Const. Leczinsky: hade ej med de öfrige i spelet om förtäring /deltagit/, men tror att före spelets början man öfverenskommit om hvad skulle spelas; *Ryftén* eller *Säfström* hade bjudit bränvin; hade varit med utanför Kajsers, men wiste ej af något bultande på luckorna; hade åsatt slagsmålet.

Kahl: *Ryftén* hade jemte Kajser förmått dem att gå in; wet ej att före spelets början öfverenskommit om förtäring, men väl att *Ryftén* förmått de förlorande att intaga *Toddy*; *Ryftén* hade just varit den som på Hästgatan börjat grälet; han (*Kahl*) hade följt med Kajser hem, och denne hade bedt honom uppsätta en berättelse om hvad, som förefallit; hade under det han war inne i Kajsers rum väl hört, att det bultades på fönstret, men ej kunnat urskilja någon röst; hade för öfrigt ej under hela slagsmålet varit ute, och endast sett, att Kajser wid inkomsten i huset varit illa slagen i hufvud och ansigte; widgår ej *Ryfténs* utsago om öfverenskommelsen mellan denne *Leczinsky* och *Kahl*.

Alex. Leczinsky: *Ryftén* hade jemte Kajser bedt dem gå in; spelet

war bestämdt om en *Toddy* på man; widhåller *Ryfténs* utsago om den nämnda öfverenskommelsen med *Kahl*; erkänner att 2^{ne} gånger efter spelet bjudits bränvin antingen af *Säfström*, *Ryftén* eller *Kajser*; instämmer med *Kahl* deruti att *Ryftén* under hotelser börjat grälet på Hästgatan; afsigten med gången till Kajsers hade varit att piska honom, men något buller för att locka ut honom hade ej anställts; erkänner att han under slagsmålet begagnat sin portnyckel.

Kajser äfven i dag förekallad widhåller sin förra berättelse, men medgifver likväl nu, att han gått ut, för att förmå *Leczinsky* och *Kahl* gå in till *Säfström*, emedan han sagt sig hafva något att med dem samtala; erkänner att han bjudit på bränvin. I ynglingarnes närvaro nu tillspord om tillkomsten af den företedda skuldförbindelsen säger han, att dagen efter slagsmålet ynglingarne genom Stadsbetjenten *Moberg* anmodat honom, att i godo uppgöra saken, och i sådant ändamål äfven sjelfve om aftonen samma dag infunnit sig hos honom, der wid deras ankomst *Gevaldiger Olsson* varit tillstädes, hvarföre de ej kunnat förmås att erkänna något i afseende på slagsmålet, men wäl att de voro honom skyldige från längre tid tillbaka; några dagar derefter hade de återkommit och saken då så uppgjorts att ynglingarne skulle betala tillsammans 30 Rdl, hvaraf 10 Rdl genast och 20 Rdl genom förbindelse; på de 10 Rdl hade *Ryftén* lemnat 3 och deremot återfått sin mössa.

Ynglingarne förklarade detta med sanningen öfverensstämmande, och afträdde jemte Kajser.

§. 4.

Collegium ansåg i afseende på den hufvudsakliga undersökningen i målet ingenting vidare att tillgöra, och ynglingarne *Leczinsky's* och *Kahl* hänvisades till Rector och Coll. Scholasticum att erhålla deras utslag; och skulle i sådant ändamål de wid undersökningen hållna Protocoll i afskrift Rector Scholæ meddelas.

§. 5.

Collegium Gymnasticum, som nu enskildt företog målet till öfverläggning och afgörande, stadnade, med afseende på *Gymnasisten Ryftén*, enhälligt i följande

Beslut:

Som *Ryftén* länge varit af Coll. känd såsom i sitt uppförande högst

ostadig och utsväfvande; en gång förut hos Rector varit anmäld att hafva hos Sockerbagar Kajser satt sig i skuld för likörer och annan förtäring, hwilken förbrytelse emot Kgl. Skolordningens föreskrift, 1 Sect. 10 Cap. 5 §. 12 mom., han äfven för Rector erkänt och derföre blifvit enligt Rectors beslut bestraffad och warnad; och som genom den nu inför Coll. hållne undersökning är wordet upplyst och såväl genom Ryfténs egen bekännelse, som andras sammanstående vittnesutsagor bekräftadt, att han ånyo förbrutit sig icke allenast mot ofvanåberopade Lagrum, utan jemväl mot samma Sect., Cap. och § 13' mom. genom kortspel å allmän krog, samt vidare, derigenom att han varit delagtig i slagsmål på öppen gata med förenämnde Kajser, mot samma Sect., Cap. och §. 17 mom., och dessutom wid undersökningen inför Collegium visat en hårdhet, som förvisar allt hopp om hans framtida förbättrande; af dessa sammanlagda skäl anser Collegium Ryftén icke allenast ovärdig, att wid Läroverket njuta undervisning, utan äfven för medlärjungar farlig och skadlig, och dömmar honom således, med den rättighet Kgl. Skolordningens 1 Sect. 10 Cap. 4 §. lemna Collegium, att från denna dag från Läroverket förvisas, utan att derifrån undfå annat betyg än afskrift af denna dom, och utan rättighet, att wid något af Stiftets Läroverk härefter, njuta undervisning; och skulle detta beslut, enligt Kgl. Skolordningens föreskrift H. H. Ephori pröfning underställas.

Ryftén inkallades och fick del af Beslutet.

Wisby år och dag som ofvan.

m. p. Carl Cramér

Gymn. Rektor.

Att H. H. Ephorus förestående Dom till alla delar fastställdt, och att den i följd deraf blifvit mot Ryftén satt i verkställighet, intygar d. 1 Febr. 1837.

Ex officio

m. p. Carl Cramér.

(Visbys skolas protokoll och handlingar 1822—1846.)

Protocoll hållet den 24 Januarii 1837.

Sedan på kallelse af Rector Gymnasii, Eloquentiæ Lectorn, Mag. C. Cramér, Collegii Ledamöter, gemensamt med Gymnasii Lärare, öfvervarit förhöret med Gymnasisten Ryftén, Scholarerna Kahl,

Alexander och Constantin Leczinsky, angående ett slagsmål, som å öppen gata, förefallit mellan SockerBagaren här i staden, Kaiser och nämnde ynglingar, samt åtskillige andra oordningar och förbrytelser, som dessa föröfvat å stadens allmänna näringsställen; och vid besagde förhör utrönt blifvit, det Kahl, Alexander och Constantin Leczinsky äfven gjort sig förfallne till laga ansvar, enligt Kongl. Maj:ts Nådiga Skolordning, så sammanträdde Collegii Ledamöter den 26:te till vidare förhör. Härvid uppdagades, det ynglingarne Kahl, Alexander och Constantin Leczinsky väl öfvervarit, men ej deltagit uti ifrågavarande slagsmål; att de äfvenledes vistats på allmänna näringsställen samma afton, som slagsmålet intreffade, och äfven derstädes förtärt starka drycker; men derijemte upplystes, det de till alt det åtalade blifvit af Ryftén lockade och förledde; och, som desse ynglingar ej förut undergått någon varningsgrad för oanständigt uppförande, så beslöto Collegii Ledamöter, på grund af ofvan anförde, det Kahl, Alexander och Constantin Leczinsky skulle tillsvidare vid Skolan kvarstå; men, att de, i händelse af dylika framtida förbrytelser mot Skol-Ordningens föreskrifter, genast skulle från skolan aflägnas, och deras namn ur dess album utstrykas.

Wisby som ofvan

På Collegii vägnar

Svante Gren

Rector

Hur gick det nu med dessa "brottslingar"?

Ja, gymnasisten Lars Olof Ryftén, son av en tullvaktmästare, tidigare kofferdikaptén, gick väl sitt öde till mötes, från skolans synpunkt sett. Han var enligt gymnasiets matrikel vid händelsen 19 år gammal, född i Visby 14. 10. 1817, inskriven vid gymnasiet 1. 9. 1836, tidigare elev i Visby skola. Matrikeln formulerar så hans eftermäle: "Enligt Collegii Gymnastici, af H. H. Ephorus fastställda, dom förklarad ovärdig att wid Läroverket njuta undervisning", och examensprotokollet vid våravslutningen 1837 erinrar om att en elev under läsåret blifvit "för osedligt uppförande från Läroverket förvisad". Vart han sedan tog vägen förmäler inte skolpapperen.

De båda bröderna — båda bärande det kungligt klingande namnet Stanislaus Leczinsky — var 14 och 15 år gamla. Deras far är i skolans matrikel antecknad som fältkamrerare, i gymnasiets senare som f. d. kronofogde. Carl Kahl var 17 år gammal, son till en

f. d. fänrik och arbetshusinspektör. Alexander Leczinsky lämnade samma vår skolan i anmäld avsikt att bli officer. Kahl och Constantin Leczinsky övergick till gymnasiet och senare universitetet och synes ha blivit, den förre präst och lärare, den senare härads-skrivare.

Skolans kollegium bedömde tydligen i sin tämligen välvilliga reaktion de tre yngre pojkarnas goda prognos riktigt. Kahl underbyggde f. ö. sitt skolanseende genom att ett år senare jämte 20 kamrater avlägga nykterhetslöfte i en av landshövdingen Hohenhausen nystartad nykterhetsförening, till vars "goda och ädla ändamål" mogna ungdomar kunde anslutas: "beslöts att Uppmaningen angående starka dryckers avsägande blott skulle ske till de af ungdomen, som blifvit till Herrens Hel. Nattvard framtagne; förbindelsen till en sådan afsägelse skulle gälla under den tid, som tillbragtes vid alla härvarande Läroverk" (Visby skolas protokoll och handlingar 1822—1846, protokoll 1. 3. 1838).

BISKOP OCH KOLLEGIUM I STRID

Kungl. Maj:t utfärdade 1856 en stadga för "Rikets Allmänna Elementarläroverk", genom vilken 1820 års skolordning upphävdes. Stadgans viktigaste punkt var sammanförandet till en skolenhet från höstterminen 1857 av de tidigare åtskilda skolformerna gymnasium samt apologist- och lärdomsskola. Samtidigt ålade kungen biskop och domkapitel att höra rektorer och läroverkskollegier och tillika inkomma med eget yttrande om "de öfvergångsstadganden, som kunna finnas vara af nöden för att vid hvarje särskildt läroverk med möjligast minsta rubbning af undervisningens jemna gång bereda tillämpning af den nya stadgans föreskrifter"

Kung Oscars och hans eklestikminister L. A. Anjous, den blivande gotlandsbiskopens, skrivelse av den 14 augusti 1856 till biskop och domkapitel slutar med orden: "Hvilket WI Eder, Biskop Hallström och Consistoriales, till underdånig efter rättelse och vederbörandes förståndigande härigenom meddela, befallande Eder Gud Allsmäktig Nådeligen".

Biskop Hallström infortrade i skrivelse den 13 november 1856 kollegiernas yttrande till den 2 januari 1857. Med anledning härav sammanträdde ett sammansatt Collegium Gymnasticum et Scholasticum i tre dagar, den 15—17 december. Härvid koncipierades dels kollegiernas yttrande till Kungl. Maj:t, dels en kompletterande skrivelse till eforus. Båda handlingarna slutredigerades i nytt kollegium den 13 januari. De inlämnades några dagar senare till eforus, förslaget till Kungl. Maj:t undertecknat av kollegiernas samtliga ledamöter, skrivelsen till eforus å kollegiernas vägnar av Carl Cramér, rektor vid gymnasiet, och C. J. Bergman, t. f. Rector Scholae.

På biskopens kallelse samlades kollegierna inför denne den 31 januari och fick då, både muntligen och genom en uppläst skrivelse, uppbara kritik för sina inlagor. Detta "högst obehagliga sammanträde" — enligt rektor Cramérs formulering i gymnasiets proto-

kollsbok — föranledde kollegierna att samma dag begära skriftlig del av biskopens kritik. Detta villför biskop Hallström genom en promemoria följande dag.

Kollegierna sammanträdde ånyo den 6 februari och fastställde då en ny version av sitt yttrande, ”i några punkter förtydligadt och förändradt” med hänsyn till den eforala kritiken. Samtidigt översände lärarna en av dem alla undertecknad skrivelse till eforus angående meningsskiljaktigheterna. Längre fram på våren utformade lärarna en i gymnasiets protokollsbok i två versioner föreliggande utförlig promemoria över det stormiga sammanträdet med biskopen, ”P. M. för Historien om d. 31 jan. 1857”, den första versionen försedd med signerade temperamentsfulla marginalkompletteringar och kommentarer av kollegiemedlemmarna, den andra redigerad med hänsyn till dessa tillägg.

Den 20 februari insände biskopen sitt eget yttrande, med läroverkskollegiernas bifogat, till Kungl. Maj:t. Den 30 april översände han ”Till Herrar Rectorer och Läroverks Collegier i Wisby” sin sammanfattande syn på konflikten. Kungl. Maj:t avlät den 23 maj skrivelse till biskopen om tillämpningen av den nya läroverksstadgan vid elementarläroverket i Visby. Denna översändes med ett par rader av biskopen till skolan den 5 juni. Den 9 januari 1858 slutligen begärde biskopen, åberopande tryckfrihetsförordningen och erbjudande sig att betala vederbörlig lösen, avskrift av de aktuella kollegieprotokollen.

Detta synes i korthet vara källmaterialet till denna dispyt, sådant det bevarats i läroverkets arkiv. Det är ett omfattande material, enbart i gymnasiets protokollsbok omkring 125 sidor, och biskopens slutavbasning av lärarna omfattar nära 20 tätskrivna sidor. Man frågar sig vad denna tvist rörde sig om, när ordalagen blev sådana, att båda parter — sannolikt och förhoppningsvis med rätta — be-tecknade den som unik. Jag skall kortfattat belysa sakfrågan och, något mindre kortfattat, ordalagen. Sammanstötningen var pikant, redan genom att lärarna var biskopens underordnade i hans egen-skap av eforus men lektorerna samtidigt var hans bisittare i dom-kapitlet.

Orsakerna till kontroversens häftighet lämnar jag däremot där-hän. Kanske låg de till någon del i läroverkslärarnas önskan att omsider emancipera sig från det episkopala inflytandet. I så fall var konflikten ett extremt uttryck för en allmän tendens vid denna

tid att myndigförklara läroverkstjänsten, som inte längre som tidi-gare uppfattades som en passage i prästkarriären. Man bör också minnas att det rör sig om det ”stora” läroverkskollegiet, av vars medlemmar påfallande många gjort en betydande insats i den got-ländska kulturhistorien. Kanske ligger förklaringen i biskopens me-ning att lärarna motarbetade en av statsmakterna beslutad skolre-form. Skolornas sammanförande hade varit aktuellt redan 1849 men då uppskjutits, och biskopen hade redan då, den 15 september 1849, givit collegium scholasticum en admonition för ohörsamhet. (Läro-verkets arkiv D: 3. Inkomna handlingar 1837—1875, nr 61. Års-redogörelse 1850 sid 4 f.) Kanske kan någon förklaring slutligen sökas i personlighetsdrag hos den åldrande och av allt att döma rätt isolerade biskopen.

* * *

Kollegiernas förslag till Kungl. Maj:t upptog en detaljerad plan för hur det sammanslagna läroverket skulle organiseras på klasser, hur lärarbehovet skulle beräknas och de befintliga lärarkrafterna disponeras, hur samläsning skulle ordnas och kursplaner anpassas vid föreningen av två skilda skolor och elevkårer, hur och t. o. m. om undervisningen skulle kunna upprätthållas i vissa ämnen, där läroverket menade sig sakna både undervisningsmateriel, läroböcker och utbildade lärare. Några av förslagen sades kunna genomföras endast under förutsättning att vissa av kollegierna anförda villkor uppfylldes. Med åberopande av elevernas intresse av övergångsbe-stämmelser begärdes uppskov med omedelbart genomförande av vissa regler, bl. a. rörande flyttning mellan klasser och utkuggning.

I den samtida skrivelsen till eforus begärde kollegierna att denne skulle uppmärksamma och hos myndigheter driva dessa och vissa närliggande frågor. Tonen är där personligare och mer öppenjär-tigt kritisk än i yttrandet till kungen. Argumenteringen rör delvis samma frågor som i förslaget men är utförligare. Man börjar med att förklara, att man egentligen tycker att liksom tidigare hinder alltjämt föreläge att sammanföra gymnasium och skola. Som prov på argumenteringen må anföras detta avsnitt om den naturveten-skapliga undervisningen:

"I afs. på undervisningen i Nat.Vet. nödgas Coll:a för H.H. Eph. anmäla, att bland n.v. lärare ingen finnes, som kan åtaga sig undervisningen i Kemi, och då det dessutom är H.H. Eph. nogsamt bekant, att för denna undervisning vid läroverket saknas *all* apparat för dess praktiska tillämpning, samt, enligt Coll:s öfvertygelse, undervisningen i Kemi endast ur en lärobok, utan att åtföljas och förtydligas af experimenter och laborationer, är såsom bildande undervisning utan allt värde, och den kunskap som derigenom möjligen kan inhämtas, skall sakna allt lif och intresse för ungdomen, måste Coll:a förklara, att de anse detta undervisningsämne f.n., och intilldess bristerna i nu anmälda afseende blifvit afhielpta, omöjligen *kunna* vid läroverket föredragas. I afs. på undervisningen i fysiska naturläran gäller angående brist på undervisningsapparat enahanda anmärkning."

Kollegierna avslutar sin inlaga till eforus med att beröra tre frågor, där de förväntar sig eforus' särskilda stöd. De önskar att han skall utverka hos stadens myndigheter ytterligare provisoriska undervisningslokaler i skolans hus, att användas intill dess den under uppförande varande nya läroverksbyggnaden stode färdig. De begär, med en utförlig socialpedagogisk motivering, att biskopen hos Kungl. Maj:t skulle utverka lindring i paragrafen om utkuggning. Resonemanget är här påfallande ömsint om elevernas intressen och rimmar inte med föreställningar om forna skolors hårdhet mot disciplinerna:

"Det är för öfrigt icke ovanligt att se en lärjunge, som under några år liksom stått aldeles stilla, derefter, af en eller annan anledning väckt, med förunderligt lif och raskhet gå framåt. Hvarje lärare, som uppmärksamt följt sina lärjungars olika utveckling, skall ur egen erfarenhet på dessa förhållanden kunna anföra flerfaldiga exempel. Fara värdt är det ock, att mången gosse, sålunda skild från ett offentligt läroverk, skall af skammen deröfver så nedslås, att hela hans framtid derigenom kan löpa fara att förstöras; och tänkbart åtminstone är det, att en sådan stränghet, just af fruktan för sådana följder, skall afskräcka mången fader att anförtro sin son åt läroverket. Och kan detta stadgande leda till orättvisa mot lärjungen, kan dess bokstafliga tillämpning i all dess stränghet medföra för gossens framtid så bedröfliga följder, hur skall det icke då mången gång väcka oro och bekymmer hos den samvetsgranne läraren? Stäld i valet mellan att bryta mot ett tydligt lagbud eller att ohjelpigen bryta stafven öfver en lärjunge, om hvilken han ännu har gott hopp, eller om hvilken hans hopp åtminstone icke är ute, skall han ej af lagens orättvisa hårdhet drivas att dagtinga med sin pligt och sitt samvete, samt sålunda hellre med otillräckliga kunskaper uppflytta den lärjunge, som lagen bjuder honom från undervisningen för alltid utesluta?"

De önskar slutligen hans mellankomst för gynnsammare lönevillkor:

"Coll:a behöva icke här, inför H.H. Ephorus, ens antyda vigten af lärarnes sorgfria utkomst ej blott för dem sjelfva, utan ock för läroverket självt och dess framtid, men våga vördnadsfullt anhålla, att H.H. Eph. täcktes för Kgl. Maj:t framställa dessa lärarnes bekymmer, samt med kraften af sitt ord och sin auktoritet understödja och befordra det hopp, de våga hysa om mera hugnande och trösterika utsigter för deras trägna arbetes lön."

I den sammanfattning av sin kritik mot skrivelserna, som biskop Hallström efter det stormiga sammanträffandet avlät den 1 februari, sade han sig ha gillat flertalet av deras synpunkter och framställningar. Han hade dock ej kunnat stödja kritiken av utkuggningsparagrafen, som han ansåg förfelad, ej heller begäran om löneförhöjning, som han ansåg i sammanhanget ovidkommande, ej heller lokalönskemålen, som han ansåg utsiktslösa på grund av stadens begränsade skyldigheter och tidigare ådagalagda ovilja. Vidare ifrågasatte han om ej kraven på dispens från vissa bestämmelser gick så långt, att de hotade att upphäva skolstadgan. Han önskade egentligen ett alternativt, medgörligare förslag. "Härutöfver tillät jag mig anmärka några mindre väl afvägda uttryck, som sig i förslaget insmugit . . . yttrade . . . den önskan . . . att alla hårdare omdömen öfver bemälda stadga måtte uteblifva."

Kollegierna reviderade ju därefter något sitt förslag till kungen. Man inledde det nu med en kortfattad argumentering till stöd för kravet på vidgade lokaler, såsom en förutsättning för hela yttrandet i övrigt om övergångsbestämmelser. Därjämte mildrade man enstaka påtalade uttryck: i st. f. att "reservera sig" på en punkt sade man sig nu "misströsta", vad som hade sagts vara "rent af omöjligt" blev nu bara "högst svårt", där de hade ansett "billighet och rättvisa fordra" nöjde sig nu med att "våga föreslå" en åtgärd. I sak ändrade man alltså ingenting, och inget alternativt förslag lämnades.

Därefter övergick man till så mycket mer polemiskt författarskap. Med rödkrita har tydligen en av kollegiemedlemmarna i marginalen till protokollsbokens kopia av skrivelsen till eforus av den 17 januari vid den passus som rörde skollokalerna ironiskt antecknat om biskopens reaktion: "Hinc illae lacrimae!" Så sammanställde man en ny skrivelse till eforus, varav ett nio foliosidors koncept med många ändringar och strykningar ingår i gymnasiets protokollsbok. Man erinrar där om att man en vecka tidigare efter sammanträffandet med biskopen begärt att få fullständig skriftlig del

av det anförande biskopen läst upp för dem från papper, men att de fått bara en sammanfattning. "Det må icke förundra H. H. Eph., att ett sådant svar icke kunnat tillfredsställa vår billiga förväntan." Däremot "gick ut efter diskussion" denna med rödkrita överstrukna fortsättning i konceptet:

"Wi hade väntat, att den man, som ena dagen högtidligen erinrade oss om det konungliga ordet: 'en gång säga, och dervid förblifva', skulle haft mod att andra dagen själf stå 'såsom en man bakom sitt ord'; denna vår förväntan har icke blifvit uppfylld."

Man konstaterar så att biskopens anförande till lärarna den 31 januari ej hade föranletts av någon diskussion utan varit ett på förhand utformat skriftligt anförande:

"Detta anförande innehöll icke, såsom vi hoppats, endast i rena ordalag, H.H. Eph. gillande eller ogillande af vårt förslag; icke ett enkelt motiveradt ja eller nej till de framställningar, vi ansett oss kunna och böra för vår Eph. framlägga, då de rörde läroverkets, dess ungdoms och lärares bästa, och då H.H. Ephori beslutanderätt derigenom omöjligen kunde anses kränkt eller ens för nära träd; det innehöll icke ett faderligt eller vänligt tillrättavisa af gjorda misstag eller olämpliga ordalag, icke en skynt af H.H. Eph. egen åsigt om bästa sättet att ordna läroverket; icke det aflägsnaste försök att sammanjemka möjligen endast skenbart stridiga åsigheter. Det innehöll, i stället för något af allt detta, endast skoningslös förkastelse; misstankar, till sin grund obevista och obevisliga; tydliga vinkar om bifsigter å vår sida, till hvilka inget spår skall kunna uppletas hvarken i vårt förslag, vår dermed följande skrifvelse till H.H. Eph., eller i vårt föregående förhållande till vår högste, närmaste förman; sårande beskyllningar för 'ohöfviskt skrifsätt', för 'meningslöst gyckel', för 'sky'-värdt försök att svika en frånvarande embetsbroder, om hvilken på samma gång framkastades insinuationer, dem han säkerligen, derest de blifva honom bekanta, icke lär underlåta att sjelf med billig förtrytelse tillbakavisa; bitande stickord, ett synbart bemödande att tyda allt, äfven vår enklaste välmening, till det värsta. Det var en dom utan ransakning, utan rättvisa.

Det intryck ett sådant förfarande af en förman måste lemna efter sig hos underordnade, hvilka, om de ock icke skola förgäta hvad denne förman gjort för Gottländska kyrkan, läroverket och Gottlands akademiska ungdom, dock icke derföre få undertrycka känslan af den aktning, de äro skyldige sig sjelfve såsom ansvarige statens tjenare, borde lätteligen kunna af H.H. Eph. anas. Hos oss står detta intryck outplånligt: ett intryck icke af en sårad egenkärleks lumpna harm, utan af en förolämpad själfkänslas rättmätiga stolthet, ett intryck tillika af vemod och sorg öfver orättvisan hos en förman, som så stöter ifrån sig sina underordnades vördnad och tillgifvenhet.

H.H. Eph. må icke föreställa sig, att vi genom ett sådant beteende blifvit förödmjukade. Vårt medvetande att hafva handlat efter bästa förstånd och öfvertygelse, i den renaste afsigt att gagna det läroverk, åt hvilket vi villigt offre det bästa vi vete, det bästa vi kunne; vårt samvete, som tar oss fria för alla de skenbart dolda eller klart uttalade beskyllningar, hvilka mot oss riktats, lemna ingen möjlighet för en känsla af förödmjukelse vid en uppenbar oförrätt. Gerna och utan tvekan böje vi oss för en förmans rättvisa och billiga vilja och befallning; villigt och tacksamt låta vi oss ledas och rättas af en större erfarenhet och en hjertlig välvilja; men vår själfkänsla reser sig upp mot försöket att med olämplig hårdhet tillrättavisa, der ingen tillrättavisa är förtjent. Vår pligt trogne hoppas vi H.H. Eph. städse skall finna oss; och med andra än pligtens band synes H.H. Eph. icke önska oss vid sin person fästade. Wi beklage, att så är; men vi kunna icke dertill gifva oss sjelfva skulden. Och sålunda torde vi hafva visat, hur vi ställt oss till efterrättelse H.H. Eph. vackra erinran om den öppenhet och ärlighet, som bör råda mellan förman och underlydande; ty liksom H.H. Eph. icke velat lemna oss i något tvifvel om H. H. Eph. sinnelag mot oss, så torde ock efter detta, såväl orten af som grunden till vårt förhållande till H.H. Eph. ligga klar och öppen; ett förhållande, hvilket det icke beror af oss att förändra."

Efter denna salva övergår kollegierna till ny argumentering i sak vid de punkter man i tidigare skriftväxling berört. Den ironiska tonen slår igenom. I lönefrågan heter det:

"I afseende på 1:a punkten är intet att säga, då H.H. Eph., hvilken lärarne ansett sig kunna betrakta såsom deras bäste målsman, icke funnit skäl att lyssna till deras ödmjuka hemställan."

Aktionen för rymligare skollokaler karakteriserar de så:

"I all välmening föreslogo vi, att Rektors boställsrum, som nu uthyras, måtte för ändamålet få begagnas. Lämplig blefve anordningen visserligen icke i allt; men det var dock en utväg för stunden, en nödfallsutväg, i *vår* tanke lämpligare än någon annan. H.H. Eph. har skarpt klandrat vårt förslag; derom är nu intet att säga; så mycket mindre som vi sjelfve onödigtvis dertill gifvit anledning, då vi företogo oss att uppgifva en utväg för beredandet af tillräckliga rum för läroverket, något, som vi medgifve låg aldeles utom vår skyldighet, om ock ett förslag i detta afseende ej borde anses ligga utom vår befogenhet. Detta om rummen."

Man kostar t. o. m. på sig en formell erkännasamhet:

"H.H. Ephorus har för öfrigt behagat gilla allt det hufvudsakliga af vårt förslag; vi anhålle att få derföre betyga vår tacksamhet."

Skrivelsen avslutas med några dämpat sarkastiska formuleringar om deras egen och biskopens hantering av handlingarna i målet. Däremot strök man konceptets aggressiva slutkläm:

”Slutligen våge vi än en gång vördsammast anhålla, att oss måtte lemnas fullständig del af H.H. Eph. vid sammankomsten d. 31 Jan. upplästa skriftliga anförande. Saknaden af detta dokument i läroverkens arkiver bland de handlingar, som der komma att förvaras angående läroverkens ordnande enligt 1856 års Sk. St., skall eljest komma att lemna en lucka, som väl nu af *vårt* minne fyller, men för dem, som en gång efter oss ingå i vårt arbete, skall göra omöjligt att rätt uppfatta och bedömma vårt handlingssätt i detta mål, som vi hoppas måtte komma att till alla dess sorgliga omständigheter stå ensamt i våra läroverks annaler.”

I gymnasietts protokollsbok finns infogad en avskrift av biskopens yttrande till Kungl. Maj:t, tydligen tillställd kollegierna mot ”lösen Tre Rd Banco”. Biskopen erinrar om läroverkets lokalbehov men också om den nu under uppförande varande nya läroverksbyggnaden. Han tar sedan ironiskt och utan omsvep avstånd från kollegiernas begäran:

”Men icke tillfredsställde af den utsigt som sålunda öppnat sig och alltmer ljusnar, förmena härvarande rektorer och Läroverks-Collegier, att särskilta provisionella åtgärder nu böra vidtagas, för att jemväl under byggnadstiden förmedelst hyra, anskaffa en rymligare lokal, hvarest den nyligen utkomna Kungl. Läroverks Stadgan kunde vinna någon mera tillämpning. Jag har icke för min del kunnat med dem förena mig i samma åsigt, enär, såsom jag uppfattat Kongl. Majts Nådiga vilja, den varit, att i all *stillhet*, med möjligaste minsta rubbning af undervisningens jemna gång *bereda* tillämpning af Högstberörda Nådiga Stadgas föreskrifter, hvaremot bemälda provisionella åtgärder under pågående nybyggnad skulle icke allenast väcka nog uppseende, utan ofelbart sluteligen utfalla rätt kostsamma, enär de förhyrda, af Skolungdomen begagnade läserummen, säkerligen måste vid hystidens utgång iståndsättas efter den mindre varsamma medfart, de fått vidkännas, men påföljden af samma åtgärder ändock icke kunna blifva någon annan, än en ganska ofullständig tillämpning af den nya SkolStadgan. Det är ock en lätt möda att framkasta ett förslag, då omtanken på de medel som dervid äro att påräkna, lemnas aldeles å sido: och denna lättnad hafva Rektorer och Läroverks-Collegier ingalunda tvekat att sig tillgodogöra, då de trott sig befogade och velat på mig öfverlåta den ifrågakälda omsorgen.”

Han utvecklar de skäl som talar för hans mening att en provisorisk lokalförbättring vore meningslös och föreslår anspråkslöst, att ”Kongl. Maj:t skulle tackas i nåder tillåta, att under återstående

byggnadsåren Läroverket i Wisby fick förblifva hufvudsakligen i sitt nuvarande skick”.

Han övergår till att tveksamt ansluta sig till kollegiernas ståndpunkt i en annan fråga: ”Den utaf Collegierne föreslagna klassbildningen kan jag för öfrigt icke underkänna, utan får fasthålla i underdånighet förorda.” Däremot stöder han vältaligt — och med argument som är giltiga nu hundra år senare — kravet på att lärarpersonalen inte måtte minskas:

”Det synes mig nemligen vara skäl att befara att jumera Lärarnes krafter tagas i anspråk, ej mindre genom en under årets omlopp förlängd undervisningsskyldighet, än äfven genom den ansträngning, som större Lärokurser och en i allmänhet mera omsorgsfull handledning vilja påfordra, destomer och oftare skall inställa sig behovet af Duplikanter, Vikarier och extra Lärare, i följd af tillfällig opasslighet, verklig sjukdom, eller blott trötthet. Men i thy fall är bristen härstädes icke lika lätt att afhjelpa, som i Upsala eller Lund. Mer än ofta finnes uppå ön Gottland ingen magister, kandidat eller student att för sådant behof tillita: och af stiftets yngre prester, som äro till antalet nog få, vill det icke sällan falla sig svårt att utse någon, som ens för en kortare tid må kunna dragas från kyrkans tjänst och umbäras vid församlingarnes vård. I följd häraf, och då härtill kommer, att communication mellan ön Gottland och fasta landet är stundom afbruten, dess emellan osäker och äfventyrlig, utbeder jag mig, att i underdånighet få fästa Eders Kongl. Majts Nådiga uppmärksamhet på detta behjertansvärda förhållande, hvarigenom undervisningens jemna gång vid Läroverket lätteligen kan äfventyras, och i mer eller mindre mån rubbas.”

I slutorden fritar sig biskopen inför sin överhet från allt medansvar för vad hans underlydande trots hans varningar och ansträngningar vågat framföra. Därefter kunde han med rent samvete underteckna ”Med djupaste vördnad, trohet och nit framhärdar Stormäktigste Aller Nädigste Konung! Eders Kongl. Majts underdånigste och tropligtigste tjenare och undersåte C. E. Hallström.”

Vad som faktiskt yttrades av biskopen vid sammanträffandet den 31 januari lämnade som nämnts inte de båda parterna någon ro. Ett kvartal senare daterade eforus sin slutredogörelse för fallet, utformad i en ny skrivelse till kollegierna. Då hade lärarna å sin sida redan sammanställt sina minnesbilder i en odaterad promemoria ”för Historien om d. 31 Jan 1857”, som cirkulerade bland lärarna och försågs med temperamentsfulla marginalanteckningar och kompletteringar av Lemke, Sæve, Bergman, Carl Cramér, H. P. Gustafsson m. fl., inte utan vittnespsykologiskt intresse. På grundval av

detta granskade utkast utformades en ny version av denna rapport, daterad den 21 april och underskriven av alla berörda lärare den 9 maj, då efori skrivelse av den 30 april hade föredragits inför kollegierna.

Eforus' skrivelse från valborgsmässoafton inleds med några retoriskt drabbande tillrättavisningar:

”Trenne månader hafva innan kort förflutit, sedan jag mottog Herrar Rectorers och LäroverksCollegiers skrivelse af den 7:e sistledne Februari, och ehuru jag förmodar, att af dem som derunder tecknat sina namn, icke få redan med helt andra ögon än i förstone anse dess innehåll, vill det icke desto mindre vara ett kraf, som såväl min enskilda personlighet, som det embete jag bekläder, framkalla och göra gällande, att till samma skrivelse återkomma. Det är sannt, flera kännetecken ända ifrån ton och uttryckssätt till det föga sammanhang och de märkliga motsägelser, som der förefinnas, utvisa noggsamt, att densamma varit ett förhastande, som må påkalla öfverseende, men ändock kan jag icke i min ställning till Läroverket undgå, att öfver samma Collegiernas helt egna förfarande uttala min oförgrifliga mening.

Herrar Rectorer och LäroverksCollegier hafva förmenat sig befogade, skrifteligen säga mig, att det svar, jag den 31 Januari afgaf å Collegiernas några dagar förut gjorda framställningar, innehöll 'endast skoningslös förkastelse, misstankar, tydliga vinkar om biasigter, sårande beskyllningar för meningslöst gyckel, ohöfviskt skrifsätt, skyvärdt försök att svika en frånvarande Embetsbroder', hvarförutan mig tillvitas 'bitande stickord, och ett synbart bemödande att tyda allt till det värsta'; hvadan ock slutligen afkunnas: 'att det var en dom utan ransakning, utan rättvisa'.

Så hårda och bistra tillmälen, uppblandade jemväl med en och annan undsägelse, har väl ännu icke någon rättsinnadt Läroverks Collegium tagit sig före att yttra emot sin Ephorus. Jag är ock väl förvissad, att exemplet skall ingenstädes vinna efterföljd, och det så mycket mera som i våra dagar det vill för ingen med någon bildning vara okänt, att i de ljudande orden ligger icke någon den ringaste bevisning utan fastmer just raka motsatsen.”

Biskopen fortsätter sedan med utförlig argumentering för sina ståndpunkter, med sakupplysningar interfolierade av ironiska formuleringar, som mycket riktigt framkallade indignerade understrykningar och marginalkommentarer av läsarna — ”Insidiöst!”, ”Falskt!” etc. Utifrån sitt ämbete vill han så sätta lärarna på plats i samhället, i auktoritativa ordalag som inte lämnar något övrigt att önska i skärpa:

”Men hvad vid Collegiernas sammanträden icke någonsin lärt kommit i allvarligt betraktande, det må nu vara hög tid att eftersinna, utan inbland-

ning af en mer eller mindre stolt sjelfkänsla. Låtom oss alltså tillse: Hvilka äro till sin samhällsställning desse Herrar och Män, som under det de i orden erkänna Ephorus vara deras närmaste förman, och sig sjelfva honom underordnade, icke desto mindre med sjelftagen rätt skola upp denne sin Ephorus liksom tillhörde han Skolan eller Gymnasium, och således med berådt mod, efter hållen öfverläggning öppet bryta och förvända all samhällsordning? — hvilka äro desse samrådande medlemmar af härvarande LäroverksCollegier, som utan uppmaning från Höga Öfverheten och utan tillgång på nödiga medel, jemväl med åsidosättande af en visligen ordnad omtanka härför, finna behag uti, att ”onödigtvis” inlåta sig på frågan om Läroverkets provisionella utvidgning, för att sålunda åvägbringa en icke påkallad förändring i undervisningens jemna gång, förmenande sig kunna på Staden Wisby och dess Magistrat inverka långt mera, än Regeringen sjelf funnit sig förmå? — hvilka äro desse Läroverkets Målsmän, som då Konungen i Nåder begär från dem underdåniga Förslag till de öfvergångsstadganden, som vid Läroverket härstädes kunna finnas af nöden, framgå med intet annat än på en sviksam förutsättning fotade förslag, och tyckas alltså likasom uppföra en byggnad utan egentelig grund? — — Svaret är härpå redan afgivet i den till mig aflåtne skrivelser af den 7 Februari, der, icke utan en viss betydighet förmåles, att de äro ansvarige statens tjenare; — men väl alltså i likhet med andre statens tjenare pliktige att iakttaga hvad till deras efterrättelse blifvit genom lagar och författningar stadgad. SkolOrdningen innehåller och utvisar förnämligast de bestämmelser, som äro att på dem hänföra: och af densamma befinnes, att LäroverksCollegiernas verksamhet vill väsentligen vara inskränkt till undervisningen och disciplinen med den vid Läroverket studerande ungdomen. Vilja Collegierna derutöfver behandla andra skolans angelägenheter, så måste ovedersägeligen iakttagas den hofsamhet och ordning, som är underlydande i allmänhet anbefalld. De kunna då icke i obetänkta ordalag upphäfva sig emot Konungens bud, eller reservera sig för samma buds efterlefnad, icke ens med åsidosättande af den grannlagenhet, som bildningen framför allt höfves, inför Konungen förklara, att Dess gifna föreskrifter äro rent af omöjliga att verkställa. Nu emedan så skett uti en skriftelig uppsats, som borde af mig till Regeringen insändas, och Collegierna, ehuru rättelse följt i den uppsats, som sedermera inkommit, likväl icke velat taga min vänliga och i confidenciell väg gifna, just derföre äfven muntliga förmanelse till godo, utan deremot trott sig befogade att skrifteligen förehålla mig hårdhet och orättvisa, emedan jag i omisskännelig välmeneing sagt, att dylika uttryck vore opassande och ohöfviska, såsom ock gifvit tillkänna det jag icke kunde understödja 3:ne af Collegiernas förslagsmeningar, alltså och då sålunda Collegierna icke dragit i betänkande, att emot sin Ephorus söka i någon mån tillämpa den disciplinariska myndighet, som dem endast öfver den studerande ungdomen tillkommer, samt detta allt är uppenbart stridande emot all samhällsordning, och besynnerligen emot ännu gällande SkolOrdningens uttryckliga stadgande i 4 Sect. 1 Cap. 4 §, äfven som mot den Anda, som ligger till grund för dess föreskrifter, föranlåtes jag, jemlikt den pligt, som är mig ålagd i Kongl. SkolOrdningens 4 Sect. 6 Cap. 10 §, skrida till

den obehagliga åtgärd, att föra Herrar Rectorer och öfrige Medlemmar af LäroverksCollegierna, så många, som undertecknat skrivelsen af den 7 Februari, detta alltsammans till sinnes.

Jag öfverlemnar tillika åt hvar och en särskildt, att med sitt samvete uppgöra, huru han i uppriktighet hållit sin i mina händer aflagda embetsed. Men det är icke blott i materiellt hänseende, som Collegierna under ledning af sjelfkänslans stolthet förgått sig, utan att betänka hvarken den verkan, som ett dylikt exempel från de disciplinen vid Läroverket vårdande skall hafva på de disciplinen underkastade och hvad derutaf möjligen vill i sinom tid följa, icke eller den allvarliga bestraffning, som för bristande subordination inom andra samhällsklasser gemenligen tillämpas och måste för samhällsordningens bestånd vidmakthållas —”.

Den föreställningen kunde biskopen icke dela, att eforus i främsta hand skulle främja personalens fördelar, önskningar och hugskott, de vore dock mogne män och inte barn som måste i tid och otid beviljas allt. De borde vara tacksamma att han hindrat en del av deras förlöpfungar att komma under Kungl. Maj:ts ögon — ”i hvilket fall jag befarar, att det skulle ådragit Läroverket discredit, om icke misshag”. Hans uppgift var att se till att skolordningen följdes och lärarna fullgjorde sina skyldigheter. ”Huru jag uppfyllt mitt kall — om med rättvisa och välvilja, eller icke — derom äger jag ingen domsrätt, men icke heller nuvarande Läroverks-Collegier.” Då kollegierna meddelat, att deras inlagor inginge i läroverkets arkiv, ville han låta sin skrivelse så mycket hellre avgå, ”för att bland de Handlingar, som tillhöra och belysa detta mål, intaga sin behöriga plats, till dess den dagen, som väl icke dröjer, randas då Acterna varda någorlunda fullständigt af trycket utgifna, och vi en hvar, enligt en läsande bildad allmänhets ompröfvande, undfå hvad oss med rätta tillkommer.”

Slutorden uttalar en oförsonlig bitterhet över dessa ”oerhörda kränkande beskyllningar”, ”sistberörda inverkan från outredda mörka naturkrafter har visserligen ej kunnat undgå, att någon gång falla tung öfver mitt sinne och der, i mina nog ofta ensliga stunder, låta sig känna såsom en vidrighet”. Motparten var ej försonligare: då biskopen skriver om ”den kalk som tillreddes, skulle mig räckas med samnad hand”, understryker en blyertsanteckning i marginalen: ”med samnad hand och eniga sinnen”.

”Ännu kämpar jag dock med upprätt sinne: och känner mig jemväl efter nedskrivande af detta mitt ultimatum, i och genom den kraft, som aldrig viker från den ödmjukhet, som egnar en Christen, ända derhän mäktig,

och jag skulle i hvad mig personligen rörer kunna hysa öfverseende; men det embete jag bekläder och hvilket jag ej vill i en efterträdarens hand lemna skymfadt, kräfver oafvisligen för sin Målsman en upprättelse.”

Lärarna värderade inte i sin PM för Historien biskopens argumenteringsförmåga högt, att döma av denna redogörelse för hans eforala råd om den naturvetenskapliga undervisningen:

”Coll hade i förslaget sagt, att, enligt deras åsigt, brist på lärare och apparater gjorde det rent af omöjligt att göra något försök att i avs. på undervisningen i Kemi ställa sig Sk. St:s föreskrifter till efterrättelse. Denna anmärkning upptogs mycket illa, såsom ovilja och tredskhet, och Eph. höll härvid en lång föreläsning om, hur vår n.v. Konung såsom Kronprins läst Kemi för Berzelius (— om med eller utan experimenter upplystes emellertid ej —), hur Han (Konungen) således väl kände, hur Kemi borde läsas o. s. v. Derjämte omtalade Eph., af egen erfarenhet, hur prof. Nordmark läste fysik utan apparat åtminstone hvar annan termin, och blott ritade figurerna på taflan m.m. Det skäl Coll:a i sin skrivelse anfört för sin åsigt bevärdigades naturligtvis icke med ett ord till svar eller vederläggning.”

Sin reaktion sammanfattade de så:

”Detta H. Eph:i föredrag räckte, såsom vi tro, omkring 1 timme eller något öfver. Icke ett ord från vår sida blef derunder yttradt, men förhindras kunde icke, att våra blickar med förvåning, häpnad och förtrytelse mången gång möttes, och att en dof känsla af nedslagenhet, sorg och oro uttrycktes på allas ansigten. När Eph. slutat, var tyst i salen; en hemsk tystnad, som under några minuter värtaligare än ord tolkade våra känslor. Under tystnad grepo vi alle, tydligen ledde af en gemensam känsla, efter våra hattar, reste oss på en gång och voro färdige att, under en stum bugning, aflägsna oss, då Eph. bröt tystnaden i det han sade: ’jag skulle väl ändå veta hvad Herrarne svara’.”

Deras spontana reaktioner kommer kanske bäst fram i några av de nedkastade marginalkommentarerna till promemorians första version. Lemke bidrog mest med syrliga franska och latinska sentenser. De flesta synes Säve ha skrivit, bl. a. karakteristiker av biskopen: ”allt under hetta, svängande armarna, bugningar o otympliga åtbörder”, ”men den Gamle var o förblef hård o dof, allt mer gul o darrande af sjelfgjord vrede”. Det är också troligen Säve som sammanfattar intrycken:

”Talet väckte i början inom oss förvåning, ja häpnad öfv dess obefogade o ilska dumhet, men snart (icke alls någon förfäran), blott en tröttad kän-

som i nämnda skrifvelse tydligen angifves, om icke Eph. sårat oss såsom tjenstemän, såsom lärare, hans underordnade visserligen, men icke hans tjenare? Ehuru möjligt är, att i förestående berättelse kan finnas misstag om några af Eph. begagnade uttryck, så måste vi dock bedyra, att der icke finnes någon öfverdrift, någon osanning, något misstag om anda och syftning; och, der citations-tecken äro anförda, äro vi säkre om lydelsen af Eph:i ord.

För dem, som en gång efter oss, komma att taga vården om Wisby Läroverks arbeten och angelägenheter, vilje vi ock här slutligen såsom vår enstämmiga åsigt och öfvertygelse bekräfta, att så som Wisby Läroverks lärare af H.H. Biskopen D:r C. E. Hallström d. 31 Jan. 1857 behandlades, så *har* aldrig och *skall* aldrig, såsom vi säkert hoppas, en klass skolpojkar af oss blifvit eller blifva behandlad. Ensamt i Läroverkets annaler skall, hoppas vi, minnet av denna dag, sådant det här i svaga ord är tecknad för alla tider stå sorgligt — men lärorikt.

Wisby d. 21 April 1857.

Carl Cramér	N. Reinicke	O. W. Lemke
Arvid Sundberg	Oscar Westöö	C. J. Bergman
P. A. Säve	H. P. Gustafson	C. A. Weström
Oskar Rosman	Mårten Lyth	

Förestående Berättelse underskrefs vid den sammankomst d. 9 Maj, då Eph:i skrivelse af d. 30 April var för Collegierna föredragen.

Testor
in fidem
Carl Cramér

Sammanstötningen mellan biskop Hallström och läroverkskollegerna var för häftig för att inte efterlämna bestående spår; båda parter upplevde den tydligen som personligen djupt kränkande.

I kollegiernas PM för Historien om den 31 januari, version 2, nämns bl. a. om deras fortsatta överläggning den 2 februari:

”Wid öfverläggningen hos Rector Scholae kommo vi dessutom öfverens, att, efter Läroverkens öppnande d. 2 Febr, icke en corps, såsom förut alltid varit vanligt, uppvakta Eph., utan skulle Rectorerne ensamme inställa sig för att anmäla, att läseterminen på öfligt sätt var börjad. Så skedde ock.”

Läroverkets årsredogörelse för åren 1856/57 och 1857/58 berör givetvis inte denna konflikt. Men man gör två iakttagelser: dels argumenterar rektor Cramér i den ena rätt utförligt om de svårigheter den nya stadgan i vissa hänseenden beredde skolan; dels saknas varje omnämnande av biskop Hallströms 1858 inträffade avgång från biskopsämbetet och därmed från eforatet — en talande tyst-

nad. Biskopens porträtt hänger heller inte i Visby läroverk eller Visby domkapitel utan i Västerviks läroverk, den stad dit Hallström vid avgången flyttade. Och det var också Västerviks läroverk som blev lycklig mottagare av en stor donation av Hallström.

Konflikten komplicerades av att några av de ledande skolmännen såsom gymnasielektorer var biskopens bisittare i domkapitlet. Säve och Weström har i utkastet till PM för Historien gjort följande kommentar till biskopens muntliga inlägg under det stormiga mötet:

”Någonstädes hotades med vissa Lectores' alltför möjliga utträdande ur Consistorio, då C. Cr o N. R. lifligt deröfver yttrade sin fågnad — yttrades efter det egentliga föredragets slut, hvarigm C. o R. fingo tillfälle att yttra sin önskan, och att de mkt gerna heldre ville läsa fulla 32 tim. än sitta i Consistorio.”

Ännu 1865 skrev Carl Cramér den 23 december i ett brev till C. J. Bergman (KB Ep B 3): ”I Consistorium är blek stiltje, hvaröfver ingen kan vara gladare, än jag. Mätte Kungen snart befria oss från detta onus.”

Hallström begärde våren 1858 avsked. I ett handbrev till eklestistikministern, den blivande efterträdaren Anjou sade han sig vara ”trött och gammal — längtande efter den stillhet och ro som snart fyllda 72 år kräfva — men schismatiska och reformatoriska rörelser svårligen lära kunna medgifva”. I ett utförligare brev till Anjou våren 1859 (likaledes förvarat i Nordiska museets arkiv, Anjouska samlingen) delger Hallström sin efterträdare sin mycket kritiska och resignerade syn på det gotländska prästerskapet men undviker att tala om läroverket, utöver att han uttrycker tillfredsställelse över att den nya läroverksbyggnaden nu snart skulle stå färdig.

Vid dess invigning sensommaren 1859 tycks Hallström ha fått en försonlig hälsning från C. J. Bergman; att döma av ett svarsbrev från Västervik den 1 september (KB Ep B 3):

”Höglärde Herr Magister och Läroverks-Adjunkt!

Det är icke utan, att under dagarne omkring den 26:te Augusti 1859, mina tankar vände sig sjelfmant åt Wisby och dess nya Läroverkshus. Det är äfvenväl en sanning, att jag med en känsla af välbehag, derföre äfven utaf tacksamhet emottagit Herr Magisters förbindliga skrifvelse, jämte hvad den i övrigt innehöll. Låt dessa rader derom bära ett enkelt vittnesbörd!

Den hugkomst, som vid invigningstillfället af en aller annan, kunnat blifva mig egnad, vet jag värdera; men vet ock, att hvarje yttring vare sig

af erkännande, eller af misskännande, har sin betydelse i samma mån, som den bär hatets eller kärlekens färger — och för att icke härvid taga felt, vill erfordras törhända icke mindre än en hel Generations tidsålder — besynnerligen om det egentliga och rätta ögonblicket är tyvärr redan oåterkalleligen försummadt.

Å min sida fortgår för det nya Lärowerket oafslåtligen den bön, jag förr uttalat, att en lefvande christelig ödmjukhet icke der måtte någonsin blifva en förnekad och underkänd, främmande känsla.

Konung och Ständer hafva byggt Wisby Läroverkshus. Äfven nuvarande Ärkebiskop har lemnat en dyrbar ledning och biträde dervid. De som minst bidragit, äro Öns egne Inbyggare — — —”

KOLLEGIETS GULDÅLDER

Åke G. Sjöberg

”Af sina lärjungar fordrade noggrann öfverläsning, korthet, reda och bestämdhet vid svarens afgifvande, oafslåtlig uppmärksamhet, tukt och ordning; strängt beifrade han hvarje förseelse häremot. Så verkade han troget och samvetsgrant ännu dagen före sin plötsliga död. Såsom enskild person var han högt aktad och värderad af alla, som med honom kommo i beröring, genom orubbligt lugn och principfasthet, genom ordningssinne, rättrådighet och vänsfasthet. Heder och erkänsla åt . . .”

Så skrev en gymnasiets lärare om en hädangången kollega. Det är O. W. Lemkes omdöme om Johan Oscar Rosman. Man möter dem i minnesteckningarna och nekrologerna, dessa stränga herrar. Stränga, rättvisa, noggranna — men älskade. Endast någon enstaka lärare beskrivs som mild. Också han var älskad.

Dödsrunorna är givetvis usla källor för en historiker om han letar efter mer än klara data om födelseår, utnänningsår, författade skrifter och dylikt. Sviten av skolkataloger och årsredogörelser ger något mer, om man sätter uppgifterna i system.

Den nyssnämnde Rosman avled 1888 och hade två år tidigare på grund av svag hälsa lämnat en extra befattning som folkskoleinspektör i stiftet (alltså icke i länet). Redan 1850 hade han blivit ordinarie lärare vid Visby gymnasium. Går man till årsredogörelserna vid mitten av 1860-talet finner man givetvis Rosman där och med honom en lång rad lärare som förblev verksamma fram emot 1880-talets slut. En stor del av de ordinarie lektorerna och adjunkterna blev mycket gamla i sin tjänst.

Skolans kontakt med stiftet var synnerligen påtaglig. Eforusinstitutionen var en realitet, biskopen ägde inflytande i skollivet. En viss motverkande kraft kan man dock tro sig finna däri, att en rad av lärarna var prästvigda, några hade goda prebendepastorat för sin timliga välfärd och måhända för sitt söndagliga predikande i den

mån icke någon uselt avlönad adjunkt skötte den sysslan, och i domkapitlet spelade gymnasiets lektorer en betydande roll. Skolsamhället var knappast styrt av biskopen men det var integrerat i stiftet.

Årsredogörelserna visar vidare att några av kollegiets medlemmar var flitiga läroboks- eller bredvidläsningsboksförfattare. Man läste Rosmans uttalslära och Lyths grammatik. Lemkes förklaringar och skriftbevis till den Augsburgiska bekännelsen studerades i gymnasiets högsta klasser. Söker man efter tradition längre tillbaka finner man J. N. Cramérs svenska syntax, tryckt i Visby 1839. Gymnasist-årgångarna var små, men böckerna användes av desto fler årgångar. En del av läroboksförfattarna kunde därför glädja sig åt att få ut sina alster i flera upplagor.

Åtskilligt författande inom skollivets ram finner man också direkt i årsredogörelserna. De flesta årgångarna från andra hälften av 1800-talet innehåller en avhandling — av ganska stort format om man jämför med dåtidens doktorsavhandlingar. Samtliga dessa avhandlingar var författade av lärare vid skolan, flera av dem behandlade gotländska ämnen.

Årsredogörelserna var utformade som inbjudningar till årsavslutningarna. Redogörelserna riktade sig alltså till en inbjuden skara ofta med snirklade hälsningar till det gotländska samhällets spetsar. En och annan måttfull rektor nöjde sig dock med att inbjuda ”såväl ungdomens föräldrar och målsmän, som alla öfriga den offentliga undervisningens Gynnare och Vänner”.

De i årsredogörelserna ingående avhandlingarna är ett gott bevis på att en aktiv lärdom levde sitt liv inom kollegiet. Visst är ett eller annat stycke ett typiskt kammararbete och nog handlar åtskilligt om det provinsiellt gotländska. Huvudintrycket är dock att här verkade personer vilka hade livlig kontakt med sin tids vetenskap. Vad som trycktes om gotländsk natur och gotländsk historia har delvis karaktär av förstlingsarbeten på nyvunna forskningsfält. Om Gustaf Lindström skall nämnas i fortsättningen, men redan här måste påpekas att hans uppsats om ”Gotlands nutida mollusker” 1868 får ett teologiskt svar av Lemke 1874 i ”Några kristligt-apologetiska frågor” behandlande bland annat ”Geologien och Bibeln”. Så fördes alltså en fortfarande intressant debatt, väl genomarbetad, mellan två av gymnasiets lärare.

Forskningen och kulturhistorien visar enighet beträffande en sida

av livet i Visby under 1800-talet. Staden var inte kulturellt isolerad. Före järnvägarnas tillkomst gjorde sjöfarten Visby till en av de städer i Sverige som hade livligast förbindelser med exempelvis Stockholm. Kulturkontakter saknades icke heller med utlandet, det kom både passagerare och bokpaket med skutorna från Lübeck och Köpenhamn. De nordiska studentmötenas resenärer gjorde gärna strandhugg på Gotland.

Det är givet att denna kulturkontakt på gotländsk sida främst upprätthölls genom lärarkåren vid gymnasiet eller läroverket i Visby. Välkända är de många breven mellan lektorn C. J. Bergman och en rad av tidens litterära stjärnor. Det var vänskap och bekantskap som skapats under Bergmans uppsalaår men som inte hindrades att utveckla sig under den mångsidige lektorns långa manngärning i Visby.

Bergman hann att vid sidan av sin lärargärning fullgöra ett väldigt livsverk. Han var tidningsman, vetenskaplig och populärvetenskaplig författare, riksdagsman och landstingsman. Han var stadens och länets främste högtidstalare och författare av hyllningsdikter. I den senare egenskapen möter vi honom redan under uppsalaåren omkring 1840, flera av de dikterna uppskattades så att de togs med i en diktsamling 1882.

Den retoriska talangen, så som tiden njöt den, kan avlyssnas i ett hyllningskväde till biskop Hallström 1842, vari en rad inledande strofer behandlar Gotlands historia före historien:

”Ej dånar arla yxans slag i skogen,
Ej ringlar röken upp från fredlig härd;
Men djupt i djupet — ifrig tyst och trogen
Korallen bygger i sin skumma värld.
Och hus på hus han murar och han löder
I stilla flit med millioner bröder.”

— — —
De små korallerna, som bo derunder,
på späda skuldrar lyfta berg och lunder!”

(Utropstecken enl. Bergman)

Som diktare var Bergman ingen särpling i Visby. Många skrev sådan poesi, men Bergmans var mest skattad. Bland gotlandshistorikerna var han den mest utåtriktade, mycket av det han författade

kan betecknas som folkbildningslitteratur spridd i tidskrifter och årsböcker. Han förde historien ända fram till sin samtid och stadens ståndspersoner passerar som sin tids hjältar i minnesteckningar och högtidstal.

Det var dock knappast för sina förtjänster som vältalare Bergman valdes till Visby stads representant vid riksdagarna 1865—1868. Vid en tid då man väntade borgerskapets dominans i svensk politik valde valmanskåren i Visby en lektor till sin representant. Några djupare spår torde Bergmans år inte satt i riksdagen. Där- emot var han en av de mest progressiva krafterna i det gotländska landstinget, där han i sakfrågorna vann många reella framgångar.

Med sig till riksdagen 1865 hade Bergman sin lektorskollega Daniel Söderberg. Denne var vald av stiftet, var teologie doktor och kontraktsprost. Sitt prebende åtnjöt Söderberg i Endre, en socken som under årens lopp fick se många vice pastorer komma och gå, medan kyrkoherden-pektorn mest höll till i Visby.

Söderberg var en man med med många gåvor, också sådana för sällskapslivet, han var synnerligen musikalisk. Bland de många upp- dragen av praktisk art kan nämnas att han var direktör för ett (egentligen riksbankens) filialkontor i Visby i början av 1850-talet. Under sin riksdagstid gjorde han flera genomarbetade försök att ge det gotländska kreditväsendet en mer utvecklad struktur.

Både Söderberg och Bergman författade vägvisare för den ny- mornade turismen i Visby. Båda spred kunskap om staden som kulturhistoriskt färdmål för fastlandssvenskarna. Söderberg drog väl icke så namnkunniga resenärer till ön som Bergman. Vad som här är väsentligt är att verksamheten hade några decenniers tradi- tion från lektorn Jacob Klingvall, vars bild- och textverk om Visby ruiner hölls för ett praktverk ända tills det överträffades av P. A. Säves och Bergmans "Gotland och Visby i taflor" 1858.

Flitig som författare var även Otto Vilhelm Lemke. Hans för- eftervärlden mest bekanta arbete är Visby stifts herdaminne av 1868. Denna väldiga matrikel över allt Gotlands prästerskap i gången tid och i samtid — så långt källorna räckte — torde inte i samtiden ha varit hans enda uppmärksammade verk. Han till- hörde dem som skrev för gymnasister och studenter, ja även ett "Embets-Lexikon" för präster gav han ut. Han översatte och kommenterade och några av hans småskrifter användes mycket frekvent i gymnasierna. Hans ord synes ha vägt tungt i domkapitlet

och han betraktades under många år som något av en vice stiftschef — domprost har ju aldrig funnits i Visby.

Medan flera av kollegorna i sin gärning utanför skolan med framgång verkade i sällskapslivet och det från detta svårskiljbara allmänna kulturlivet i Visby — ja, också i politiken — verkade Lemke mer än någon annan just i stiftets tjänst. Denne lektor, prost och kyrkoherde fick också hålla likpredikan över biskopen L. A. Anjou i december 1884.

Präst var också Oscar Anian Westöö (1819—1901), av minnes- teckningar på olika håll tycks han kunna karakteriseras som en av de stilla i landet.

Medan andra hans kollegor blev prostar och fick någorlunda in- komstbringande prebendepastorat nöjde sig Westöö med att räkna in en liten extrainkomst som fängelsepredikant. Mellan raderna i ned- skrivna minnesanteckningar kan man läsa om en lärare som ibland drog löje över sig men som också aktivt kunde sprida munterhet under sina lektioner. Nog så märkvärdigt bland parentationernas nitiska, ordningskrävande och framför allt rättvisa lärarkaraktärer!

Westöö var inte kommunalman eller sällskapsherre, hans insats inom samhälls- och kulturlivet i Visby var av intensivt praktisk art. Han synes ha varit den, som vid sidan av den ihågkomne H. P. Gustafsson, mest främjat anläggandet av Botaniska trädgården och därtill ombesörjt en mängd andra planteringar i Visby. Planterings- gillet i Visby hade i honom sin främsta kraft då det gällde att ordna promenadvägar och parkanläggningar.

Samordnandet med lärargärningen ter sig slående. Han var ad- junkt i naturalhistoria. Han gjorde sommarexkursioner på lands- bygden med ett urval intresserade elever. Under terminerna tog han emot dem i sitt hem vid Klosterbrunnsgatan, där de fick bläddra i de förnämliga westööska herbarierna. Bland dem som här fick sitt intresse befäst var Anton Stuxberg och Gustaf Eisen, båda med ti- den professorer.

Adjunkten Westöös insats var som nämnts intensivt praktisk. Han planterade själv. Han grävde djupa hål för nu lummiga jätteträd i Silverhätteåkern, han plöjde marken för att bereda den för gräs- mattor och örtesängar. Han administrerade även Botaniska träd- gården som ordförande i DBW:s trädgårdsstyrelse, detta samordnat med uppdraget som vårdande och ansande tillsyningsman.

Oscar Anian Westöö har karakteriserats som "flärdlös, fridsam

och barnafrom" (Alfvegren 1907). I matriklarna saknar man notiser om ordnar och andra nådevedermälen. Andra fick, men inte Westöö. Dock: några blommor uppkallades efter honom, bl. a. Rosa Westööi.

Bland de adjunkter som blott i ringa grad undervisade i gymnasiet finner man L. Kolmodin, vilken i årsredogörelsen 1871 presenterade en avhandling om Gotlands fåglar, måhända mer en inventering är en avhandling. Adjunkterna betungades också av en synnerligen splittrad ämnesfördelning. Kolmodin undervisade således i svenska, tyska, matematik, historia och geografi.

Samma splittrade ämnesbild uppvisar adjunkten Gustaf Lindström, gotlänning i likhet med Kolmodin, Westöö, Söderberg, Bergman, Säve, Rosman och Kahl. Härmed är inte listan över gotlänningarna i (det nästan samtida kollegiet) fulltalig, det fanns fler. Där fanns givetvis också fastlänningar, men bland dem som man i efterhand kan förmoda märktes utåt, var gotlänningarna i stor majoritet. Genom släktskap, bekantskap och sin fallenhet att i vetenskap och vid författande välja gotländska objekt blev de mycket snabbt accepterade i ämbetsmänna- och köpmannakretsar. De blev en sorts kulturelit som icke ovilligt lät sig användas som krydda i Visbys sällskapsliv.

För Gustaf Lindström blev emellertid miljön för trång. Han kunde under flera år hämta material för sin vetenskap, paleontologin, i det gotländska berget, i märeln och i strandens stenar. Han publicerade sig livligt under sina Visbyår och måste ha varit den främste forskaren bland de många vid Visbygymnasiet.

Från sin studerkammare och sina exkursioner for Lindström då och då till Riksmuseet, där han alltså ännu som visbybo gjorde så stor nytta, att han 1876 kallades till intendent vid den paleontologiska avdelningen. I Stockholm arbetade han vidare med det gotländska materialet. Allt hann han inte själv bearbeta, en del av sina studieobjekt överlät han exempelvis åt sin barndomsvän och kollega i Visby Kolmodin.

Här skall icke diskuteras hurudan pedagog Lindström var. Som forskare var han sträng. Han fordrade mycket av sig själv men tålde i gengäld ingen kritik. Som adjunkt i Visby lärde den blivande professorn sig själv att spela piano. Man ser icke mycket av honom i sällskapslivets protokoller.

Historieintresset i lärarkåren lyser starkt igenom även hos Lindström. På 1890-talet utgav han "Anteckningar om Gotlands Medel-

tid". I det fallet erkände sig Lindström vara en diletter och kunde godta andras korrigeringar. Få verk är dock så nyttiga i händerna på en gotlandshistoriker i dag som just Lindströms "Anteckningar", de har stått sig.

För eftervärlden framstår Johan Kahl (1831—1904) inte som en gammal läroverksadjunkt utan som en högt värderad akvarellmålare. Som sådan har han nyligen skildrats i en biografi.

Man kan på olika håll i gamla anteckningsböcker ofta se väl utförda teckningar. Flera av läroverkets lärare har lämnat sådana efter sig, bl. a. Gustaf Lindström och P. A. Säve. Förmågan att med teckning återge en vy övades flitigt inom det gamla skolväsendet. Bilden skulle avbilda, detta var en god norm före fotograferandets genombrott.

Att denna träning här och var kom att uppdaga en konstnär är ganska naturligt. Kahl var en konstnär som utvecklade sin begåvning under ett flitigt målning. En lärare vid läroverket ägnade således större delen av sin fritid åt att verka som målare och konstnär, och han gjorde det med sin gotländska miljö som objekt. I Kahls målningar har vi ett rikligt och sannolikt synnerligen tillförlitligt topografiskt material. En totalinventering av hans kvarlåtenskap vore väsentligt inte blott av konsthistoriska skäl.

Kahls förmåga att iakttaga finns även redovisad i ett föredrag som han höll vid prästmötet i Visby 1871. (Lärarnas samhörighet med stiftet är här redan noterad. Bland Kahls åhörare befann sig Lemke, Bergman, Rosman och Westöö.) Föredraget är vid nutida läsning ganska tråkigt och måste av sina åhörare ha upplevts som ganska långt. Det framgår, att Kahl i mångt och mycket utgår från Brunius' gotländska konsthistoria, men givetvis också att han själv besökt och studerat nästan alla gotlandskyrkorna. Det finns ju också många motiv från landskyrkorna bland Kahls akvareller.

Kahl hade en mycket klar mening om konstutövandets förutsättningar:

"Det fordras en viss grad av materiell utveckling, en viss fulländning af det sociala och politiska lifvet i ett samhälle, för att den sköna konsten der skall kunna trifvas och finna ett hem."

Adjunkten Kahl undervisade i klassiska språk — och välskrifning. (Om det senare är ett utslag av den väldiga blandning ämnen som dåtidens adjunkter tvingades undervisa i eller ett praktiskt utnytt-

jande av att man bland kollegorna hade en pennans mästare är osäkert.) Intresset för antiken går igen i Kahls föredrag, han spårar en gammal basilikeform i några kyrkor, S:t Lars i Visby karakteriseras som bysantinsk. Själva staden Visby är en "syster" till städerna vid Adriatiska havet.

Man skulle kunna tro att en person med Kahls verksamhet skulle skyndat att söka avsked från lärartjänsten så snart han uppnått lämplig pensionsålder. Hans produktivitet som konstnär borde ha tvingat fram en sådan livsordning. Alla vittnesbörd talar dock för att han upplevde sig själv främst som lärare. Han tjänstgjorde vid läroverket i 45 år, han var mer än 70 år gammal då han avgick.

Brunius' gotländska konsthistoria kan ha varit något av ett rättesnöre för de historieintresserade bland läroverkslärarna. Bergman och Sæve hade stått Brunius bi, då denne utarbetade sitt tre band digra verk. Författaren som i förordet livligt klagade över sina usla ekonomiska villkor vid arbetets utgivande hade ingen timlig lön att ge sina medarbetare, de fick en bättre. När Brunius i en lång inledning med skarpa hugg går tillrätta med andra gotlandshistoriker, lönas Bergmans och Sæves skrifter med synnerligt beröm.

Respekten för Brunius torde dock inte vara något som kom på först med dennes gotlandsforskningar och första bandets utgivande 1864. Redan vid utgivandet av Skånes konsthistoria 1850 tecknas femton exemplar av gotländska subskribenter, ett mycket stort antal vid jämförelse med likvärdiga orter. Av de gotländska exemplaren hamnade sex härvid i skolan och bland lärarna. Dessa tog alltså livlig del av väsentliga händelser i det svenska kulturlivet.

Kollegiet räknade också bland sina medlemmar Vilhelm Söhrling, ännu känd för sina manskörer och sånger till piano. Han var "Director musices vid Visby elementarläroverk", "Cantor scholae" och domkyrkoorganist. För att öka sina magra inkomster annonserade han sin villighet att framföra dansmusik vid passande tillställningar. Han var tidvis den klart ledande gestalten inom Visbys musikliv, och som musikstad torde Visby ha varit en av de livligaste utanför Stockholm.

Då operetten "pröfningen" framfördes "för första gången" i Oscarssalen i Visby bestods den en mycket välvillig recension i Gotlands läns tidning. Tidningen drevs då av Bergman, anmälare var Söderberg. Söderberg och Söhrling skulle båda med tiden bli medlemmar av Musikaliska akademien.

Föreliggande uppsats kan ge en falsk bild av läroverkskollegiet i Visby under andra hälften av 1800-talet. Kollegiet kan framstå som en homogen skara lysande begåvningar. Så var det givetvis icke. Källorna vittnar knappast ens om någon allmän inbördes beundran. Ickeordinarie lärare och tillfälliga vikarier, visserligen i förhållandevis litet antal, fick slita hund. Mot slutet av perioden kom nya rektorer från främmande ort avlösande varandra i rollen som nya kvastar.

Inledningsvis nämndes Oscar Rosman, eller rättare Lemkes minnesteckning av honom. Vilken roll kunde en sådan sträng och pliktuppfyllande adjunkt ha i livet utanför skolan? Bland annat den att han blev öns förste moderne släktforskare. Hans släkttabeller är nu en raritet i antikvariaten, efterfrågade och behövliga för gotländska personhistoriker och historiker i allmänhet. En del av sina forskningsresultat redovisade han i årsredogörelsen 1886—1887: "Genealogiska anteckningar om några Gotländska Släkter".

ÄDLA GIVARE OCH MINNESGODA GYNNARE

Allmänna institutioner verkade under 1800-talet under knappa ekonomiska villkor. Åtskilliga funktioner, som idag bekostas med mer eller mindre tillräckliga offentliga medel, hade då överhuvud ej kunnat fullgöras utan tillskott från enskilda givare. Sådana saknades heller inte. Det var uppenbarligen för många lärare och elever en hederssak att under och efter den egna skoltiden ihågkomma sin skola med gåvor av skilda slag. Detsamma gällde ämbetsmän och affärsmän på orten, vilka i och utom sitt arbete hade kontakt med skolan.

Genom alla frikostiga givare tillfördes Visby läroverk särskilt under 1800-talet både penningfonder för premier och stipendier och rika bok-, arkivalie- och föremålssamlingar. Till utvecklingen av samlingarna bidrog i hög grad att andra offentliga mottagare av böcker, arkivalier, konstverk och andra museiföremål under större delen av 1800-talet saknades i Visby eller på Gotland. Därtill kommer att åtskilliga av 1800-talets stora "samlare" var lärare vid läroverket. På ett sätt som givetvis kom undervisningen till godo men inte uteslutande bestämdes av dess behov kom Visby läroverk därför småningom att härbärgera ett mycket stort och vetenskapligt värdefullt bibliotek på flera tiotusentals band och därjämte rika kulturhistoriska samlingar, som efterhand kom att utgöra en del av kärnan i Gotlands Fornsal.

Biblioteket och de kultur- och naturhistoriska samlingarna växte småningom i viss mån läroverket över huvudet. När elevantalet under 1900-talet har flerdubblats, har lokalträngseln vid läroverket gått ut över de utrymmen som från början avsetts för bibliotek och samlingar. Med bok- och föremålssamlingarnas tillväxt och undervisningsformernas förändring har det småningom blivit alltmör omöjligt för lärare att vid sidan av sin egentliga tjänst vårda och vidareutveckla dessa samlingar samt hålla dem tillgängliga för forskare och allmänhet. Vidare har naturligt nog med undervis-

ningens modernisering stora delar av biblioteket och samlingarna fått ett alltmer lärdoms- och undervisningshistoriskt intresse, medan endast vissa delar bevarat ett aktuellt värde för löpande undervisning.

Dessa skäl har gjort, att under 1900-talet etappvis arkivalier, äldre böcker samt kulturhistoriska samlingar genom depositioner överförts till andra yngre institutioner, som beräknats bättre kunna hysa, vårda och utveckla dem. Således har skänkta urkunder deponerats i Landsarkivet, det äldre gymnasiebiblioteket i Stadsbiblioteket samt kulturhistoriska samlingar — främst antikvariska och etnografiska — i Gotlands Fornsal. Läroverkets eget äldre arkiv kommer 1971 att deponeras i Landsarkivet.

Det kan inte nekas, att en kulturell helhet har brutits sönder genom dessa överföringar av äldre samlingar. Dessa vittnar ju om mångsidigheten i det kulturliv som utvecklades vid ett svenskt landsortsläroverk under 1800-talet. De vittnar om insatser även utanför skolans undervisning, som många av lärarna hann utföra genom att insamla, ordna, bearbeta och ibland publicera bidrag till hemprovinsens natur- och kulturhistoria. Här skall endast nämnas från skilda tider Klingwall, Säve, Kahl, Söderberg, Bergman, Lindström, Westöö, Johansson, Kolmodin, Klintberg, Rosman, Steffen, Björkegren, Kellgren, Edle, av vilka flera publicerat förteckningar över skilda delar av samlingarna i rektorsprogram och bilagor till årsredogörelser. De vittnar genom de ändlösa årliga gåvolistorna i årsredogörelserna om bredden på den krets av givare som försåg läroverket med fynd och gåvor. Här möter alla, från läroverkets egna skolpojkar, gymnasister och lärare till landsbygdens bönder, präster och klockare, till vittfarna matrosar och skeppare, till stadens borgare och ämbetsmän, till universitetslärare i Uppsala och gotlänningar i försakingringen. I detta hänseende, som mottagare av allsköns rariteter och kuriositeter, stod läroverket verkligen mitt i länet. I en vidsträckt mening av ordet — och ej begränsat till urkunder — fungerade läroverket som en stor arkivbildare. Det är karakteristiskt, att när samlingarna överfördes till nya institutioner, följde flera lärare i viss mån med: det gäller inte bara skaparen av Gotlands Fornsal P. A. Säve, utan också senare män som rektor Steffen, efter sin pensionering från läroverkstjänsten i nära tjugo år föreståndare för arkivet, och gymnastikläraren Ernst Hellgren, som på deltid förestod Gotlands Fornsal.

Men samtidigt har dessa läroverkssamlingar i gynnsamma fall kommit att ingå i nya helheter av mer funktionellt slag. Främst gäller detta givetvis de till Landsarkivet och Fornsalen överförda bestånden. Gymnasiebiblioteket har i Stadsbibliotekets lokaler provisoriskt ställts upp och ordnats men icke på ett sådant sätt att det i egentlig mening blivit tillgängligt för den idéhistoriska och lokalhistoriska forskning som där har en potentiell guldgruva; personal och medel för en fullständigare katalogisering och publicering av förteckningar över åtminstone de äldre och delvis unika bokbestånden inom t. ex. matematik och naturvetenskap har hittills saknats. För de naturhistoriska samlingarna — viktigast botaniska och mineralogiska — kvarstår problemet, då varken Säveskolan har utrymmen eller lämplig institution finns på Gotland att motta dem. Med knappa resurser förmådde 1800-talet skapa dessa samlingar, det välbärgade 1900-talet har ej i allo visat sig ha råd att hysa och vårda dem.

* * *

Den följande redogörelsen för dessa gåvor och samlingar av skilda slag skall mindre ta fasta på deras betydelse för skolans inre arbete än se dem som inslag i läroverkets kontakter med allmänheten och samhället utanför skolan. För biblioteket och stipendiefonderna skall redogöras utförligare, för de kulturhistoriska och naturvetenskapliga samlingarna mera översiktligt. I några äldre årsredogörelser (se sid 83 f) finns tryckta kataloger över delar av de äldre föremålsbestånden. En skildring av mynt- och antikvitetsamlingen, från dess framväxt till dess deponering i Fornsalen, gav rektor Richard Steffen i årsredogörelsen 1928.

Ett par tidiga citat ur rektorsprogram och årsredogörelser antyder ursprung och inriktning av läroverkssamlingarna:

”Kongl. Gymnasiets ena flygel har blifvit inredd till förvaringsrum för Naturalier; och en vald samling af Gottländska Stenarter och Petrificater är inköpt och till Gymnasium skänkt, genom försorg och bekostnad af några Vettenskapens Vänner. Här af uppmuntrad har ock en till Akademien afgående ung Studerande likaledes hitskänkt en af honom gjord Samling af mer än 300 väl inlagda Växter, såsom början till ett större herbarium.” (P. Säve 1831)

”Redan för några år tillbaka har vid Kongl. Gymnasium början blifvit gjord till en Mynt- och Medaljsamling. Denna har nyligen medelst gåfvor af H. Herr Ephorus, Handlanden Herr C. A. Engeström samt Gymn. n.v. Rector blifvit ökad med 22 stycken, till större delen Svenska äldre Silfver- och Kopparmynt, hvaribland 4 Minnespenningar, 1 Arabiskt samt några af Wisby mynt och så kallade Bracteater.”

(J. Enequist 1836)

”Dessutom har till Gymnasii Samlingar benäget lemnats af Herrar Donner & Ihre: en låda, väl ordnade, Brasilianska Insecter, hemförd från Rio de Janeiro af Styrmannen Charles Olbers; samt af Hr Rudolf Cramér: en samling af Westindiska snäckor.”

(C. Cramér 1837)

”Medelst en för Skolan och dess Lärare hedrande Skrifvelse har Grosshandlaren och Riddaren Herr C. F. Liljevalch, hvilken sedan hösten 1849 haft 4 Söner åt Skolans vård anförtrödda, förärat Skolan en större samling Indo-Chinesiska curios. Skolans Rektor begagnar detta tillfälle att, å Medlärares och egna vägnar, betyga Herr Liljevalch en varm och uppriktig tacksamhet för den sålunda både i ord och handling uttalade vänliga sinnesstämningen mot Skolan och dess Lärare.”

(C. Cramér 1851, sid 13)

Variationen i dessa förvärv och de omfattande bestyren med att ordna och katalogisera dem framträder i rektor D. Söderbergs rapport 1842, där också läroverkets dyrgrip inom konsthantverket, det Chasseurska myntskåpet, nämns:

”Stiftet och Läroverken hafva fått ökade anledningar till vörndnad och tacksamhet emot Professorn och Riddaren Schröder, för nya dyrbara föräringar till Gymnasii-Bibliotheket af Böcker, mest arbeten i Fäderneslandets Historia, under senaste läseåret uppgående till ett antal af 110 Volumer, öfver hvilka förteckning i Stifts-Tidningen dels redan är införd, dels framdeles derstädes kommer att införas. — Professorn J. W. Zetterstedt har äfven, under sitt sista vistande på vår ö, godhetsfullt ihågkommit nämnde Bibliothek med 3 arbeten i Entomologi. — Prosten, Lektorn J. Eneqvist har dit inlemnat, såsom gåfva, diverse Musikalier af äldre Italienska Mästare.

Gymnasii Mynt-, Medalj- och Antikvitets-Samling har under Läseårets lopp blifvit ihågkommen med gåfvor från flere personer, bland hvilka Läroverket med tacksamhet skall minnas: Landshöfdingen, Commendeuren m.m. M. S. von Hohenhausen, för gåfvan af 1 Guldmynt, 3 Silvermedaljer och åtskilliga fornsaker af bronzen; en Borgersman, som skänkt 8 diverse rare Silfvermynt; Hofkamerer de Berg; Prosten Magister S. J. Ihre, hvilken senare förärat 497, till större delen Gottländska, mynt; Vice Pastor Bergman i Endre samt Prosten Lektor J. Eneqvist, hvilken äfven, med ej ringa uppoffring af tid och möda, efter upprättad Catalog, ordnat Samlingarne i det af Consul Chasseur under förra året skänkta antika myntskåp.

För att bereda passande utrymme så väl åt detta, som åt 9 andra, af Gymnasii-Cassan bekostade, nya, med glasrutor försedda, skåp till Fåglars, jemte ett dylikt, af Doctor Marin skänkt, till Insekters förvarande, har ett af Bibliotheksrummen blifvit upplåtit.

Gymnasii Naturalie-Samlingar, som numera, genom Doctor Appeltofts nitiska bemödande, äro ordnade i nämnde Bibliotheksrum, hafva fortfarande ådragit sig allmänhetens uppmärksamhet, som yttrat sig genom betydande bidrag från åtskilliga håll. Fågelsamlingen har under Läseåret ökats med 33 exemplar, fångade på ön, och utgör för det närvarande 165 Species, hvaraf 146 Gottländske. — De hos hvilka Läroverket står i tack-samhetsförbindelse för Fågelsamlingens riktande, äro: Consul Chasseur, Doctor Andréé, Gymnasisterne Suno Engeström, Klingwall, Esaias Bolin, samt isynnerhet Under-Löjtnanten Bolin, hvilken lemnat de flesta exemplaren.

Sällsyntare Fiskar, Amphibier och Koraller äro godhetsfullt inlemnade af Styrman Lyth, Capiten Åberg, Capiten Flodenberg samt Styrman B. Sundahl.

Utom det ofvannämnde Skåpet har Doctor Marin behagat förära en Insektssamling.”

Varje följande årsredogörelse under drygt ett århundrade redovisar sedan samlingarnas tillväxt. Mitt ibland alla dessa skenbart slumpvisa och osystematiska förvärv kunde rymmas hela och enhetliga kollektioner, såsom P. A. Säves fornsakssamling, flera bokdonationer., Eric von Rosens etnografica och flera växtsamlingar av visbylärare såsom O. A. Westös, Karl Johanssons och C. A. E. Lénströms, det sistnämnda herbariet omfattande 13.000 exemplar.

Samlingarna stod under vård av skolans bibliotekarie och andra lärare. I givarelistorna möter påfallande många elever vid läroverket särskilt vad gäller fornfynd och tillskott till de naturhistoriska samlingarna, och tydligen tog de många gånger också aktiv del i arbetet med samlingarna. Oscar Engström skildrar i sin minnesbok ”På de gutars ö” (sid 189—191) hur han fick biträda Säve i dennes antikvariska vindsröjningar, och Herbert Gustavson och Ragnar Bjersby nämner flerstädes scholares, gymnasister och seminarister som folkloristiska uppgiftslämnare. I årsredogörelsen 1850 (sid 14) avtackas studeranden G. Lindström ”för den möda och det nit, han använt vid ordnandet af Gymnasii Petrificat- och Snäcksamlingar” — ett vetenskapligt lärlingskap för den småningom frejdade gotlandsforskaren som blev lärare vid läroverket samt intendent och professor vid Naturhistoriska Riksmuseet i Stockholm.

Om givareförteckningarna i regel verkar exakta är proveniens-

Chasseurs myntskåp.

Foto i läroverkets årsredogörelse 1928.

uppgifterna vad gäller föremålen däremot dessvärre ofta mycket ofullständiga. Rektor Gustaf Jacobson nämner problemet i 1890 års redogörelse (sid 42): ”Då de allra flesta bland hit hörande naturföremål erhållits genom gåfvor, och då särskildt utländska djurarter, som hemförts af återvändande sjömän, stundom blifvit till museet öfverlemnade utan säkert angifvande af hemlandet, så eger

museet ej få föremål, hvilkas bestämmande stöter på stora svårigheter." På liknande vis konstaterar Steffen i sin översikt 1928 (sid 19) om P. A. Säves förnämliga donation av fornsaker 1858: "Värdet av denna storartade gåva, genom vilken säkerligen mycket räddats undan förstörelse eller förskingring, skulle ha varit ännu större, om de olika föremålens proveniens blivit antecknad och bevarad. För en del saker har ursprung och tid för förvärvet blivit av Säve meddelade i hans samlingar men tyvärr endast för ett fåtal. Detta gäller särskilt för de förhistoriska föremålen, som endast undantagsvis numera kunna identifieras."

Det var således ett par årtionden innan Säve grundade Gotlands Fornsal som han berikade läroverkets fornsakssamling med en rikhaltig uppsättning föremål:

"Antiqvitets- och Mynt-Samlingarne hafva emottagit . . . af Adjunkten P. A. Säve med en stor frikostighet, som vittnar om gifvarens varma intresse och nitälskan för läroverket och dess förkofran, en högst dyrbar och rikhaltig samling af fornsaker, bestående af: Guldmynt; Silfvermynt (Kufiska, Romerska, Angelsaxiska, Gotländska); Finger-ringar af guld och silfver; Armringar; Amulet- eller Relik-kors; Klenodier (af flera slag); Spännbucklor; Stridsvapen af sten, bronz och jern; Hästprydnader och Betseltyg; Kastkroppar af sten; Hjul-lås; Bågspännare (domkraft); Sköldbucklor; forntida Lås och Nycklar, Krisma (vid dopet); gamla Kruthorn, Ljus-stakar och Ljus-saxar; en Tafla med trämosaik föreställande Wisborgs slott; en d:o af trä, i halft upphöjdt arbete, föreställande Kristi födelse; Grafurnor; målade Fönster hela, och rutor af sådana; Floribus eller Dryckeskärl af glas, samt Runstafvar, med flera andra föremål, alla upplysande på åskådligaste vis våra gotländske förfäders hemlif och offentliga lif, både i fred och krig, isynnerhet under öns hedniska och katolska tidehvarf."

(1859 sid 18)

Senare utvecklades läroverkets och Fornsalens antikvariska samlingar länge parallellt. Läroverkets skapades av sakkunniga entusiaster som Eneqvist och Säve och katalogiserades av bl. a. Oscar Montelius, Matthias Klintberg och Steffen. Richard Steffen fann dubblingen av samlingarna meningslös och tog initiativet till läroverkssamlingens deponering i Fornsalen, där den inordnats i och blivit en viktig del av dennas rika bestånd. Så länge den var kvar i läroverket, hade den sin plats i huvudbyggnaden. Kvar i läroverket blev endast en del av mynt- och medaljsamlingen. Sedan Steffen skildrat läroverkssamlingens tillkomsthistoria, tillhör dess vetenskapliga historia nu snarast Fornsalens.

Läroverkselever på skolvandring på fastlandet 1900.

Foto lektor Levin. Säveskolans fotosamling.

De mycket disparata föremål som småningom kom att utgöra läroverkets etnografiska samling härrörde från alla världsdelar. Där sammanfördes småningom kinesiska prydnadsföremål, australiska bumeranger och afrikanska pipor, och i början av 1900-talet berikades den med delar av Eric von Rosens sydamerikanska samlingar. Sammansättningen ter sig, bortsett från mindre delkollektioner, som slumpens verk, och som helhet erinrar samlingen närmast om ett av dessa rapsodiska och fantasieggande kuriosakabinett som 1700-talet älskade.

Museimässigt har denna lilla samling naturligtvis ett mycket begränsat intresse. Eftersom föremålen i stor utsträckning styckevis kommit i läroverkets ägo som gåvor av djuphavsseglande gotländska köpmän, sjökaptener och matrosar under 1800-talets lopp, ligger kanske deras största värde i vad de berättar om visbybefolkningens vida färdvägar och affärskontakter under detta sekel. Med skam måste läroverket erkänna att samlingarna inte har vårdats väl. Under de senaste årtiondenas oupphörliga lokalbekymmer kom samlingarna att flyttas till ständigt sämre utrymmen, och det är i ett mycket skamfilat skick återstoden nyligen överfördes till Gotlands Fornsal. Där kanske de småningom kan bli en monter belysande en gammal sjöfararnations sista transoceaniska kontakter.

Till skillnad från den lilla och åtminstone i skolsammanhanget kuriosapräglade etnografiska samlingen är läroverkets naturvetenskapliga samlingar omfattande och på en del områden pedagogiskt och vetenskapligt systematiska. Även de har delvis skapats som ett naturalhistoriskt kabinett av upplysningstidens snitt, varom de inledande notiserna ur årsredogörelser vittnar. Också dessa samlingar härbärgerades från 1859 i den nya huvudbyggnaden, men de överfördes 1891—1892 till det nyförvärvade annexet som då kallades biblioteks- och museibygnaden. De ordnades där av adjunkt Karl Johansson som också upprättade kataloger över dess zoologiska, botaniska och mineralogiska avdelningar (årsredogörelsen 1893 sid 41). De äldre delarna av samlingarna har under senare årtionden förvarats under mycket otillfredsställande förhållanden, sedan de av utrymmesskäl förvisats till annexets källare. Såvitt kan bedömas har de dock ej tillfogats varaktig skada på samma vis som den etnografiska samlingen. I nuvarande skick och uppställning är de dock otillgängliga för både undervisning och forskning.

Inför läroverkets utflyttning till Länna har översiktliga inven-

teringar gjorts av de naturvetenskapliga samlingarna, såvitt förvaringsomständigheterna tillåtit det, av lektor C. G. Holdar och adjunkt M. Mattsson vid Säveskolan och docent Yngve Löwegren i Lund. Enligt dessa sakkunniga granskare är delar av naturaliesamlingarna, särskilt växt-, fossil- och snäcksamlingarna av en storlek och kvalitet långt utanför ett gymnasiums standard och anspråk och med tydligt intresse även för universitetsforskning. Preparerade fossil finns i tusental, snäckor och växter i tiotusental. I uppordnat skick skulle delar av samlingarna kunna komma gymnasiets självständiga arbetsformer till godo. Allt är givetvis inte så märkligt; i alla gamla skolsamlingar finns "malättna" eller eljes inaktuella relikter.

Men om man tror att hundraåriga skolsamlingar på grund av sin ålder skulle behöva företräda en "omodern" pedagogik misstar man sig. I åtskilliga fall är preparaten arrangerade på ett sådant sätt att de kunde stimulera eleverna till aktivt arbete och självständiga iakttagelser. Denna framsynta prägel i somligt 1800-tals-material kan vara en tankeställare för våra dagars reformpedagoger som eljes kanske frestas förväxla modernitet och kvalitet i undervisningen. Och i sista hand: vittnar inte de långa årliga givarelistorna med namn på många elever om att dessa var aktiva i arbetet att samla in primärmaterialet? De gick inte till dukade lektionsbord utan studerade i Linnei efterföljd naturen ute i naturen. 1800-talets skolvandringar stod inte 1900-talets bussexkursioner och koncentrationsdagar efter i pedagogisk konkretion.

Tillsammans med de fossilsamlingar, som förvaras i Kapitelhuset eller Biskopens vedbod vid Drottensgatan skulle delar av de gamla läroverkssamlingarna kunna utgöra kärnan i ett naturvetenskapligt museum för studium av gotländsk natur. Förslag om skapande av ett sådant komplement till Gotlands Fornsals antikvariskt-konstnärligt inriktade samlingar har framförts, senast i samband med debatten om användningen av Länna gård. Det borde vara en angelägen uppgift för dem som har det ekonomiska ansvaret för gymnasiet att i samband med dess utflyttning till Länna ställa medel till förfogande för i första hand en inventering och uppordning, i andra hand en exponering av de värdefullare delarna av samlingarna.

LÄROVERKSBIBLIOTEKET

Bo Sundberg

Biblioteket vid det nyinrättade gymnasiet i Visby omnämns första gången i 1822 års rektorsprogram i hoppfulla ordalag av rektor Pehr Säve:

”Vården och ansvaret för Stifts- eller Gymnasii-Biblioteket äro, mot bestämt arfvode anförtrodt åt Gymnasii Adjuncten: och så väl till lätnad af Böckernes begagnande, som till deras ständiga ökande samt tillika till allt mera spridande af kunskapshåg, har en systematisk Katalog öfver hela Boksamlingen blivit författad, likaledes ett Sällskap af Litteraturens Vänner förenadt för införskrifvande af Böcker till en början för 200 Rdr B:ko årligen.”

Tio år senare, 1831, är tonen mer pessimistisk:

”Gymnasiets Bibliothek, bestående mest af Theologiska böcker, så väl i anseende till dets hittills kläna fond för Bok-inköp, som emedan under dessa tio år nästan intet genom gåfva tillkommit, befinner sig ännu i samma torftiga skick; ehuru tillgång och bekantskap med vår tids åtminstone merkligaste skrifter blir för en Lärarekorps och för medborgare öfver hufvud med hvar dag ett kännbarare behof, särdeles inom vårt afsöndrade land.”

När biblioteket vid Högre allmänna läroverket i Visby år 1962 inspekterades av Förste bibliotekarien vid Kungl. Biblioteket Lars Tynell ger hans rapport,* fastän summarisk, en helt annan bild. Han redovisar bl. a. två inkunabler, upplagor av Caesar och Cicero tryckta i Venedig, 1500-talstryck bl. a. av Erasmus av Rotterdam, sex svenska 1500-talstryck ur århundradets torftiga bokutgivning, rader av svenska 1600-talsböcker, tidiga danska tryck från tiden före 1645 och mycket rikhaltiga samlingar av utländsk naturvetenskaplig litteratur samt tysk och fransk vitterhet från klassiska perioder liksom av svensk vitterhet, historieskrivning och reselitteratur från 1700-talet. Allt som allt beräknades då bokbeståndet till cirka

* Läroverkens äldre samlingar. Betänkande med förslag avgivet på uppdrag av Kungl. Skolstyrelsen av Lars Tynell. Utredningar i skolfrågor 10. Stockholm 1962.

31.000 volymer, en siffra som visserligen är ganska osäker men ändå ger en uppfattning om samlingens storlek. Till mycket stor del har detta imponerande bibliotek, förutom genom köp i vanlig ordning och friexemplar från statliga institutioner och lärda sällskap, tillkommit genom stora och små donationer från givare med gotländsk anknytning. Följande krönika över bibliotekets utveckling blir alltså i hög grad berättelsen om donatorerna och deras donationer.

Från tiden före gymnasiet tillkomst upptar bevarade inventarihandlingar för Visby Schola, de äldsta från 1739, blygsamma boklistor på ett par handskrivna sidor. Där förtecknas mest läroböcker och klassiska författare för skolbruk. Något bibliotek kan det knappast kallas, och de fåtaliga eleverna har säkert fått köa för att få tillgång till sina böcker. Grunden till ett bibliotek anses vara lagd genom en donation 1818 av honorärprosten Gustaf Lutteman (1775—1818), adjunkt vid Visby skola 1805 och präst i Havdhem från 1808. ”Var en grundlärd man, som skänkte sin värderika boksamling till Visby elementärläroverks bibliotek, der ock hans i olja målade porträtt finnes.”* Närmare uppgift om donationens innehåll saknas nu.

Rektorsprogrammet från 1823 upptar som förste givare till det nyinrättade gymnasiet Jacob Gråberg af Hemsö (Hemse), död 1847 som kammarherre och överbibliotekarie hos storhertigen av Toscana efter ett brokigt liv i engelsk krigstjänst och som svensk konsul i Barbareskstaterna, vilken skänker sina egna skrifter. Det är ovist om 1822 års ”Sällskap af Litteraturens Vänner” är en läsecirkel av den typ som före folkbibliotekens tid redan dessförinnan fanns i Visby eller en stödförening för gymnasiebiblioteket, troligare dock det senare, då följande rektorsprogram talar om ”Enskiltas inom Stiftet tillskått”. I det inköpta gymnasiehuset har ett biblioteksrum blivit anordnat.

1828 donerade majoren Fåhraeus Kongl. Wettenskaps-Academiens samteliga Handlingar och tal. Genom denna gåva och senare tillskott äger biblioteket en nästan fullständig serie från den vetenskapsakademins glansperiod då man på svenska vände sig både till forskare och intresserade enskilda hushållare med rön om stort och

* Lemke, O. W.: Visby stifts herdaminne. Örebro 1868.

smått inom naturvetenskap och ekonomi, en förnämlig boksamling i svensk vetenskapshistoria.

Det första bidraget från släkten Säve kommer år 1830 i form av "en mängd böcker". Donator är Pehr Säve.

De knappa tillgångarna och beroendet av gåvor, som givetvis oftast innefattade vad donatorerna råkade ha att ge snarare än vad skolan bäst behövde dominerade dock i de inledningsvis nämnda orden från 1831. Förhållandet föranledde biskopen Carl Johan Eberstein att söka uppbåda resurser där de vid denna tid kunde finnas, inte i någon kommunal budget utan genom ökade frivilliga insatser, helst i reda pengar, och hans ingripande gav visst resultat:

"På H. Herr Biskopens bevakande föreställning till V. Presterskapet vid Synodal-mötet, att hafva vårt lilla Gymnasii-Bibliothek med böcker eller andra gåfvor i benägen hogkomst, hvarom äfven Stadens Invånare i Herr Biskopens Program om högtidlighetens firande den 6 Nov. på det vanligaste erindrades, hafva ej obetydliga bidrag så väl i penningar som böcker genom Stiftets V. Presterskap och Stadens Invånare kommit Gymnasii-Bibliothek tillgodo. I dessa afseenden hafva isynnerhet Länets och Stiftets vördade Styresmän föregått med värdiga efterdömen; och förtjenar, utom det frikostiga bidraget af 30 R:dr B:co, bland flera arbeten af värde, från förra handen, att nämnas: *L'esprit des Lois*, par Montesquieu, i 5 band, och från sednare: Engelska Bibelverket, quartformat i 19 band, från Fransyskan på Tyska öfvers. af Roman. Teller, Leipzig 1749. — Hela insamlingen för Bibliothekets räkning utgjorde af Stiftets Presterskap R:dr 145:8, och af Staden 111:16, eller tillsammans B:co R:dr 256:24. — Dessutom har en del af de aktningstvårde Vettenskapers befordrare utfäst sig till årliga bidrag för samma ändamål på dels bestämd, dels obestämd tid."

1836 noteras, förutom gåvor till den mynt- och medaljsamling vid gymnasiet, som efter hand blir av betydande storlek, en av Sveriges äldsta böcker, Nya Testamentet på svenska, tryckt 1526, skänkt av Gottländska nationens Inspector vid Upsala Akademi, Professor Schröder. Den i sig aktningstvårda gåvan är typisk: värdefull men mindre användbar, även i en tid då kraven på litteraturens aktualitet var ojämförligt mycket mindre än nu.

"Af Kammarherren m.m. Berhard Rosenblad: ett väl conditioneradt Exemplar af den stora Christendoms eller Olof Tryggvasons Saga, tillhörande den sällsynta upplaga, Biskop Thorlacius lät föranstalta vid sitt Tryckeri i Skalholt, och försedt med trädsnitt af verkligt konstvärde, modellerade efter de Rafaelska logerna. Exemplaret hade förut tillhört den utmärkte fornforskaren, Biskop Peter Erasmus Müller i Köpenhamn."

Vid 1830-talets slut börjar listorna över givare att bli längre och uppta mer eller mindre permanenta tillskott från statliga institutioner m. fl.: Hans Maj:t Konungen (i nåder), Wettenskaps-Akademien, Riksdagen (samtlige Riks-Ståndens Protocoll).

År 1840 ges exempel på ännu ett vanligt sätt att berika skolans bibliotek. Biskop Eberstein gör sin sista insats genom att hans sterbhus överlämnar en boksamling. Det är också vanligt att ämbetsmän och ståndspersoner vid avflyttning från Gotland lämnar bokgåvor av skiftande värde, ibland säkert av omtanke, ibland kanhända främst i avsikt att lätta sitt bagage.

Från ovannämnde professor Johan Henrik Schröder (1791—1875) professor i arkeologi och litteraturhistoria samt överbibliotekarie, utgivare av historiska källsamlingar och bibliografier, en vän till Atterbom och Geijer och känd i Uppsala som "lille Schröder", får gymnasiet under 1840-talet undan för undan ett av sina största tillskott. 1846 omfattar *Collectio Schröderiana* 600 volymer, och mer skulle följa, mest historisk litteratur. Den första gåvan på 200 band förtecknades till och med i stiftstidningen för 1841.

1851 kommer från boktryckare Cedergren en nästan fullständig samling av alla tidningar tryckta i Visby under åren 1811—1849. Senare tidningsutgivare har fullföljt denna donation genom att kontinuerligt överlämna lägg med stadens tidningar ända fram till ganska sen tid, då andra bibliotek och arkiv fått ta hand om detta slags dokumentation.

Bland gåvorna noteras vid skilda tillfällen handskrifter eller avskrifter av sällsynta arbeten, av vilka de märkligare nu är deponerade i landsarkivet i Visby, t. ex. prostarna Lars och Johannes Neogards "Diaria", planritningar av Visby (Visborgs) slott, C. G. Hilfelings "Journal hållen under en resa till Gothland 1799". Kvar är M. G. Ankersvärd "Minnen samlade under en resa till Gotland 1826, ritade av givaren", en vacker samling laveringar. 1857 kommer, av obekant anledning, från den franske litteratören Herr Boucher de Perthes i Abbeville en fullständig samling av hans arbeten i skiftande ämnen, 32 volymer. Till de betydande dödsbögåvorna hör lektorn vid gymnasiet N. Reinickes egen samling av klassisk litteratur och Goethes och Schillers verk.

Med det nya läroverkshusets färdigställande år 1859 får också biblioteket nya lokaler i övre våningen mot norr, men det kom att dröja åtskilliga år innan skolan tog krafttag för att förbättra bok-

beståndet efter egna riktlinjer. Årets inköp kostade 269 Rdr Rmt, en ganska normal siffra, och den rikhaltiga gåvolistan anföras här som ett exempel på hur tillskotten år för år kunde te sig:

af Scholaris *Gustaf Eisen* i 3:e: Dapper, Asia; af Schol. *Johan Danielsson* i IV:a: Hülphers, Beskrifning öfver Norrland, och Resa genom Stora Kopparbergs Höfdingadöme, samt Schatzen, Kort inledning till de Romerska Antiquiteterna; af Schol. *Lars Kolmodin* i VI:a: Regni Muschovitici Scio-graphia; af Skolläraren *Lars Lindal* i Lärbro: Anteckningar öfver vind och väderlek i Lärbro 1856, MS.; af *Universitetet i Christiania*: Munch, The chronicle of Man and the Soudreys, och Sars og Kjerulf, Iagttagelser over den Postpliocene eller glaciële Formation i en del af det sydlige Norge; af Handlanden *C. A. Engbom*: Helenius, Finsk och Svensk, samt Svensk och Finsk Ordbok, och Renvall, Finsk Språklära; af *Ecclesiastik-Departementet*: Kongl. Svenska Fregatten Eugenie's resa omkring jorden H. I—IV; Arvidsson, Handlingar till upplysning af Finlands Häfder 9:e och 10:e delarne; Afzelius, Svenska Folkets Sagohäfder, 8:e delen; Beckman, Svensk Psalmhistoria, 5:e och 6:e häftet; Chemnitz, Geschichte d. Schwedischen in Deutschland geführten Kriegs, 5:e u. 6:e Lieferung; Uppström, Decem codicis argentei rediviva folia, och Dybeck, Svenska Run-urkunder, Andra Samlingen H. 1—3; af Boktryckaren *Tb. Norrby*: Gotlands Tidning för 1859; af Handlanden *Jacob Hägg's Sterbhus*: Academia Picturæ; Joh. Petri Gothi Dictionarium Lat.-Suecanum; Pufendorf, die Thaten Carl Gustav's; Nordberg, Kon. Carl XII:s Historia; Björkoarätten, och 1 Holländskt Sjökort; af Lektor *C. J. Bergman*: 1 lithografieradt porträtt af Christoffer Polhem, samt af Enkefru *Frieberrinnan A. M. Cederström*: 1 lithografieradt porträtt af Landshöfdingen och Presidenten m. m. Baron Jacob Cederström.

Universitetet i Christiania hör vid 1800-talets mitt till de återkommande givarna med en samling norsk vetenskaplig litteratur från denna tid som resultat. Man håller ännu på att upptäcka det egna landet genom resor i Linnés anda, en skollärare i Lärbro bemödar sig med meteorologiska iakttagelser, finskans förvandling från allmoge- till kulturspråk har börjat. Beskrivningen av fregatten Eugenie's världsomsegling utkom i åtskilliga häften och är också den en fläkt från gamla tider. Den är inte att se som ett spännande reseäventyr utan en vetenskaplig upptäcktsresa som väntas ge nya kunskaper om jorden, värda att meddelas forskare och studerande.

Som synes rör det sig om vetenskaplig eller klassisk litteratur samt historia. Biblioteket är avsett för lärda och vår tids dominerande populärvetenskap och flod av aktuell skönlitteratur saknas det nästan helt motsvarighet till.

1865 framträder den störste donatorn, "Professorn och Riddaren

L. F. Svanberg i Upsala", vilken med gåvor under en lång följd av år förser biblioteket med en av de större samlingarna äldre naturvetenskaplig litteratur i landet. För mottagaren rörde det sig inte heller denna gång om böcker från den egna tidens utgivning, då en stor del kom från donatorns faders, Jöns Svanbergs, bibliotek. Bibliotekarie Tynell skriver: Det svanbergska professorsbibliotekets tyngdpunkt utgöres av utomordentligt omfattande bestånd av matematik och astronomi, men även på sådana avdelningar som filosofi, historia, resor och vitterhet återfinner man mängder av böcker med denna proveniens. Jöns Svanberg, professor i matematik i Uppsala, levde mellan 1771 och 1851 och 1700-talslitteraturen intar en dominerande ställning i hans boksamling. Av äldre naturvetenskapliga auktoriteter kan noteras Paracelsus, Opera medicochimica, Frankfurt 1603—1605, samt ett intressant samlingsband innehållande 21 av Sir Robert Boyles (1627—91) smärre skrifter i samtida tryck. Newtons Philosophiæ naturalis principia mathematica är företrädd av en upplaga från 1714 samt även av originalupplagan, London 1687. En grundligare inventering skulle utan tvivel resultera i en lång lista över originalupplagor av matematikens och de exakta naturvetenskapernas klassiker. Donationen var så mycket mer välkommen som nu till sist de naturvetenskapliga ämnena börjat få en någorlunda rimlig plats i undervisningen i förhållande till de tidigare helt förhärskande klassiska studierna. Årsredogörelsen nämner också gåvan med särskild värme: "utmärkta, till stor del numera sällsynta och dyrbara arbeten". Tidigare har man varit "knappt med det nödvändigaste försedd". "Ät den frikostige givaren hem-bäres — offentligen läroverkets vördnadsfulla tacksamhet och erkänsla". Den svanbergska samlingen, som nu är infogad bland bibliotekets övriga böcker men kan urskiljas i den genom ex libris, växte under åren 1865 (omkring 600 volymer), 1866 (550 vol.), 1868 (nära 200 vol.), 1871 (en större samling böcker), 1872 (en samling böcker) och 1873 samt 1875—78 (varje år en vacker samling böcker). Att efter donators önskan och med vederbörligt tillstånd en del av böckerna i kemi återtogs och överfördes till kemiska institutionen vid Uppsala universitet förringar knappast gåvans värde.

Lars Fredrik Svanberg (1805—1878) var en av Berzelius lärjungar. Han ägnade sig länge åt fria studier och experiment samt praktisk verksamhet såsom undersökning av silverhalten i rikets

mynt eller av bomullskrutets användbarhet för krigsbruk. 1852 blev han professor i allmän teoretisk kemi i Uppsala. Han skapade där den kemiska institutionen och anses ha förnyat den kemiska forskningen i Uppsala, som sedan 1800 nästan legat nere. Levnadsteckningen över honom nämner om hans förhållande till boken:

”— hänvisade han till originalarbeten. Det var hans glädje att i sitt rika bibliotek leta ut det bästa han visste att sätta i händerna på sina unga vänner. I originalarbetet lärde man bäst, trodde han, huru vetenskapens mästare stridit och vunnit, där får man icke deras resultat sammanträngdt i en regel eller i en formel som i läroboken; man ser arbetets frukter, men äfven dess svårigheter.”*

I rektor Carl Sprinchorns årsredogörelse för läsåret 1884—85 möter en ny beslutsamhet att förbättra undervisningsmateriel och bibliotek. Efter en noggrann genomgång i ämneskonferenserna av behoven ansöker man hos Kungl. Maj:t att få överflytta 5000 kronor från ljus- och vedkassan på mer än 19.000 kronor till bibliotek- och materielkassan. När avslag kommer tas i stället ett djupt tag i denna, som under året reduceras från 6882 till 2344 kronor. I rektors ämbetsrum inrättas ett handbibliotek med tidens lexikon och konversationslexikon, facktidsskrifter, de främsta svenska skaldernas verk i flera exemplar samt vetenskapliga arbeten. Det är tydligt att donationsbiblioteket med sitt högst varierande innehåll blivit tungrott i vardagsarbetet, och nu planeras också dess flyttning till annexet väster om S:t Hansgatan. Det traditionella inslaget i detta läsårs nyförvärv är bidrag från tre prästerliga sterbhus, biskop Anjous, kyrkoherde Henrik Lyths och prosten A. J. Hallenbergs.

Året därpå nämns för första gången ett lärjungebibliotek, en nyhet som har samband med att verklig ungdomslitteratur, till skillnad från äldre tiders enbart sedelärande barnböcker, efter hand börjat produceras. Verk av Stanley, Jules Verne och Topelius nämns.

Redogörelsen 1889—90 summerar bokbeståndet till bortåt 12000 volymer, varav dock en mängd defekta, föråldrade och av högst ringa värde:

* Lefnadsteckningar öfver Kungl. Svenska Vetenskaps Akademiens efter år 1854 aflidna ledamöter. Band 5, häfte 1. Lars Fredrik Svanberg. /Av H. G. Söderbaum/ Stockholm 1915.

inköp, rätt stora årliga sändningar från Gotlands nation i Uppsala och Per Säves handskrifter.

Senare årsredogörelser från 1900-talet blir allt mer stereotypt utförda och uppgifterna om nyförvärv i detta sammanhang av mindre intresse. 1949 gjordes den sista stora donationen hittills, då rektorn och professorn Richard Steffens dödsbo överlämnade en samling på c:a 1000 band litteraturhistoria, historia, skönlitteratur, gotlandica m. m. I gåvan ingick också möbler från Steffens arbetsrum, tavlor, manuskript och anteckningar och då till donationen var fogat villkoret att allt skulle hållas samman i en enhet inreddes ett av läroverkets mindre rum till ”Steffen-rummet”. Boksamlingen vittnar om Steffens forskningar i svensk medeltidslitteratur, särskilt Heliga Birgittas uppenbarelser, om hans insatser i Bellman-forskningen, om hur han var bland de första att uppmärksamma 10- och 20-talens proletärförfattare samt om hans forskningar i gotländsk historia.

Från adjunkten vid läroverket Alfred Edle, välkänd för alla Visbybor, kom år 1965, efter hans död, en boksamling bestående av litteratur i matematik, fysik och kemi.

Berättelsen om läroverksbibliotekets fortsatta öden blir snarast beskrivningen av dess lokaler. Läsåret 1951—52 gjorde dåvarande

Rättelse

till volymen Årsböcker i svensk undervisningshistoria nr 125, "Ett landsortsläroverk. Studier kring Visby Gymnasium 1821—1971":

Sedan sista korrekturet godkänts skedde vid slutlig ombrytning och restryck omkastningar av texten på sidorna 149 och 150. Den rätta ordningsföljden av texten efter sid 148 skall vara: sid 150 utom de två sista raderna + sid 149 + sid 150 de två sista raderna.

I rektors ämbetsrum inrättas ett handbibliotek med tidens lexikon och konversationslexikon, facktidsskrifter, de främsta svenska skaldernas verk i flera exemplar samt vetenskapliga arbeten. Det är tydligt att donationsbiblioteket med sitt högst varierande innehåll blivit tungrott i vardagsarbetet, och nu planeras också dess flyttning till annexet väster om S:t Hansgatan. Det traditionella inslaget i detta läsårs nyförvärv är bidrag från tre prästerliga sterbhus, biskop Anjous, kyrkoherde Henrik Lyths och prosten A. J. Hallenbergs.

Året därpå nämns för första gången ett lärjungebibliotek, en nyhet som har samband med att verklig ungdomslitteratur, till skillnad från äldre tiders enbart sedelärande barnböcker, efter hand börjat produceras. Verk av Stanley, Jules Verne och Topelius nämns.

Redogörelsen 1889—90 summerar bokbeståndet till bortåt 12000 volymer, varav dock en mängd defekta, föråldrade och av högst ringa värde:

* Lefnadsteckningar öfver Kungl. Svenska Vetenskaps Akademiens efter år 1854 aflidna ledamöter. Band 5, häfte 1. Lars Fredrik Svanberg. /Av H. G. Söderbaum/ Stockholm 1915.

en donation av Kungl. Fullmäktig Thorvald Boeck, Kristiania. Ett mer ovanligt tillskott ges i form av "Huset Donners handelsböcker, så många som ännu finnas kvar m. m." från mitten av 1700-talet och framåt, speglade handelshusets mångskiftande verksamhet (Documenter rörande strandningar, Inventarium öfver Warorne i Kramboden, Postskepparens Redovisning för incasserade passagepengar, Hufvudbok för Tobaksfabriken i Wisby, etc.).

Under 1900-talets början är flödet av gåvor från institutioner och enskilda fortfarande rikt. Deras skiftande art: handskrifter, räkenskaper, brev, lokalt officiellt tryck etc., visar att läroverksbiblioteket till en del tjänstgjorde som arkiv för Gotland. Landsarkivet i Visby tillkom betydligt senare. Där har av naturliga skäl mycket av detta slags material sedermera deponerats, så mycket mer naturligt som skolans mångårige rektor Richard Steffen var den som kom att ordna arkivdepån, senare landsarkivet. Antalet volymer i biblioteket får tas med en viss reservation men siffrorna ger ändå en uppfattning om storleken: 1917 omkring 14.000 volymer, 1924 22.300 vol., 1932 25.135. Nu tillkommer en samling gotlandica från revisorn August Kinberg, von Rosens donationsfond år 1900 för bokinköp, rätt stora årliga sändningar från Gotlands nation i Uppsala och Per Säves handskrifter.

Senare årsredogörelser från 1900-talet blir allt mer stereotyp utförda och uppgifterna om nyförvärv i detta sammanhang av mindre intresse. 1949 gjordes den sista stora donationen hittills, då rektorn och professorn Richard Steffens dödsbo överlämnade en samling på c:a 1000 band litteraturhistoria, historia, skönlitteratur, gotlandica m. m. I gåvan ingick också möbler från Steffens arbetsrum, tavlor, manuskript och anteckningar och då till donationen var fogat villkoret att allt skulle hållas samman i en enhet inreddes ett av läroverkets mindre rum till "Steffen-rummet". Boksamlingen vittnar om Steffens forskningar i svensk medeltidslitteratur, särskilt Heliga Birgittas uppenbarelser, om hans insatser i Bellman-forskningen, om hur han var bland de första att uppmärksamma 10- och 20-talens proletärförfattare samt om hans forskningar i gotländsk historia.

Från adjunkten vid läroverket Alfred Edle, välkänd för alla Visbybor, kom år 1965, efter hans död, en boksamling bestående av litteratur i matematik, fysik och kemi.

Berättelsen om läroverksbibliotekets fortsatta öden blir snarast beskrivningen av dess lokaler. Läsåret 1951—52 gjorde dåvarande

teologisk litteratur 1350
historia, statistik och geografi 2320
klassiska och österländska språk 590
nyare utländsk språkkunskap och litteratur 1500
svensk, norsk och dansk dito 400
matematiska och naturvetenskapliga discipliner 1200
pedagogisk och filosofisk litteratur 150
stats- och rättsvetenskap 190
tidningar och tidskrifter 1000
akademikers och lärda sällskaps skrifter 750
riksdagsprotokoll 1100
diverse
samt en mängd Gotlandica.

Först under läsåret 1890—91 är det dags för bibliotekets flyttning till den nyinredda översta våningen i annexet, där det kom att kvarbli till 1957. Under följande år uppgår elevbiblioteket till nära 200 arbeten, en blygsam start jämfört med det lärda bibliotekets omfattning. Bland inköpen till elevbiblioteket dominerar reseskildringar från främmande världsdelar; det stolta utforskandet av jorden och européernas besittningstagande av den pågår för fullt.

I strömmen av större och mindre gåvor under 1890-talet märks två boksamlingar från avlidna lärare vid gymnasiet: matematiska och fysikaliska arbeten från rektor Carl Cramér, en av seklets märkligare skolledare i Visby, samt klassiska skrifter, gotlandica och annat från lektorn Carl Johan Bergman (1818—1895). Bergman har forskat i gotländska ämnen och framträtt som skönlitterär författare med arbeten som "Haralds graf" och "Bröllopet på Arolsen, en scen ur Johan Banérs lefnad".

I en summering vid sekelskiftet anges att biblioteket på tio år begåvats med "omkring 2339 band" vartill kommer betydande samlingar gotlandica. Det är fortfarande en mindre del som tillkommit genom inköp, främst vetenskapliga tidskrifter på främmande språk. Dokumentutgåvor av typ Svenskt diplomarium, Konung Gustaf den förstes registratur och Ridderskapets och Adels riksdagsprotokoll har år efter år kunnat läggas till samlingarna.

Över tre sidor i årsredogörelsen 1899—1900 upptar listan över rektor ett hårdhänt ingrepp för att avhjälpa bristen på klassrum. Två av biblioteksrummen i annexet inreddes till sådana, böckerna

staplades i det tredje och var därmed i det närmaste oåtkomliga. Kollegiet beslöt därför 1957 att större delen av läroverkets s. k. gamla bibliotek skulle deponeras i Visby stadsbibliotek. Till detta beslut bidrog svårigheterna att vårda boksamlingarna samt att stadsbiblioteket som centralbibliotek för Gotland överflyglat det gamla läroverksbiblioteket som bildningscentral. Den vanskliga flyttningen till källarmagasin vid Drottensgatan genomfördes med smärre förluster. Ur läroverkets synpunkt var beslutet en halv kapi- tulation, men det kan nämnas att alla sakkunniga instanser som tillfrågades och senare tillfrågats i ärendet har funnit beslutet klokt. Dock kvarblev en ganska betydande del i läroverket, då lektor Alf Uddholm ordnade det s. k. klassikerrummet, omfattande beståndet av klassiska auktorer samt övrig litteratur på klassiska språk. Se- dermera har dock denna samling överförts till depositionen men kvarlever som begrepp genom den katalog som trycktes 1957. På skolan kvarhölls också ett kvalitetsurval av klassisk svensk skön- litteratur och äldre historiska arbeten. Dagens elever kan därför fortfarande få se t. ex. originalutgåvor av Stiernhielm och av Iduna och Phosphoros, av Rudbecks Atland eller Strelows gotländska krönika.

Vid stadsbibliotekets flyttning till föreningshuset Borgen följde depositionen med och delar nu utrymmet i en magasinlokal med två andra mindre depositioner, prästsällskapets och militärföre- ningens. Med hårdare ekonomiska villkor har tillskotten av tryck från offentliga institutioner och lärda sällskap i det närmaste sinat, och gamla läroverksbiblioteket har nu karaktären av en avslutad samling, om inte nya stordonatorer skulle anmäla sig.

Över bokbeståndet finns en lappkatalog av äldre typ, den ovan- nämnda tryckta katalogen över klassikerbiblioteket samt från 1889 en tryckt förteckning över bibliotekets dåvarande teologiska avdel- ning, införd i Visby domkapitels cirkulär.

Är nu detta ett levande eller dött kapital, ett forskarbibliotek eller en intressant relik från gamla tider? På sätt och vis bådadera. De cirka 30.000 banden kan knappast vara den idealiska stommen för ett Visby universitetsbibliotek. Främst finner den lärdomshisto- riskt intresserade mängder av givande arbeten i teologi, humaniora och naturvetenskap. Det gäller både stora, epokgörande böcker och tidstypiska men nu glömda skifter. Forskaren i nordiska språk har tillgång till det mesta som utgivits på fornspråken, gotlandicasam-

lingens mängder av småtryck är av värde för hembygdsforskarna, liksom de gotländska dagstidningarna, inte historia men väl historieskrivningens historia kan med fördel studeras här, kartografi i äldre tider likaså för att nämna några av de mest påfallande tillgångarna i biblioteket.

Visbysamlingen har varit och är föga bekant i landet i övrigt, främst givetvis genom att ingen katalog finns. Kungl. Bibliotekets representant konstaterade bl. a. vid sitt besök att redan en helt provisorisk inventering innebär "en inte oväsentlig utökning av de kända bestånden av vår äldre litteratur". Därmed har vårt bibliotek inte bara lokalt intresse utan det har också riksintresse inom den lärda världen.

PREMIER OCH STIPENDIER

Vår tid, med dess utbyggda offentliga studiesociala system, känner ej privata stipendier som den mest naturliga och angelägna metoden att jämna vägen för studiebegåvningar. Man har frågat: är det inte otidsenligt att studiehjälp utövas som ett stycke enskild filantropi i stället för att betraktas som en social medborgerlig rättighet? Vår tid, med dess åtminstone officiellt kritiska attityd till meritokrati, finner stundom de intellektuellt mindre väl lottade ungdomarna mer i behov av uppmuntran än innehavarna av de högsta betygen. Man har därför frågat: är det rimligt med skolpremier, som brukar tillfalla dem som dessutom har tillfredsställelsen att lyckas bra i skolan, vare sig det nu beror på bättre begåvning, studiemiljö eller arbetsanpassning?

Oavsett hur vi idag vill besvara dessa frågor, tror jag inga sociala betänkligheter kan ta ifrån århundradens stipendiater den glädje och heder de känt, och inte heller fördunkla givarens eller utdelarens stolthet och tacksamhet över att medverka i ett bildningsverk. En gammal skola förvärvar stora och små premie- och stipendiefonder. Vilka var människorna bakom namnen på dessa fonder, vilka värderingar och upplevelser låg bakom dessa gåvor, i vilken utsträckning kan och bör vi i dag följa föreskrifterna?

Vid en genomgång av raden av stipendie- och premiedonatorer, särskilt från 1800-talet, passerar onekligen det gamla ståndssamhället revy: adel, präster, borgare och bönder i lätt retuscherad gruppering. I denna redovisning skall stipendier och premier grupperas efter givarnas hemvist i samhället och ställning till skolan. Några utdrag ur stiftelseurkunder och svarsdokument skall belysa motiven bakom gåvorna och också den stilistiska ram de omgavs med, särskilt förgylld med över- och undersåtliga tonfall under det retoriska 1800-talet.

Det är säkert inte en händelse att läroverkets visserligen rätt magra konstbestånd under tidigare generationer till stor del fylldes parallellt med och ur samma källor som premie- och stipendiekassorna. Några uppgifter om tavlors föremål och proveniens hör därför samman med stipendieredogörelsen.

* * *

Det är fullt konsekvent för den gamla privilegiestrukturen i en residensstad, att Visby läroverks äldsta porträtt föreställer en 1700-tals-landshövding, friherre C. O. von Segebaden,* och att dess äldsta stipendium är ett kungligt. Kronprins Oscars besök i Visby 1829 gav anledning bl. a. till en ny illustrerad stadskarta, utgiven av lektorn J. G. Klingwall. Rektor Matthias Klintbergs förtjusning i 1830 års redogörelse för fjolårets stora Visby-evenemang känner inga gränser:

"Ett bland de förtjusande uppträden, som knappast på sekler förunnas åskåda, har derunder inträffat. Han, som är Högste Närmaste Man, ej blott för Fosterlandets sjelfbestånd och ära, utan ock för upplysningens vård och framgång, Sveriges och Norriges Dyre Kronprins, den Högborne Furste och Herre, Hans Kongl. Höghet JOSEPH FRANS OSCAR har med besök bevärdigat vår, från Dess Residensstad aflägsna, från Sveriges öfriga Landskaper frånskilda, men med dem i kärlek, trohet och nit för Gud, Konung och Fosterland, täflande Ö, som i forntiden för välstånd, rikdom och prakt var vidt beprisad, men sedermera och synnerligen nu betydligt lidit genom Handels och Åkerbruks felslagna förhoppningar.

* Om detta porträtt i rektor Gustaf Jacobsons promemoria av 12.4.1887 om då befintliga porträtt: "Enligt muntliga meddelanden af äldre lärare är ifrågavarande porträtt, som målats af Virgin efter ett original i pastell, på 1860-talet skänkt till läroverket af en ättling till Landshövding v. Segebaden."

Vore blott Krigets yrken eller Landets ekonomiska väl föremål för Hans Kongl. Höghets Nådiga uppmärksamhet och Fursteliga deltagande, var mig måhända ej tillständigt vid detta tillfälle upprepa denna vår öfverdiga glädje och förtjusning att se Rikets tillkommande Konung här landa. Men äfven Läroverken voro ett sökt föremål för Hans Kongl. Höghets nådiga uppmärksamhet, deras närmaste Styresmän för Dess Fursteliga bevågenhet, deras skickligaste lärjunge för Dess fursteliga frikostighet. Den 16 Junii straxt på morgonen, dagen efter ankomsten, täcktes Hans Kongl. Höghet, åtföljd af Dess Svit, bese, utom Stadens andra allmänna byggnader och inrättningar, äfven Kongl. Gymnasiihuset, der Stiftets Biskop och Gymnasii Rector hade nåden få förevisa alla Läserummen och Biblioteket. Gymnasii-ungdomen var frånvarande, sysselsatt att i denna fridens och glädjens stund bereda sig för krigets. Hans Kongl. Höghet tog om hvarjehanda Läroverkets angelägenheter Nådigt kännedom. Allt var föremål för Dess uppmärksamhet, allt ej för ringa för Dess deltagande. Uti den Krona, som skönt pryder Dess hufvud, och deri Han redan insatt så många skön oförgänglig blomma, värdigades denne Milde äfven här infläta en, som oförgängligt skön till sednaste efterverlds väsendtliga fördel och gagn förblifver. Hans Kongl. Höghet anslog till den af Gottlands Studerande, som af Consistorium för skicklig bedömdes, ett Stipendium på Sextio Riksdaler Banco årligen. Redan är det åtnjutit. Vidgad är förhoppningen för Gottlands unga vetenskapsidkares flit och arbetsamhet att finna uppmuntran och lättnad i de annars 'alfvarsamma, från all yttre glans skilda, af den större allmänheten, för hvars förädling de dock drifvas, sällan rättvist belönade yrken, dessa stilla yrken, som merendels obemärkta försvinna undan världens ögon, och som likväl i alla tider haft på världens öden en så stor, så afgörande inflytelse.' Det Lärösäte Hans Kongl. Höghets store Fader, vår Allernådigste Konung, gifvit dess första ursprung och stadga, och hvarigenom många se sina dagar förlyckligade och sin vetenskapsifver tillfredsställd och närd, det har genom denna donation, Hans Kongl. Höghet gifvit större uppmuntran och tillväxt — ett ädelmod, som Gottlands offentliga Läroverk aldrig förut mera än en gång rönt . . .”*

Stipendiet skulle enligt ett förtydligande 1830 utdelas av ”Herr Biskopen och Gymnasii-Lärarne” enligt dessas bedömande:

”Den skulle således ena gången kunna lemnas till understöd åt någon behöfvande, för sedlighet och lyckliga anlag känd Yngling, som väl fulländat sina studier för att afgå till Academiën; en annan gång till en så qualificerad, som ännu fortsätter sin lärotid vid Gymnasium; en annan gång till inköp af goda Böcker, som kunna sedan såsom Pris utdelas m. m.”**

* Detta äldre stipendium torde avse Stipendium Burmeisterianum, skänkt av mantalskommisariën Martin Burmeister på 1700-talet till Gotlands Nation i Uppsala.

** Avskrift i läroverkets arkiv, ”Oscariska stipendiemedlen”. Avtryckt i rektor Gustaf Jacobsons historik över stipendie- och premiedonationer. Bi-

Stipendiet tilldelades i regel en abiturient, ibland en i Uppsala redan studerande ung man och fungerade därmed som en länk mellan gymnasium och universitet. Det grundades ej på någon fond utan översändes årligen från hovförvaltningen eller motsvarande. Senare regenter t. o. m. Gustaf V förnyade kronprins Oscars åtagande.

Det Oscariska stipendiet upphörde under 1900-talet och kan då sägas ha ersatts av ett annat stipendium av modernare snitt, det s. k. Kungafondstipendiet. Sedan 1950-talet har Visby läroverk årligen tilldelats ett eller ett par sådana, antingen bokstipendium eller resestipendium avsett att möjliggöra för mottagaren att tillsammans med jämnåriga svenska gymnasistkamrater från andra skolor under några veckor uppleva ett nordiskt grannland. För dessa stipendier, som fördelas på skolorna av Skolöverstyrelsen, utgår medel ur Gustaf VI Adolfs kungafond. De är ett tidstypiskt exempel på hur ett modernt stipendium kan utformas, ej längre i syfte att bidra till mottagarens uppehälle utan inriktat på kulturell stimulans och internationell samhällsorientering.

Ett annat bernadotteskt stipendium är Hertigens av Gotland stipendium, överlämnat av Oscar II till minne av hertigens, sedermera prins Oscar Bernadottes studentexamen 1879. Rektor Forsberg tolkade vältaligt läroverkets undersåtliga tacksamhet:

”Efter erhållen kännedom om detta nådiga ynnestbevis tillät sig läroverkskollegiet, följande sin känslas maning, att, genom underdånig skrifvelse, till Hans Majestät med oförställda ord frambära uttrycken af sin djupt kända tacksamhet för denna med konungslig frikostighet till obemedlade ynglingars hjälp under sträfvan efter fosterländsk odling gjorda gåfva, hvilken, betydande i och för sig, för oss, som på Gotland bygga och bo, blir ett så mycket oförgätligare vedermäle af nådig bevågenhet mot vårt läroverk och konungslig huldhet mot dess ungdom, som hon redan genom det namn, hvarunder hon blifvit oss öfverlåten, städse skall erinra om den ädle fursteyngling, hvilken först bland svenske kungasöner för en titel, hvilken ensam för sig innebär ett dyrbart vittnesbörd om kunglig bevågenhet mot vår aflägsna ö och hennes folk. — Må de gotländska ynglingar, hvilkas lofvande anlag genom denna konungsliga gåfva år efter år varda understödda och uppmuntrade, genom trofast sträfvan efter ädel bildning och sant medborgerlig dygd, visa sig värdige den lyckan och utmärkelsen att hafva fått åtnjuta Hans Kongliga Höghet Hertigens af Gotland, OSKAR KARL AUGUSTS Stipendium!”

(Årsredogörelse 1880 sid 34)

laga till årsredogörelsen 1899. Sammanställningar av läroverkets stipendier och premier ingår i årsredogörelserna avgivna år 1910, 1930, 1940, 1950 och 1960.

Kungahusets bidrag till visbyläroverkets stipendier motsvaras nära av dess representation i skolans bestånd av konstverk. Från väggarna i läroverkets aula har Bernadotter länge blickat ned på lärjungarna, kontrollerande att dessa följer rektor Klintbergs uppmaning vid mottagandet av det första oscariska stipendiet: "Du Gottlands studerande ungdom... Täfla att vinna priset, som Fursten åt den skicklige bestämt!"

Källan till denna måleriska rojalism är den på Gotland långliga tider bosatta prinsessan Eugénie, och porträttet av henne kan väl anses vara kärnan, och även det konstnärligt värdefullaste bland de kungliga porträtten. Om detta har rektor Jacobson antecknat i sin promemoria 1887 om de dåförtiden i läroverkets högtidssal befintliga 16 porträtten:

"... reproduktion af Clara Löfgren efter hennes å Kongl. Slottet i H. M. Konung Oscar II:s ego befintliga originalmålning, utförd 1879 — anskaffadt år 1880 genom allmän teckning öfver hela Gotland på inbjudning af länets dåvarande riksdagsmän, Öfversten G. von Vegesack, Kontraktsposten D:r J. A. Lyth, Hemmansegaren P. Larsson i Lille Fole och Kronofogden A. Bokström, och aftäckt den 12 november 1880. I uppropet, som finnes infördt i tidningen "Gotlands Allehanda" för år 1880 n:r 58 och i stympadt skick fästadt på baksidan af porträttet, föreslå inbjudarne, 'att Gotland ville åt sig förvärfva H. K. H. Prinsessan Eugénies porträtt samt att detsamma må med porträttsamlingen i det allmänna läroverkets sal förenas, intill dess möjligen någon ännu lämpligare plats i framtiden kan beredas."

I årsredogörelsen 1888 meddelade rektor Jacobson som första punkt detta statsärende:

"Bland minnesvärda tilldragelser under snart tilländagående läsår må i främsta rummet omnämnas, att H. K. H. PRINSESSAN EUGÉNIE genom gåfvobref af den 9 September 1887 till läroverket öfverlemnadt dels tvenne porträttbyster i gips af H. M. Konung Oscar II och H. M. Drottning Sofia dels ett porträtt i olja af H. K. H. Hertigen af Gotland Oscar Carl August, deri uttryckande den önskan, att dessa bilder måtte, jemte de läroverket förut tillhöriga bilderna af medlemmar af Sveriges konungahus, hos den ungdom, som vid läroverket fostras, bidra till väckande och stärkande af ett fosterländskt sinne.

Åt den enkla högtidlighet, hvarmed läroverket nyssnämnda dag firade aftäckandet af de detsamma förärade bilderna, täcktes H. K. H. förläna en ökad betydelse genom att personligen dervid närvara. Å läroverkets vägnar framförde H. H. Eforus till den höga gifvarinnan dess djupa och vördnadsfulla tacksamhet för det förnyade bevis på huldrisk omvårdnad och välvilja, som H. K. H. genom denna dyrbara gåfva lemnat läroverket.

Mätte Visby läroverk troget sträfva att förverkliga den önskan, som den ädla, varmhjertade furstinnan vid gåfvans öfverlemnande uttalat! Mätte Visby läroverk städse finnas värdigt att åtnjuta det konungliga hägn och den nådiga bevågenhet, hvarmed det alltifrån århundradets början omfattats af Sveriges konungar och konungahus!"

Biskopen, som i egenskap av eforus mottog gåvan och gåvobrevet, tycks ha telegramledes till konungen uttryckt skolans tacksamhet, att döma av ett i skolans arkiv bevarat svarstelegram:

"Biskopen, Wisby

Tackar för telegrammet. Jag är mycket glad öfver min systems gåfva. Våra bilder önskar jag måtte af Eder alla betraktas såsom sanna vittnesbörd om vår kärlek till Gotland och dess folk samt vårt fortfarande lefvande intresse för dess både andliga och timliga förkofran.

Oscar"

Prinsessan Eugénie hade redan 1873 skänkt ett porträtt av Karl XV, av allt att döma en litografi. Då läroverket 1925 av ingenjören Gustaf Collberg erhöi ett större porträtt av Karl XV, målat i olja 1867 av Harttung (årsredogörelsen 1927 sid 41), utbyttes litografien mot oljemålningen. De båda porträttbysterna är sedan länge magasinerade, liksom litografien av Karl XV och tidstypiska färgfotografier i kolossalformat av Oscar II och Gustaf V. Kungaporträtt och kungliga stipendier jämte tillhöriga protokollsanteckningar och åtkomsthändingar belyser således på ett tidstypiskt sätt relationerna mellan kungahus och skola under 1800-talet.

* * *

En andra grupp givare är personer som genom sin tjänst varit knutna till läroverket som lärare, rektorer eller eforer. Gemensamt för deras motiv kan väl sägas ha varit rektor Carl Cramérs ord att han skänker ett stipendium till det läroverk, vilket "jag ägnat min lefnads gärning". Denna räcka givare inledes av språklektorn Arvid Sundberg, som 1872 skapade skolans i ålder fjärde stipendium. Givare har bland dessa ofta varit den till vars namn stipendiet är knutet, ibland deras anförvanter eller minnesgoda elever. Några gånger är stipendiefondens grund ett överskott från en insamling för annat primärt ändamål; det anjouska blev således en följd av det subskriberade porträtt av biskopen som hänger i läro-

verket, och det bergmanska av en insamling till en gravvård över lektorn och kommunalpolitikern C. J. Bergman.

Rektorer vilkas namn knutits till stipendiefonder är Carl Cramér, Gustaf Jacobson, Richard Steffen och Nils Wigren. Stipendiefonder som bär forna lärares namn är C. J. Bergmans, J. A. Fagerholms, K. Johanssons. O. Klintbergs, E. och V. Hagströms, John Perssons. Till minne av språklektorn Hj. Rydqvist har utan fondbildning sedan flera årtionden ett årligt premium överlämnats av efterlevande.

Av de biskopar som varit eforer har utom J. A. Anjous även K. H. G. von Schéeles namn knutits till en fond. von Schéele framträdde som en kyrkofurste, här som eljes:

”Härmed får jag till Visby högre allmänna läroverk öfverlemnna ett ringa uttryck af min tacksamhet mot Gud, som så nådigt låtit mig uppnå denna min 60:de årsdag under ostördt åtnjutande af den oskattbara lycka, som ligger i att få arbete uti en kallelse, hvartill håg och anlag hänvisa. Gärna hade jag önskat att i mer afsevärd mån för andra möjliggöra detsamma, men om blott viljan är för handen, så vill ju Herren se i behag därtill, 'i mån af hvad enhvar eger, icke i mån af hvad han icke eger'.”

Rektor Gustaf Jacobsons lika blomstersmyckade kommentar (årsredogörelsen 1899, bilaga sid 17 f) torde ha motsvarat tidens krav på hur en förmans välvilja värdsamt kvitterades:

”Mätte vid Visby läroverk ynglingar aldrig komma att saknas, hvilka under sann kärlek till arbete och med oförtruten flit ärligt sträfva att, en hvar efter måttet af sina krafter, till god utveckling bringa undfångna anlag samt att såväl därigenom som framför allt genom renhet i seder och ädelhet i viljan blifva värdiga innehafvare af det premium, hvarmed Biskop von Schéele, läroverkets och ungdomens sanne vän, hedrat den under hans öfveruppsikt stående bildningsanstalten.”

Ganska naturligt när det gäller forna lärare med speciella ämnesintressen avser särskilt många av dessa stipendier enligt donationsbestämmelserna att utmärka duktiga elever inom visst ämne eller ämnesgrupp som legat stipendiets upphovsman varmt om hjärtat. Således är Jacobsons avsett för latin, tyska och historia, Rydqvists för franska och engelska, Hagströms för svenska, historia, franska och tyska, Wigrens för matematik, fysik och kemi, Perssons för slöjd, Steffens för ”lärjunge som visat intresse för gotländsk kultur eller naturhistoria eller inlagt förtjänster om Läroverksföreningen”. Fagerholms fond skall användas för att främja undervisningen i fysik och har tidvis använts för apparatinköp och ej för premier.

Adjunkten Karl Johanssons fond var tänkt som ”en liten hjälpfond för biologiska och geologiska muséet”, där avkastningen skulle tillfalla elever som biträtt med vård av samlingarna, särskilt herbariet, varvid också påpekas att de ej tillika bör vara amanuenser vid kemiska avdelningen (!).

Jämte kungligheten är det representanter för denna grupp som framför andra från skolans väggar blickar ned på senare generationer elever och lärare.

Läroverket hyste under lång tid från 1860 som deposition ett antal porträtt av gotländska superintendenter och biskopar, vilka porträtt tidigare förvarats i domkyrkans sakristia men då med kyrkorådets och domkapitlets bifall placerades i det nybyggda och ännu rymliga läroverkshuset. Detta var ju en naturlig följd av det nära samröret mellan kyrka och skola under 1800-talet, småningom förstärkt genom domkapitlets förhyrning av lokaler i läroverksannexet. I sin promemoria 1887 över målningar i läroverket förtecknar rektor Jacobson bland depositioner porträtt av superintendenterna Endislöv, Spegel, Kolmodin, Esberg, Wallin och Kammecker samt biskoparna Lütkekan, Muhrbeck, Gardell och Eberstein.

Domkapitlet begärde inför läroverkets ombyggnad 1932 att återfå dessa porträtt för att placera dem i sin egen sessionssal, en begäran som på sin tid framkallade en lokal annexionskris i småstaden. Ehuru domkapitlet ju dåförtiden till större delen bestod av läroverkslektorer var kollegiet ovilligt att släppa ifrån sig porträtten. Tvisten avgjordes inte i godo utan fördes ända inför Kungl. Maj:t, som torde ha grundat sitt beslut på ett utlåtande av justitiekanslern. Denne tillstyrkte återställande till domkapitlet av åtta porträtt men ej av Ebersteins. Detta hade nämligen kommit till läroverket efter de övriga, och det syntes oklart om givarens avsikt varit att gynna läroverket eller den redan påbörjade porträttsamlingen. Den väsentliga åtkomsthandlingen kan sägas vara domkapitlets tack 1860 till givaren, ett brev som samtidigt visar hur intimt sammankopplade stiftets och läroverkets angelägenheter då var:

”Till Fröken Johanna Eberstein — Landskrona & Örenäs.

På samma gång som Domkapitlet i Visby pligtskyldigt underrättar om framkomsten af den åt Stiftets högre Elementar Läroverk bestämda gåfvan af framlidna Biskopen och Kommendören Dr C. J. Ebersteins i olja utförda porträtt, anser Domkapitlet det för ett dyrbart åliggande, att hos Fröken Eberstein och den framlidne Biskopens öfriga arfvingar tolka Stiftets och

Läroverkets lifliga tacksamhet för nämnda ynnestfulla, högst kära och värderliga gåfva.

Uppsatt i den byggnad, der Stiftets presterskap till öfverläggningar sammanträder, der stiftets ungdom församlas till bildande öfningar, och der man redan med stor framgång börjat samla hvad som upplyser om fäderneöns öden, i äldre och nyare tider, om dess ära och utveckling, om dess natur och historia, om dess berömliga söner samt oförgätliga styresmän och välgörare, skall bilden af den fromme och lärde, kärleksrike och sannt kyrkofaderlige Biskopen värdigt intaga en af de främste platserna bland Stiftets och Läroverkets ädlaste Minnen; och för kommande släkten skall denna vackra bild erinra om hvad många af de nu lefvande väl veta och troget minnas: stiftets och särskildt läroverkets, undervisningens och bildningens stora förbindelser till den oförgätlige Biskop Eberstein.

Visby D. d. 18 JULI 1860. — — — Afs. d. 19 JULI."

(Utdrag af domkapitlets i Visby registratur år 1860. 195. Jag tackar stiftssekreterare Per Eklund för hänvisning till detta brev.)

Kvar i Säveskolan finns förutom porträttet av Eberstein, gymnasiets tillskyndare och förste eforus, ett porträtt av biskop Anjou — enligt Jacobson kopia av läraren vid Uppsala läroverk C. G. Holmgren efter dennes sommaren 1876 utförda originalmålning och såsom tillkommet genom subskription att betrakta som ett depositum — samt ett porträtt av biskop von Schéele, överlämnat som gåva av biskopen 1905 som minne av hans 20-åriga eforat (årsredogörelsen 1906 sid 42). Där finns vidare ett porträtt av kyrkoherden i Havdhem, prosten G. Lutteman — enligt Jacobsons kommentar: "som till Visby läroverks bibliotek skänkt sin värderika boksamling och i följd deraf kan betraktas såsom dess grundläggare. Porträttet finnes upptaget i 1843 års inventarium såsom tillhörigt Visby Gymnasium." Vackra porträtt är också en på läroverksvinden nyligen återfunnen kritteckning av lektorn Arvid Sundberg samt David Ahlqvists oljemålning av rektor Richard Steffen. Av Steffen finns också en byst utförd av Axel Nilsson och skänkt av Steffen jämte böcker och möbler som han brukat.

Det näst äldsta av läroverkets stipendier är det Casströmska, skänkt 1865 av änkefru Gustafva Casström

"såsom ett uttryck af min ödmjuka och innerliga erkänsla för den Allmakt, som under såväl glädjens som sorgens och pröfningens dagar mig beskyddat, samt till ett minne af min saligen aflidne make, Konrektorn, sedermera Kyrkoherden i Sköldinge församling, Theologiae Kandidaten Nils Theodor Casström och hans kärlek till ungdom och bildning".
(Jacobsons historik 1899 sid 6)

Denna gåva inleder den långa serie av donationer som skolan mottagit från enskilda gynnare utanför dess yrkeskrets. De härrör ofta, uttryckligen eller känt, från forna elever eller anförvanter till elever. Hit kan föras bankdirektören Gustaf Kolmodins fond, Gyllenhammars fond — med företråde för barn av officerare —, doktor Gustaf Lokrantz' fond, Edmans fond, Stenbergs musikpremiefond. Läroverkets största fond, den Koschellska, är skänkt av sparbankskamreraren Ossian Koschell, värlänning till börden och död i Skåne men enligt rektor Steffens anteckning i 1922 års redogörelse lärjunge vid Visby trivialskola 1846—1851: "en minnesgod lärjunge av Visby läroverk". Densamma är bakgrunden till Lindströms, Norrbys, Bruces, Berners och Saméns fonder. De von Rosenska gåvomedlen — avsedda att brukas dels för lärjungebiblioteket, dels för "fria läroböcker" för behövande elever långt innan en sådan förmån var allmän — skänktes år 1900 av Eric von Rosen med anledning av hans tidigare samma år avlagda studentexamen vid läroverket; von Rosen har ju också skänkt etnografiska samlingar till skolan.

Även kollektiva minnesyttringar har tillfört skolan stipendier. Främst skall då nämnas ett redan 1868 tillkommet stipendium, som fint vittnade om gymnasisternas anda och aktivitet och som alltjämt räknas till läroverkets finaste: Läroverksföreningens. Dess kapital består till större delen av recetter från skolkonserter som anordnades av den 1867 grundade Visby Läroverksförening. Denna hade, som utförligare skildras på annat håll i denna bok, till ändamål "att på lediga stunder sammanföra medlemmarne till idkande af ädla och roande sysselsättningar, hvilka äro af skolstadgan tillåtna, såsom disputationer, uppläsande af föredrag, deklamation samt sång och musik".

Välvilliga något äldre herrars skolminnen torde utgöra bakgrund till andra fondgåvor, t. ex. vid Sällskapet Gotlands Gilles 100-årsjubileum och vid flera studentjubileer: 1900 års studenter — "till en läroverkets lärjunge, bosatt å prästgård på landet, med företråde för en manlig" — och Äldre gotländska studenters premium. Medan fondbildningen under senare år synes ha sinat, har återkommande gåvor under många år lämnats av skilda föreningar — föräldraföreningen, Rotary, Lions, Vita Bandet, Vasaorden, Gamla Gutepojkar m. fl.

Ett särfall bland fonderna, med anor långt tillbaka i skolans his-

toria, utgör Skolbetningsfonden, vars ursprung har nämnts i avsnittet om skolans fastigheter. Slutligen skall erinras om att läroverkets elever genom 150 år har brukat få del av Musikaliska sällskapets musikpremier för skolungdomar, vilka regelmässigt delas ut på Sällskapets högtidsdag den 18 november. Ehuru detta premium ej disponeras av läroverket, är det i viss mån dess elevers äldsta premieförmån.

Belöningar till elever utgår nu också i andra former än penningbelopp. Företag och föreningar visar skolan och dess elever sitt välvilliga intresse genom diplom och plaketter — silversköld och skyttesköld —, skänkta böcker och bokpresentkort, fritt deltagande i lägervistelser och ämnesvisa exkursioner sådana som svenska Turistföreningens Sylpremium, Berzelius-dagarna för kemister, Linné-dagarna för biologer, Sparbanksdagarna för samhällsvetare, kungafondsstipendierna.

Bokpremier nämns första gången i läroverkets årsredogörelse för år 1874—1875. Sådana utdelades till in på 1960-talet åt de betygsduktigare eleverna i varje klass. Så länge den gamla statliga läroverksfinansieringen bestod, togs medel till bokpremier ur en av skolans egna kassor, och efter gymnasiets kommunalisering anslogs några år kommunala medel av motsvarande storlek. 1966 beslöt Visby skolstyrelse på principiella grunder att slopa detta anslag, och bokpremier inskränker sig sedan dess till ett fåtal gåvoexemplar. Med respekt för tanken att bokpremier som stimulansinstrument måhända inte överensstämmer med moderna skolpolitiska värderingar måste konstateras, att man med slopandet av bokpremier samtidigt täppte till en värdefull kanal för det som numera kallas kulturdistribution.

* * *

Så länge läroverket var en ren pojkskola, föreskrevs naturligt nog ofta i donationsbrev, att belöningen skulle tilldelas en "yngling". Sedan praktiskt taget alla skolor blivit samskolor, har Kungl. Maj:t generellt föreskrivit att äldre donationer oavsett de uttryckliga ordalagen utan åtskillnad skall stå öppna för flickor som pojkar. I sådana fall där donationsbrevet föreskriver företräde för särskilda individer eller grupper — ovan har nämnts barn till officerare, yngling bosatt å prästgård på landet — torde vid tillämpningen

trohet mot dylika önskemål om specialdestination efterhand avta; släktskapsföreträde kan ofta uppfattas som en tidsbegränsad övergångsbestämmelse. Däremot tas alltjämt full hänsyn till somliga stipendiars och premiers inriktning på vissa ämnen: humaniora, språk, naturvetenskap etc. Detta anses som en naturlig respekt för givarens egna intressen och ej underkastat förändring i social syn och praxis. Anledning att åsidosätta donators föreskrifter om stadium eller klass — det är t. ex. vanligt att en belöning förbehålles student- eller annan avgångsklass — finns givetvis inte heller.

För 1800-alets språkbruk karakteristisk är det normala kvalifikationskravet på visad "sedlighet och flit". Numera nöjer sig stipendieutdelaren med allmän skötsamhet och goda betyg, vilket väl betyder ungefär detsamma.

En mer reell skillnad mellan då och nu ligger däremot troligen i inställningen till kvalifikationen "behövande", som är gängse i alla äldre donationsföreskrifter för stipendier. Vid stipendieutdelning gjordes ända över mitten av 1900-talet en verklig ekonomisk prövning, medan däremot premier nog alltid utdelats enbart efter kunskapsresultat. Numera anses i regel alla ungdomar "behövande", vilket torde överensstämma med den offentliga studiehjälpens tendens att alltmer bortse från föräldraekonomin vid bedömande av studerande ungdomars villkor. Rent praktiskt saknar man också numera, med mängden av elever, möjlighet att med någorlunda tillförlitlighet överblicka alla elevers ekonomiska förhållanden, och uppgiften vore f. ö. mycket grannlaga.

Härtill bidrar naturligtvis också, att den ekonomiska betydelsen av penningstipendier av denna typ har reducerats starkt. Penningvärdets förändring i förening med utbyggnad av offentlig studiehjälp gör att fondstipendier numera har mer marginell effekt. De kan därför naturligen betraktas mer som en hedersbevisning och ett skolans tack för väl utfört arbete än som ett betydande handtag vid försörjningen. Av större rent ekonomisk betydelse för skolungdomar är då numera några efter mitten av 1900-talet tillkomna fonder: de Ljungbergsska, Berthelsenska och De Joungeska. Dessa är ej knutna till läroverket eller Säveskolan, står ej under dess förvaltning, men är tillgängliga för dess elever liksom för andra gotländska ungdomar.

* * *

Liksom samhället har övertagit ett huvudansvar för elevernas studiefinansiering, lär också skolans konstnärliga utsmyckning framöver uppfattas som en samhällelig angelägenhet mer än en de enskilda donatorernas. Strömmen har vänt: samlingar går ej längre från läroverket till andra institutioner, utan under senare årtionden har läroverket mottagit flera depositioner av konstverk, viktigast av de på Gotland verksamma Axel Herman Hägg, William Blair Bruce och Louis Sparre; depositörer har varit Gotlands Fornsal, Stiftelsen Brucebo och Gotlands Hembygdsförbund. 1970 deponerade Gotlands Fornsal i aulan kopian av C. G. Hellqvists klassiska historieromantiska målning "Valdemar Atterdag brandskattar Visby". Några etsningar av David Ahlqvist är veterligen skolans egendom. Bertil Nyströms skulptur Varpkastaren skänktes 1935 av detta års allmänna gotländska studentmöte, och 1959 överlämnade Gotlands Gille i Stockholm med anledning av att läroverksbyggnaden fyllde 100 år en oljemålning av Ragnar Alyre.

RICHARD STEFFEN OCH PROLETÄRDIKTNINGEN

Ur Richard Steffens brevväxling med samtida författare

"Men vad tiden led, fick jag uppleva en alldeles oväntad överraskning.

Det var en tidig sensommarmorgon. Då knackade någon på dörren, som omedelbart därpå öppnades, och en lång, spänstig äldre man med blont hår och haxskägg steg in, hälsade och räckte mig därpå sitt visitkort.

Nu trodde jag icke mina ögon. Det var Richard Steffen, som jag kände ganska väl litterärt och beundrade. Vad i allsin dar kunde han vilja mig?

Snart fick jag dock veta det. Han var ifärd med att ge ut sin sedermera så omtvistade *Översikt av den svenska litteraturen*, och han hade tagit med även *Tiden och en natt* av mig såsom litterärt prov.

Ungefär vid samma tid fick jag läsa en mycket erkännansam recension av d:r Erik Hedén om *En dröm i seklets natt*.

Nu begynte jag undra smått. När sådana män inom den svenska litteraturen som Erik Hedén och Richard Steffen tycktes räkna mig med de andra, så var jag kanske icke mycket lättare än de i kastskoveln? Men ingenting var vissare än det ovissa, och det var nog klokast av mig, att jag lade ned fjädrarna tills vidare, vilket också visade sig vara den riktiga inställningen, vad mig beträffade."

Så berättar Gustav Hedenvind-Eriksson i sin minnesbok *Med rallarkärra mot dikten* (1944, sid 143) om sitt första möte med Richard Steffen. Ett bevarat brev i Steffens brevsamling i Visby landsarkiv säger oss, att Steffen i början av år 1921 hade hört sig för på den vänstersocialistiska tidskriften *Brands* redaktion om Hedenvinds adress. Det framgår också av brevsvaret från Martin Koch och Ragnar Jändel, att Steffen vänt sig till dessa med begäran om levnadsdata och uppgifter om utgivna verk. Förfrågningarna var uppenbarligen förarbeten till den antologi över modern svensk diktning från tiden 1900—1920 som Steffen stod i begrepp att ge ut; det kan man se också av att han nära ordagrant följer de av författarna lämnade uppgifterna.

Den unge, då endast 25-årige lyrikern Jändel tillfogade:

Rektor Richard Steffen vid tiden för fejden om proletärdiktningen. Skulptur av Axel Nilsson o. 1920. I Säveskolans ägo. Foto Tommie Jacobsson.

”För övrigt får jag ju tacka Eder för den i sanning ganska oförtjänta uppmärksamhet som kommit mig till del i och med mitt medtagande i Edert arbete.”

Och även Martin Koch — mer känd och etablerad som författare — uttryckte sin vördnad för den kände litteraturforskaren och anhöll att längre fram få utbe sig råd rörande medeltidsberättelsen ”Legend”, som han hade under arbete.

Steffens bok kom ut hösten 1921. Den anslöt sig som avslutande del till den gymnasieantologi Steffen givit ut. Den nya delen var verkligen för tiden överraskande up to date och delvis okonventionell i urvalet, och den kom därigenom att framkalla en kritikerdebatt, som ingen kunnat vänta beträffande en skolantologi. Utgivaren torde heller inte ha vänt sig enbart till gymnasisterna med denna moderna litteraturöversikt.

Steffen var vid denna tid sedan 1906 rektor vid läroverket i Visby. Dessförinnan hade han varit docent i litteraturhistoria och lektor i svenska. Hans viktigaste forskningar, som väl kunde ha meriterat honom för en professur, gällde Bellman, Birgitta och den medeltida balladen. Att han var vän med och litterär rådgivare åt Fröding är också bekant. I gymnasiernas litteraturundervisning hade han en central plats som läroboksförfattare och antologitgivare. Politiskt var han liberal, i vissa frågor kanske närmast kulturradikal. Han var bekant med den inflytelserike och framstående litteraturkritikern och klassikern Erik Hedén, som f. ö. genom sitt giftermål hade kontakter med Gotland. Genom sitt äktenskap med Kerstin Starbäck hade Steffen ett radikalt litterärt arv att förvalta: svärfadern lektor Starbäck, författare till många historiska romaner, hade på sin tid redigerat en socialt avancerad och arbetarriktad skönlitterär tidskrift.

Översikten över litteraturen under 1900-talets båda första årtionden rymmer dels en vanlig antologidel — med dikter, noveller och romankapitel — dels kommentarer i en inledande översikt, i författaringresser och i ett resonerande författarregister, som tar upp långt fler diktare än texturvalet gör. I inledningsmeningen ger han motiveringen för hela arbetet: en litterär antologi borde ”inte i all evighet göra halt vid året 1900”.

I slutet av inledningen deklarerar Steffen mycket personligt vad som bestämt hans urval. Han har velat ”låta tidens anlete avspeglas” och därjämte ge ”intresseväckande bilder av livet och naturen”. ”För det enbart artistiska, fantasiskapelser utan djupare underliggande erfarenhet, inre eller yttre, har jag föga sinne”, tillfogar han.

Denna grundinställning röjer sig också klart i urval och kommentarer. Huvudintresset är realismen, tendenslös eller tendentiös. Som central upplever han den programlösa verklighetsdiktningen, som gett en geografisk och samtidshistorisk, social-ekonomisk-politisk kartläggning av vårt land. Han är en common-sense-bedömare,

som därför passar bra att i antologivärlden introducera det borgerliga tiotalets berättarkonst, som också får gott utrymme. Han är väl med sin tid och vågar tidigt bryta en lans för filmkonsten, ”de dukar som numera föreställa världen”:

”Kanske är, när allt kommer omkring, det som skall markera en ny period i litteraturens historia icke världskriget utan biografen. . . . Redan finnas åtskilliga biografdramer, som icke kunna fränkännas ett visst litterärt värde.”

Just denna värdering hörde till dem, som gav eko i pressdebatten, och Steffen mottog ett vänligt brev från Elin Wägner med reservation mot filmens uppvärdering på världskrigets bekostnad. Annars var hon tacksam:

”... Jag är mycket överraskad och uppmuntrad av det faktum att Ni givit mig en så hedrad plats i denna översikt. Man är ju så van vid att räkna sig till denna beledda grupp av 10-talister och att allt ihop är industrialism, som Bo Bergman säger, och journalistik och allt det vanliga, så man blir verkligt flat av att bli behandlad på allvar som en författare, som varit med om att göra en insats tillsammans med sina jämnåriga.”

Även hembygdsromantiken intresserar Steffen som en folklig realistisk skildring eller rousseauansk uppfostringsidealism. Annars är han rätt kylig mot romantiker: de är gärna 90-tals-epigoner eller fantiserar ihop ohistoriska historiska romaner. Karakteristiskt nog tröstas några av dem med att de dock inte saknar fotfäste i verkligheten. Karakteristiken av Hjalmar Bergman är uppskattande men utan verklig förståelse för det som eftervärlden sett som något av det väsentliga: fantastieriet, excentriciteten, demonien. Minst förståelse visar Steffen formella och filosofiska experiment. Pär Lagerkvist, som vid denna tid ju ingalunda hade slagit igenom och som också föga förvånande saknas i antologidelen, betecknas i registerartikeln uttryckligen som därhusmässig — en förlöpning som sju år senare renderade Steffen en uppsträckning i ett brev från Lagerkvists förgrymmade bror.

* * *

Den del av litteraturöversikten, som orsakade ett flerårigt rabalder som ännu ger eko i litteraturhistorien, var dock följande uttalande (inledningen sid 7 f):

”Den kraftigaste och i många avseenden intressantaste insats, som gjorts i de två senaste decenniernas litterära produktion utgöres av de vittra alster, som kunna sammanfattas såsom *proletärdiktningen*. Denna har skapats av författare, som ehuru ej ’proletärer’ i detta ords egentliga bemärkelse, likväl gått fram ur arbetarklasserna, själva kortare eller längre tider levat arbetarnas liv, ja i ett par fall hört till de oregelbundna och mera lottlösa existenserna bland dem och därför också varit i tillfälle att se samhällsförhållandena från de mörka djup, som socialt högre stående ej kunnat eller vågat pejla. Självbildade personer med naturlig begåvning hava de i regel med förvånande lätthet övervunnit svårigheterna i uttryckets konst och med sina personliga erfarenheter tillfört litteraturen nya motivgrupper, nya uttryckssätt och nya ställningar gentemot tillvarons gåtor. Det finnes betydande skiftningar och markerade individuella olikheter även inom denna lilla grupp, till vilken kunna räknas bl.a. romanförfattarna MARTIN KOCH, G. HEDENVIND-ERIKSSON och den för tidigt av döden skördade DAN ANDERSSON, även lyriker, vidare diktarna HARRY BLOMBERG, ERIK LINDORM och RAGNAR JÄNDEL; samt en författarinna MARIA SANDEL. Hit skulle väl ock kunna föras ELF NORRBO (Törnblom), FABIAN MÄNSSON med sitt enda arbete av litterär natur samt IVAN OLJELUND. Ett starkt och samlat huvudintryck blir, trots skiljaktigheterna, bestående: den dystraste uppfattning av den nuvarande mänskliga tillvarons former och den hänsynslösaste naturalism i framställningen härav, som hittills framträtt i världslitteraturen, i förening med en fast tro av ideal anläggning eller, i varje fall, orubblig viljestyrka. För proletärdiktningen är det närvarande så eländigt och fasaväckande, att någon räddning ej är tänkbar, om man ej kan hoppas på något annat, vare sig detta fattas såsom något evigt, oförgångligt, personligt, med oss själva besläktat, som det gäller för oss att leva oss upp till och in i för att ernå en i alla händelser individuell frigörelse, eller såsom en dunkel ödesmakt, som leder mänskligheten genom våndorna till något stort okänt mål, hägrande i fjärran: en naturalism på en grundval av mystik och metafysik. Detta är om icke det absolut så dock relativt nya i tidens litteratur. Sina närmaste fränder ha dessa författare inom den ryska litteraturen, varav de dock ej torde vara direkt avhängiga. Däremot äro ett par av dem tydligen formellt påverkade av engelsk diktning.”

Dessa värderingar understryker Steffen i ett par av sina enskilda författarkarakteristiker. Så om Hedenvind:

”... Han är en sökare och grubblare, men i hans andes tyngd är mera saktmod än svårmod. Bitterhet och hämndtankar äro undanträngda, och livet bäres med stolt och manlig resignation. Hans språk är färgat av norrländskt idiom, personligt, abrupt, med en egendomlig trubbig kraft, en tyngd som av slaggor och grova nävar. Men ofta ligger också över hans stil aningens lätta, blåa dunkel. Han är ’filosofen på landsvägen’ i vår nuvarande litteratur.”

Och så om Martin Koch:

”... Fantasien arbetar sålunda på grundvalen av ett noga genomforskat material, och det är ett bevis på dess intensitet, att vi ej kunna se, var fakta upphöra och fabuleringen tar vid. Grundlighet, kraft och allvar, hänsynslöshet i förkunnelsen, brutal naturalism i uttrycken, där sådant måste till, och en mörk eld på djupet äro hans grundegenskaper. Mer än någon är han det andra decenniets förgrundsfigur under detta århundrade. Hans böcker ha karaktären av litterära dokument till historien om samhällets olycksbarn.”

I texturvalet är utöver Koch och Hedenvind även Jändel, Lindorm och Harry Blomberg representerade ur denna krets. I författarregistret därjämte bl. a. Dan Andersson, Ture Nerman, Oljelund, Månsson och några av arbetardiktningens pionjärer såsom Maria Sandels. Det var uppseendeväckande och djärvt att ta med sådana författare i en antologi, som vände sig till den s. k. bildade allmänheten och allrahelst en som närmast var riktad till den studerande ungdomen. Den bedömningen torde för samtiden ha gällt även stycken som numera sedan länge ter sig som mindre klassiker: Kochs Guds vackra värld och Lindorms En död arbetarhustru.

Steffen skördade i recensionerna många lovord för urval och kommentar, men också mycken kritik, och denna från de mest skiftande håll. På borgerligt eller konservativt håll var obestriddligen många chockerade över att finna de s. k. proletärdiktarna betecknade som salongs- eller antologifähig, men än mer över att Steffen angivit deras insats som den viktigaste i de senaste årtiondenas litteratur och Martin Koch som centralgestalten i tiotalet. Omdömena gav man dock hellre estetisk än ideologisk motivering: ”Varken Hedenvind-Eriksson eller Ragnar Jändel ha över huvud taget nått den ställning, som berättigar dem till en plats i en antologi”, sade en av de borgerliga huvudkritikerna Oscar Wieselgren i Svensk Tidskrift. Erik Hedén replikerade i Social-Demokraten: ”Rektor Steffen är mig veterligt den förste borgerlige kritiker, som förstått och uppskattat en Gustav Hedenvinds storstilade diktning”. Att Steffens positiva värdering av arbetardiktarna inte snabbt slog igenom framgår av att Fredrik Bööks några år senare gjorda urval från samma tid för Sveriges Nationallitteratur är betydligt mindre fylligt och erkännamt.

På vänsterhåll väckte däremot termen proletärdiktare opposition, bl. a. hos flera av de utpekade. Uttrycket var ingen nyskapelse av

Steffen. Det är belagt som självbiografisk beteckning från 1890-talet, och i litteraturhistoriskt sammanhang hade det före Steffen använts av Bengt Lidforss (Furuland: Statarna i litteraturen, sid 285). Termens användbarhet debatterades i en serie artiklar i Social-Demokraten mest under november 1921, med deltagande av en rad av de berörda: Koch, Hedenvind, Oljelund, Blomberg, Jändel samt Erik Hedén, och diskussionen följdes upp i andra tidningar och tidskrifter. Några av skribenterna erinrar om att termen i flera år använts i pressen, och Jändel säger att den med förkärlek brukats av dr Hedén — lite märkligt med tanke på Hedéns nedan återgivna ställningstagande. Steffen säger själv i en något svårtolkad konceptanteckning, sannolikt från 1922, att han nu efteråt inte tvivlade på att han sett ordet innan han nedskrev det, men att detta ej stått klart för honom.

I den livliga debatten lyssnade man inte vidare lyhört till den ganska exakta definition på proletärdiktare som Steffen givit. Flera av de yngre arbetarförfattarna som Jändel och Oljelund betackade sig för etiketten, som de oriktigt menade skulle avse att skilja dem från de ”riktiga” författarna av borgerlig eller akademisk prägel. Men av de författare Steffen valt att representera den nya riktningen, ställde sig Koch och Hedenvind i artiklar i Social-Demokraten på Steffens sida och godtog termen. Steffens uttryck borde inte framkalla småsinne, menade Hedenvind, ”ty han är dock den förste i landet, som, utan att rynka på näsan, kastat upp även trälarnas litterära gravhögar och utan konstigheter, krumbukter och halvförmättna vinkar, vilka man rätt vad det är kan finna hos icke-akademiker, visat dem, som vilja se, vad som kan finnas även i deras andliga grifter”.

Martin Koch sände från Paris sitt tidningsinlägg, som han sedermera, 1929, tryckte om i essäsamlingen Proletärdiktning. Steffen kommenterar det i en otryckt konceptanteckning: ”Såsom man kunde vänta visade sig Martin Koch i sitt svar huvudet högre än än de övriga. Detta utan att säga något ont om Hed.” Upptakten till Kochs personliga deklARATION lyder så:

”Under åratals, innan diskussionen om proletärdiktningen kom i gång, har jag ofta blivit kallad proletärdiktare. Man har därvid stundom avsett att fälla ett förklenande omdöme om min produktion för att därmed avskilja mig från de andra, de ’verkliga’ diktarna; stundom har man därmed endast

avsett att placera mig på ett slags 'svart lista', upptagande de böcker, som hyggligt, borgerligt folk inte kunde läsa.

För min egen del har jag aldrig protesterat mot benämningen. Sedan jag själv valt min ställning i stridslinjen och själv skjutit första skottet, vill jag för ingen del avstå från äran att i min tur bli beskjuten. Jag menar nämligen så allvarligt med min diktning om vad jag, ehuru inte själv proletär, har upplevat i proletariatets värld, att jag skulle bli ohyggligt besviken, om mina arbeten mottoges såsom likgiltig förströelselitteratur. Jag har alltid gjort — och ämnar alltjämt göra — mitt bästa. Då måste jag också tillåta fienden att göra sitt bästa för att skada mig.

Och tro inte, att jag med detta har velat beklaga mig! Det är tvärtom med stolthet jag konstaterar, att sådana försök inte uteblivit, men att jag hittills varit fienden för stark!

Men måste benämningen proletärdiktare nödvändigt vara avsedd som en fientlighet?

Om en diktare menar allvar med sitt arbete, om han samvetsgrant undersöker den givna verkligheten och grunderna för de värdeomdömen, som fällas om denna verklighet, om han omsätter detta i levande dikt — och om detta sedan kallas proletärdiktning, helt enkelt emedan vår tids allvarligaste livsproblem resa sig i proletariatets värld — ja, vilken diktare i vår tid ville inte då göra sig förtjänt av benämningen proletärdiktare?"

I en artikelserie i tidningen Gotlänningen i början av följande år 1922 gjorde Steffen så upp med sina samlade kritiker. Inlägget är knappast starkt: han valde snarare att nedtona sin pionjärbedömning och framhålla att de borgerliga kritikerna egentligen tyckte eller åtminstone utifrån sina tidigare uttalanden borde tycka ungefär detsamma som han.

* * *

Men saken var därmed inte ur världen för Richard Steffen. Hans brevsamling i Visby landsarkiv vittnar om en vidsträckt och långvarig korrespondens i ärendet, med delvis nya bekantskaper. Åtskilliga av dessa brev är av litteraturhistoriskt intresse genom viktiga författarbiografiska upplysningar, men än mer genom att flera av skribenterna analyserar egna verk eller sin egen situation, som författare. I vissa fall rör det sig om rent enstaka kontakter, som då en kvinnlig romanförfattare, bosatt i Frankrike och Martin Koch närstående, försynt men vemodigt skrev och beklagade att hon blivit utesluten ur Steffens arbete om yngre svenska författare. Efter flera år, 1926, kom ett långt brev från Dan Anderssons efter-

levande hustru, där hon sade sig vilja rätta vissa allmänt gångbara vanföreställningar om hennes döde make, vilka hon ansåg sig ha iakttagit, överallt och även hos Steffen. Detta brev är både biografiskt och psykologiskt intressant.

Erik Hedén och Steffen brevväxlade under 1920-talet i flera litterära frågor, och Hedén var i den här aktuella säkert Steffens närmaste supportorer bland kritikerna. Han kände sig tydligen som tillskyndare:

"Ditt brev glädde mig i högsta grad, ej minst genom Din beaktelse att jag först fäste Din uppmärksamhet vid Hedenvind-Eriksson. Jag tycker eljes mina försök att kämpa för gedigna förbisedda diktare varit så hopplösa."

Efter Steffens parad i Gotlänningen mot sina kritiker saluterar Hedén:

"Din dissekering av Wieselgren var hymettisk honung för mitt syndiga jag. Det enda oriktiga var artigheten mot Böök."

Men termen proletärdiktare sade han sig ogilla, och han värjde sitt självständiga omdöme i ett brev våren 1922, både allvarligt och ironiskt:

"Nej, jag har visst icke låtit kommandera mig av Oljelund. Men jag skriver nu som förr hellre arbetardiktare än proletärdiktare, ty jag är icke marxist. Det proletära idealet som nu triumferar i Ryssland kan ju ej locka. Mitt ideal är den revolutionäre romantiske småborgaren. Det tror jag också vara den svenske arbetarens ideal — minus revolutionären."

Ett par brev från Martin Koch, som under större delen av 1920-talet bodde i Paris, har Steffen själv publicerat i sina 1947 utgivna minnen, Sidor av en samtida. Koch skrev till Steffen samtidigt som han offentligt solidariserade sig med honom genom sitt inlägg i Social-Demokraten. I brev av den 14 oktober 1921 (Sidor av en samtida sid 168 f) ber Koch

". . . att till Eder personligen få framföra mitt beklagande, att några unga män angripit Eder — vilket ju är till deras skada — för en terminus technicus, som Ni ju självklart varit berättigad använda i det sammanhanget.

Ordet proletärdiktning har verkligen använts i fientlig avsikt — då hade det ju varit trevligare att be de morska ynglingarna angripa fienderna, i stället för att hamra sina träsvärd slöa på en väns goda rustning. Men, käre Herr Rektor! när ska man få tillfälle att begå de för livet nödvändiga förlöpningarna, om inte under den ålder, som är avsedd för där-

skaper? Och när ska man förlåta, om inte vid den ålder, då dårskaperna inte längre tillfredsställer fullkomligt?

Jag har ingen rättighet att tala för andra än mig själv, då jag knappast nog känner någon av de andra. Men sedan jag sett de goda tankar, Ni hyser om representanterna för proletärdiktningen i Sverige, känner jag det som en nesa att se, hur otympligt (bra ord!) pojkarne visat den tacksamhet mot Eder, de säkerligen innerst känna. Förlåt dem, käre Herr Rektor, och framför allt; låt det inte gå Er till sinnes! De veta inte vad de säga! Ännu! Men Gud är god, och Han kommer nog att lära dem veta hut! De ha visserligen redan fått lära sig det — på en hel del punkter — men det återstår naturligtvis åtskilliga punkter, på vilka hutet saknas. Tyvärr!”

Steffen återger också det svarsbrev han sände Koch (Sidor av en samtida sid 171 ff):

”... Jag har nog förstått, att ni är huvudet högre än det övriga folket. Och jag hoppades visserligen, att ni skulle stå där ni står. Men ovissheten gnagde i alla fall; och hade ni slutit er till de andra, Jändel har ju sedan tillkommit, hade jag blivit allvarligt bedrövad. Min lilla gryta har nog hållit på att koka över, men nu är den malören avvänd.

Att jag skulle få mycken kritik och kanske även personliga obehag av boken, det har jag aldrig varit i tvivelsmål om. . . .

. . . Men en sak är jag nöjd att jag kan: glädja mig åt den livets och andens förnyelse, som jag kan upptäcka omkring mig, och då en ny litterär kraft av icke vanliga mått stiger upp, så är det mig en stor tillfredsställelse, om jag kan bidra något till en rättvis uppskattning.”

Efter ett par månader, den 10 januari 1922, återkom Koch med ett nytt brev, som Steffen likaledes har tryckt. Det är ett stort brev, och av stort intresse för förståelsen av de krafter, som i förtid bröt Martin Kochs lysande författarbana; den var vid denna tid i verkligheten nästan avslutad. Koch var sjuk, deprimerad, han talar om nerver ödelagda ”av ett 25-årigt vagabondage i mörka världar”. Till brevet fogade han denna dikt, där han varierar Tegnérs mjältsjuka tankar (Sidor av en samtida sid 177):

”Högsommardag

Jag står på livets middagshöjd
och ser allt mörker bakom mig.

Jag anar framför mig ett sakta fallande skymningsdunkel
och vet, att därbortom väntar den goda döden.

Vad livet är ljuvt, när med samlad styrka man njuter dess frukter!
Men tänk — hur fadda och bleka vore de ej,
alla små skimrande gyllenäpplen i livets träd,

om ej ständigt funnes inom oss den härliga tanken:
snart kommer kvällen,
snart får du gå till sängs och dö.

Ja, nu kan jag glädjas stilla åt denna tanke,
nu, när jag äntligen blivit vuxen och stark —
Men ack, hur den unges hjärta rädes för döden!”

Kanske var det inte så helt med Kochs anslutning till Steffens terminologi. Ingeborg Lundström, signaturen Inge Lund, som stod Koch nära under de franska åren, säger i sin minnesbok om honom (Martin Koch sid 195): ”Vad han än säger i denna bok /Proletärdiktning/ om benämningen proletärförfattare, så tyckte han i djupet av sitt hjärta illa om detta ord, och hade inte beteckningen plågat honom så som den verkligen gjorde, skulle han aldrig kommit på idén att ge ut detta lilla opus.” Han gillade nämligen småborgerligheten, menar hon, och kanske styrks hennes antagande av hans levnad efter återkomsten till Sverige.

En annan korrespondent fick Steffen i Ola Vinberg, som under ett år sände ett tiotal, delvis mycket långa brev — rapsodiska, självupptagna, lite snurriga och språkligt valhänta men intensiva och intressanta. Vinberg sade sig tidigare ha publicerat ett par romaner och nu ingripit i proletärdebatten — han talar om sina ”oartikulerade artiklar mot Oljelund Jändel Blomberg”. I sina brev berättar han om sina brokiga levnadsöden, sina upplevelser i det revolutionära Ryssland, sina litterära planer och ber den erfarne kritikern om omdöme, råd och granskning. Han sänder över ett manuskript och ber Steffen läsa det med penna i hand, dvs. helt enkelt rätta det, inte minst språkligt — något som jag tycker vittnar om det förtroende Steffen vunnit bland självlärda diktare. I detta sammanhang har Vinberg intresserade reflexioner om proletärdiktarens stilistiska problem (brev 17. 11. 1921, ändrat till 25. 11. 1921):

”Det är icke något verk av religiöst stoff o dito motiv utan en helt profan berättelse om bakgårdsbarn — en flick av eget och kamraters liv i vissa skeden. Språket och stilen har i konsekvens härmed ej erhållit den lyftning eller högtidliga stämning, som stilen i böcker med ovannämnda motiv kan ge, utan den är av lägsta art och kritiskt granskad blir den väl endast lägpösa — men det kan ju också finnas lödig sådan. Det enda som tröstar mig är, att mina typer aldrig ägt någon förfining utan i helg som söcken brukat sitt vulgära språk och vill man en gång ha ett andligt skansen av våra bakgårdsbarns liv får man väl även ta deras språk så långt detta är

möjligt. Märkte nu vid den hastiga retuscheringen att i denna som övriga mina böcker framträder den obändiga lustan att måla i grella färger, men sådan är jag o moder och denna kärlek till målade liksom föder starka uttryck och superlativer, som säkert icke passa i salongerna. Då kärleken hos mig varit starkare till att levandegöra än få folk att bli valna om händerna, anser jag bruket av tavlor bilder och livets egen verklighet i vis mån berättiga min låga stil. Denna stil har sina nackdelar men å andra sidan också sina fördelar ty den speglar det personliga så bra o röjer skribentens individualitet som de typers, vilka äro så pass personliga att man kan skriva om dem i en bok.

Jag har inte endast i dialogen behållit ord som tjut, lya, trissa upp, tös, käring, fasligt m.fl. — och därmed är ju stilens karaktär given som lägre utan hänsyn till en stils estetiska krav — mig har det syntts som om jag inte kunnat handla annorlunda ty folk som aldrig handla och veta av band eller former kunna inte klämmas in i kostymer som gör dem till statister och besvära dem, förtar deras omedelbarhet och personliga sätt att vara. Handla i motsatt riktning hade varit att sätta en 10 cm. fadermördare på en säcksjåare i arbete. Om stoffet varit ädlare d.v.s. syftat till religiös stämning apelerat till folks fantasi och entusiasm då hade en vårdad stil varit ofrånkomlig, men nu då jag endast velat ha fatt på folks logiska känslor för bakgårdsbarnens liv har jag känt mig fri från alla band — skulle dessa ovannämnda ord ej kunna försvaras så — medel finns alltid för den kory som ä för lång.”

* * *

Den märkligaste sviten av författarbrev i Steffens arkiv är dock ett fyrtiotal brev från jämtlänningen Gustav Hedenvind Eriksson, flertalet från 1920-talet och några från Steffens sista år på 40-talet. Av Steffens svarsbrev finns tio bevarade i Hedenvinds arkiv på Carolina i Uppsala, tre från 20-talet och resten från 40-talet. Deras korrespondens låg nere mellan 1929 och 1945 och återupptogs mera av en händelse, sedan Steffen på anmodan gjort ett kortfattat uttalande i tidningen Arbetet den 16 maj 1945 om Hedenvind med anledning av dennes 65-årsdag. 40-tals-korrespondensen är rätt ointressant — med ett undantag, nedan återgivet — då den mest rör Steffens på ålderdomen skrivna skönlitterära verk. Situationen är här den omvända mot tidigare: Steffen söker nu stöd hos den litterärt mer etablerade Hedenvind.

Hedenvinds 20-tals-brev ger däremot en mycket märklig fortlöpande kommentar till den originelle och betydande diktarens litterära planer och motgångar, intill dess han under 1930-talet för ett tiotal år besviken återgick från litteraturen till jordbruket.

Inledningsvis återgavs Hedenvinds skildring av deras första möte, då Steffen spontant sökte upp den för honom personligen obekante, då 40-åriga arbetaren och diktaren. Hedenvind glömmar aldrig och upphör aldrig att tacka för detta oväntade initiativ. Det märkligaste med Hedenvinds reaktion är att han genom sin attityd till Steffen bestyrker svalget mellan autodidakternas och akademikernas kultur: det tedde sig ofattbart att Steffen hade försökt och lyckats överbrygga det, och denna broslagning band dem samman.

”Flysta den 7 sept. 1921.

Rektor Herr R. Steffen!

Har länge tänkt skriva till Er, men har aldrig kunnat finna något lämpligt att skriva om. Nu söker jag icke längre, jag skriver — får bli vad det vill. Fast det nog inte är mer än att pennan vill strejka, då man skall skriva till en man som Er. Känslan av att man är en klåpare trubbar alltid av varje uppsåt och gör en stundom nästan sämre till mods, än man annars av naturen är danad att vara. Men när jag rätt tänker efter, verkade ni som en like, en jämnbördning. Vet inte vad det var, men inte ens en aning om tvång och band. — Sedan Ni var hos mig, har jag ofta tänkt: — Voro alla av Steffens generation i lärdom och vetande sådana, då stå vi ohjälpligt i skuggan beträffande friskhet och vigör. Då måtte det ha varit ett härligt släkte. —

Jag känner ju en hel hög unga människor, vilka ännu just inte gjort några meriter, men jag vet inte hur de äro. De stå där och ropa: — Vi måste först och främst bli människor — människor! — Men vet inte, de förefalla likväl stundom själva så fjärran människan, att det är som voro de stoder — av kött och litet blodfärgat vatten, vilka ropa detta av någon slags obegriplig drift att ropa. Och de förmå inte väcka ens sympati, långt mindre hopp.

Ni må tro det eller ej, men jag förstår knappast ännu, hur Ni kunde komma på idén att uppsöka mig, därtill en så grå och regnig dag som då! En sådan man måste vara lika orädd om fjäten som i avsaknad av höghet. Det är härligt med sådana människor, därtill människor med lärdom! Ni gjorde mig en ära, som jag skall komma att minnas.

Men Ni har ju gjort mycket, mycket mera. Jag tänker ofta därpå, och jag undrar just, om det ändå är riktigt, att jag fått första platsen i Er bok. Det är klart, att det där vet Ni bäst själv. Men det förefaller mig så rasande orimligt, att jag skall stå främst bland skaldar — jag en babian !?/, som egentligen aldrig skrivit för att bli något på detta område, aldrig skrivit annat än för eget nöjes skull — jag en fruktansvärd grovarbetare, som alltid havt händerna fulla med att leva för dagen — som flackat och farit land och riken över. Och jag är rädd, att denna första plats kommer att stöta en hel del — fast någon måste ju vara först! Men jag hade gott kunnat nöja mig, om jag kommit på sladden — ja, glatt mig, om jag fått vara med.

Innan Ni kom, höll jag nästan på att förlora modet. Men Ni gav mig det åter. Ni förstår nog det där. Och jag har börjat skriva igen. Vad det blir, vet gudarna. Men jag bor så illa — är inneboende, som Ni såg, folk runt om mig och ovanom mig. Och det är ett helsicke — alltid ett helsicke att icke ha lugn. Har i hela mitt liv längtat efter lugn, men får det aldrig. Man kan omöjligt göra en bok som man annars skulle kunna. Ändå förbrukar man en hel massa kraft — kraft, som man alltså icke får något för. Det är misshushållning. —

Men ännu en sak. Ni fick väl inte på något vis något ofördelaktigt intryck av mig, när Ni var här. Jag är alltid rädd för att göra folk olustigt, oangenämt berört — ty jag vet ju vilken björn, vilken ohyvlad sälle jag är.

Nå. Det vart ej mycket i detta brev. Men tag viljan för verket. Jag har bara velat skriva.

Med aktning och hjärtlig hälsning!
G. Hedenvind-Eriksson”

Den 27 oktober 1921 kommenterar Hedenvind i brev den pågående polemiken:

”... Jag tror man blivit litet undrande till mans. Det här var så ovanligt för Sverige. Och det är alltid förargligt att bli oroad, när man vill sova. Det är nog också smått förargligt, att en ojävig man verkligen gripit spaden och kastat upp de litterära gravhögarna och funnit något även i trä-larnas.

Men vi gilla det — en frisk och välgörande vind just i rätt tid. Ni skall ha tack för det Ni gjort! Vad resultatet än blir, har Ni dock visat, att Ni icke var rädd att hugga på även det som syntes andra vara ovärdigt grov-göra.

Nu ämnar visst även Bök ge ut en liknande översikt. Men på det brölloppet komma nog inte 1910—21 års drängar, möjligen ett par. —”

Hedenvind berättar i sin minnesbok *Med rallarkärria mot dikten* (sid 152), att Steffen uppmuntrat honom att skriva ned vad han sett och erfarit, rubb och stubb. Och i en recension av en av Hedenvinds romaner, hösten 1921 (Gotlänningen 7. 12. 1921) var Steffen helt övertygad:

”Hedenvind Eriksson tränger ej till några förnumstiga råd. Det enda man dristar giva denne gudabenådade diktargenius är detta: hör ej på några råd, lyssna endast till den stämman, som ljuder i ditt inre!

Järnets gåta är ej för tanklöst folk, ej en bok för de många men för de få. Vågar man hoppas, att i detta fall rätt många vilja räkna sig till de få?”

Hedenvind och Steffen kom varandra personligen närmare, då Hedenvind sommaren 1925 gästade Steffen på Gotland. Åtskilligt i breven rör Hedenvinds ekonomiska svårigheter, stipendiefrågor o. dyl., men hans tillgivenhet för Steffen tycks ha gjort att dennes hjälpsamhet i olika former inte kom Hedenvinds känsliga integritetssträvan för nära (13. 4. 1922):

”... Skall jag då bara tacka för Eder försändelse i vinter! — Råkade berättas därom för Hedén en gång. Han bara skrattade åt mig och tillade: 'Det är klart att Steffen skickat pängarna, för att ni ska ta dem utan vidare väsen.'—

Då föll det för mig: kanske jag verkade både dum och halsstarrig och ovan på alltihop gjorde mig löjlig. Men Ni förstår — jag har i hela mitt liv hjälpt mig själv i alla avseenden — har stundom varit ganska illa ansatt, men inte ens vänt mig till en kamrat om hjälp, har hellre gått till en obekant, en bonde, länsman eller präst och antingen kört gödsel en dag, graverat ett sigill eller förtennat en kittel. Och jag har klarat mig utan att tigga, utan att vända mig till kamrater — förrästen har jag, så vidsträckt jag färdats och många människor mött, aldrig erkänt någon som kamrat. Ty jag har varit mycket misstrogen, har också stundom fått duk-tigt med vatten på min kvarn i det avseendet, som gjort att jag blivit ännu mer misstrogen. Och jag har alltid gått mina vägar ensam.

Nu är ju saken med Er en helt annan. Jag har ju heller aldrig mätt Er med det mått jag lagt på mina likar. Men Ni förstår: vanan, inbitenheten — kanske också ett visst trots. Jag vet inte. Men ända sedan jag var slyngel har jag gått med den önskan, att få dö med känslan att icke vara någon människa tack skyldig för att jag levat. Och detta har rotat sig starkt.

Emellertid tackar jag Er nu — tills vidare. Få se hur världen vänder sig.”

Hur starkt Hedenvind uppskattade Steffens även immateriella stöd framgår bl a av ett odaterat brev, enligt en blyertspåskrift från december 1922:

”Ni skall ha tack för orden: 'Ge sig icke!' Jag är av naturen envis utan mått, och har sannerligen fått använda min envishet så länge jag varit till. Men ibland är det som om man skulle vilja ge efter. Det ser mörkt ut — mörkt, olustigt och lönlöst. Fast på samma gång eggas detta mörker — detta, som synes så oöverkomligt, så får man humör igen. Och den enda önskan, som, så länge jag mins, stått klar för mig, är att jag på det sistone skall kunna dö med den fridfulla känslan, att jag dock under mitt liv brutit något hinder, och alltså icke levat alldeles förgäves.

Om jag sålunda nu säger Er, att Ni är den enda människa, som hitintills sagt mig dessa ord, så förstår Ni nog, att man verkligen måst känna sig

bra ensam ibland. Tvertom har jag ofta fått förebråelser för min lönlösa strävan. Otaliga äro de gånger, jag fått höra ungefär följande: Varför ständigt sitta med detta bläcksudderi. Du kan ändå aldrig bli något. — Och när jag köppt böcker: Varför sparar du inte hellre dessa pengar. — Vad nytta har du av denna bok o.s.v. o.s.v.

Detta har jag fått höra av släkt och vänner som arbetskamrater, och under hela mitt liv. Det kändes bittert icke blott ibland, utan ständigt, men jag bet ihop och teg och tänkte: Månde fan diskutera med dessa fårskallar om slika ting, ifall han kan. Jag gör helt enkelt som jag vill.

På så sätt har jag ända från barnbenen fått träna min envishet och energi, och jag gissar, jag kommer att få fortsätta därmed så länge jag lever. Ty man har ju slagit in på en väg, där man också har att möta tjurskallar. Och dock skulle jag kanske tröttna förr, om inga svårigheter mött. De äro visserligen tunga, men de äro intressanta, de ha alltid varit så. De ha alltid givit mig spänning och kraft, ty jag har velat se, hur de tett sig övervunna. Dock har man flera gånger hållit på att gå under. Och ännu kan detta ske — fast när det sker, skall man dock veta, att det icke skett precis utan motstånd.

Tack dock, betyder mycket!”

Många motgångar på förlagen fick Hedenvind delge sin ”gode vän Steffen” — ”det förefaller mig så rasande motigt att säga *du* till en man, som står oändligt över mig både i år och vetande”. Men än mer plågades han av likgiltigheten hos den läsekrets han sökte (26. 1. 1926):

”När jag skrev ’Ur en fallen skog’, var jag 20 år, men insåg redan då, hur innerligt omöjligt det var för en sådan som mig att komma något tuppfjät högre än jag befann mig, och beslöt att gå till botten. Jag tillhörde samhällets bottensats, alla drömmar måste strypas i tid. Och under nära 9 år läste jag knappast en tidning, skrev knappast ett brev och blev allt mer och mer förvildad. Till sist levde jag i fullständigt mörker.

Men tusan vet, om jag ej var lyckligare då än nu. Och kommer jag åter ut i mitt forna liv, letar jag mig nog icke fram till människorna mera.

— — —
Alltnog, jag har huggit i sten. Den borgerliga litteraturdomstolen är orubblig, Och socialisterna strunta i allt vad litteratur heter. Deras intresse når inte ut över brödkakan, hur liten den är och fast den blir mindre och mindre för varje år, som går.

— — —
/PS/ Det blev inte mycket i detta brev, ser jag. Bara om min otur — okunnighet kanske rättare. Ty min otur grundar sig väl uteslutande på okunnighet. Men jag kallar den ändå för otur, och det är liksom en lättnad att få meddela mig med någon ibland, särskilt när det är stup mörkt omkring mig och allt tyckes tuga.”

Proletärdiktaren var således kluven. Då han 1928 (29. 5) kunde berättat att han hade en ny bok på gång hos Bonniers, tillade han: ”Hur fruktansvärt det är att tjäna kapitalet, är det dock ett himmelskt göra jämfört med att skriva för proletariatet.” I de sista brev de växlade på 20-talet är de båda inne på att Hedenvind borde återvända till jämtländska motiv, vad Hedenvind själv upplevt av skogs- och lantbrukarnas liv och känslövärld eller vad han kände genom släktsägner och -papper.

Steffen kom aldrig att infria den förhoppning han uttalade i ett brev av den 20—21. 11. 1924 att som pensionerad kunna samla sig till en ”studie över Hedenvind-Eriksson med fel och förtjänster”, men han föreläste om honom. Däremot berättar Hedenvind i ett brev från den återupptagna korrsepondensen på 40-talet (26. 2. 1946) om bakgrunden till bådas minnesböcker — den Lindberg som omtalas är Johannes Lindberg, chef för Kooperativa förbundets förlag:

”Och nu till Lindbergs förslag till dig. Men först. Tro inte, att jag på något vis vill pocka på dig, om jag säger rakt på sak: Du borde göra det, jag menar skriva din biografi. — Du vet själv vad du bör eller icke bör hoppa på. Men du har åren inne och därmed all tänkbar rätt att berätta om dig själv. I synnerhet som du har icke allenast en märklig litterär epok att skildra — en epok, som du stod mitt uppe i och i allra högsta grad bidrog till. Aldrig glömmar jag din levande berättelse om Fröding — hur han sneglade lurande på dig, redo till anfall bakifrån. Tycker mig se er båda. Du har också intresserat dig för mycket annat, snart sagt för det mesta av betydelse i livet. Det skulle utan tvivel bli en sällsynt intressant biografi.

Lindberg är också en bra och pålitlig karl, har dessutom en fin näsa för litteratur. En gång — det var för rätten när jag talade om din diktsamling på tidningen — råkade jag honom där. Vi talade om dig. Jag sade: Om Steffen ändå kom på idén att skriva sin biografi. — Ja, genmålde han. Jag har länge tänkt tillskriva honom. Men så har det inte blivit, jag vet inte varför. Tror du han gör det, om jag skulle fråga honom? — Därpå kunde jag givetvis ingenting svara. I alla fall beslöt han på stående fot att genast författa ett brev till dig, som han således också gjorde.

Alltså väntar jag. Och det skulle bli en glädje att få läsa.

På ganska underligt sätt kom jag att skriva litet tjavs om mig själv. Det gick till så, att Örjan Lindberger hade fått i uppdrag att skriva om min diktning. Så skrev han till mig från Gotland, där han låg inkallad, och bad mig skriva ned några sidor av mina intryck, några data o.s.v. Vart skulle jag börja och vart skulle jag sluta? I alla fall satte jag mig ned att skriva och började ungefär där pennan ville börja. Så rafsade jag ihop Rallarkärren mot dikten på tolv dagar och sände L. ms. Om någon tid, fick jag meddelande från Förlaget, att man ville ge ut historien som bok. Jag

svarade dock bestämt nej. Men så bjöd Lindberg mig till staden. Det blev övertalning. Även Lindberger uppmanade mig att låta Förlaget ge ut boken. Ja. Så gav jag med mig, så dumt jag tyckte det var. För rätten hade den icke heller blivit skriven så, som den skulle ha blivit, ifall jag avsett den som självbiografi.”

De träffades ännu en gång personligen, i Stockholm under Steffens sista levnadsår. Sin personliga värdesättning av Steffen har Hedenvind uttryckt i *Med rallarkärra mot dikten* (sid 150):

”När jag i samband med mina böckers ofta besynnerliga öden tänker på mina litterära bekanta, så skulle jag vara en strunt, om jag icke öppet sade min tanke även i detta stycke.

. . . Richard Steffen förenade en fin flärdfrihet, ett ljust och enkelt väsen med en minutiös noggrannhet och ett beundransvärt klart omdöme i de frågor, varom vi resonerade.”

Men han beklagar — och det kan även eftervärlden göra — att Steffen är så fåmäld om Hedenvind i sin minnesbok (19. 12. 1947):

”... Jag säger, som det heter i den gamla psalmen: 'Jag känner vid min svaghet all'. Och jag kan bli arg, när dumbommar inventera mina fel. Men gör en förständig människa det, blir jag intresserad. Antagligen hade du kunnat göra det både roligt och lärorikt, inte minst för mig själv.”

* * *

Hedenvinds långa brevväxling med Steffen vittnar om trofast vänskap och tillgivenhet. I breven debatterar han outtröttligt arbetardiktarens situation. Det finns även andra vittnesbörd om att Hedenvind förblev sin ungdoms barrikader trogen — men också om att han tvivlade på att de aktiva medkämparna inom hans samhällsklass var vare sig många eller lojala. Om Hedenvinds syn på proletärförfattarens uppgift och förhållande till sin läsekrets berättar journalisten C. J. Björklund, en gång redaktör för tidskriften *Brand* och många arbetarförfattares förtrogne. Han uppger i *Orädda riddare av pennan* (1960), att Hedenvind alltsedan Steffens antologi utkom närt idén att arbetarförfattare med radikala åsikter borde sammansluta sig för att tillsammans med arbetarrörelsen erbjuda ett slagkraftigt alternativ till den borgerliga kulturen, men att Björklunds och Hedenvinds ansträngningar mött oförståelse

(sid 136 f, 146—148). Han citerar Hedenvind, som menade att de som gjort något för honom var kulturradikaler i alla läger, inte arbetarna själva:

”Proletärförfattare! Vad är det? Hur mycket gör arbetarna egentligen för litteraturen? Jämnt ingenting. Det är borgarna, som underhållit den proletärlitteratur som hittills utkommit. Den litteratur, som syns mest proletärisk, dör sotdöden emedan ingen köper den, helt förklarligt. Arbetarna läser ju inte ens så pass, att de uppehåller sina egna tidningar.

Björklund fann Hedenvind djupt desillusionerad gå till angrepp mot arbetarnas auktoritetstro, som ledde dem till att misstro sina egna och lyssna på andra: ”Därför att jag är en arbetare struntar borgarna i mig och därför att jag är en arbetare bland arbetarna så struntar dessa senare i mig.” Denna pessimism sprang fram, menar Björklund, ur den brinnande viljan hos Hedenvind att ändra på missförhållanden och göra sina kamrater på arbetsplatserna medvetna.

Kanske är det när allt kommer omkring rimligast att tolka Hedenvinds ständiga, nästan perseverativa återvändande till termen proletärdiktare och till proletärdiktaregruppens isolering som ett avståndstagande. Endast på ytan synes detta döljas av att han gång på gång tar upp temat på nytt, så t. ex. i en resonemangsbok från 1960 med den betecknande titeln *Gudaträtan och proletärdiktaren* (sid 8):

”Och dagar följde på dagar, år följde på år.

Så fann jag mig slutligen en dag vara infångad och för evärdelig tid placerad i ett LITTERATURHISTORISKT fack med påskriften PROLETÄRDIKTARE. Denna utmärkelse bådade kanske inte direkt något tråkigt, kanske inte heller något glädjande, men vartill skulle den tjäna? Nåväl. Denna liksom andra obegripliga frågor för stunden fick väl morgondagen besvara. Således hade jag utan egen förskyllan varit med om att fylla en märklig uppgift, nämligen att ha tillhandahållit den museala rekvisitan till en ny LITTERATURHISTORISK term, vars like troligen aldrig skall bli funnen i någon kommande tidsålder. Och resultatet? En träta för och emot, sen glömska och frid. Till sist var Diktaren den enda, som vunnit på denna träta, han hade vunnit beviset på sanningen i gammalorder, som säger:

’Den varaktigaste vinsten är denna: att oförtrutet hänga i — att bara vara det lilla man är och om möjligt så förbli.’”

* * *

Hur ter sig fejden om proletärdiktningen nu, i det femtioåriga perspektiv vi kan anlägga? Först kan väl sägas, att av de fem diktare Steffen valde ut att representera denna arbetardiktning åtminstone Koch och Hedenvind, Lindorm och Jändel bevarat sitt rykte från genombrottsåren — även om deras diktning antingen snart tystnade eller leddes in på helt andra banor än dem som var aktuella för Steffens syn; endast Hedenvind förblev väl egentligen sin stämna trogen. Om detta får vara kriterium var Steffens om-döme här säkrare än när det gällde många av de övriga i antologien upptagna författarna. I sin bedömning av arbetardiktningens litterära värde var han en pionjär och har fått rätt.

Annorlunda har diskussionen utfallit, när det gäller hans terminologi, som ju f. ö. inte var hans egen men onekligen genom honom kom i blickpunkten. Steffen var nog själv inte övertygad att döma av en konceptanteckning bland utkasten till hans polemik 1922: ”Det hände, att uttrycket inte är bra, men hitta på ett bättre. Saken består.”

Den som så vitt jag funnit tidigast tog upp saken till en mer långsiktig granskning var den tidigare nämnde Ola Vinberg, i en artikel i tidskriften Edda 1927: Den svenska proletärdiktningens gestalter. Tills vidare vill han godta Steffens avgränsning av termen proletärdiktning, sådan Steffen framställt den i inledningen till sin översikt, trots att han finner den något oklar och trots att han själv vill lägga en tyngdpunkt på de s. k. hatsångare som Steffen ej stannat vid. Vinberg sammanfattar sin hyllning till Steffens insats så, att den ”är det hittills e n d a funna k l a r t och ä r l i g t sagda om vår tids proletära diktning”.

Senare litteraturhistoriker som Svanberg, Linder, Brandell har med olika motiveringar i regel funnit termen oanvändbar. Bland den senaste generationens akademiska litteraturhistoriker visar nog Hedenvinds levnadstecknare Örjan Lindberger störst förståelse för storheten i Steffens ingripande och minst irritation över hans term proletärförfattare. Detta beror uppenbarligen på att han lyssnar på de avgränsningar Steffen själv gjorde. Han konstaterar, att Steffen i själva verket ”tog fasta på en beteckning, som arbetarna med en viss förkärlek använt om sig själva” (Lindberger: Gustav Hedenvind-Eriksson, 1945, sid 137). Med denna bedömning blir det centrala och gemensamma för gruppen mindre deras motivval och ten-

dens, mer deras avvikande bildningsväg, dvs. den man småningom brukat kalla autodidakternas (sid 205 f).

Sammanfattningsvis kan väl sägas, att termfrågan överdimensionerats och fått överskugga sakfrågan, där Steffen gjorde en banbrytande insats i svensk litteraturkritik genom att framhålla arbetardiktningen som lika kritikerfäbig eller antologivärd som annan dikt — borgerlig, akademisk eller bohemisk. Med ett slag ställde han den i den litterära debattens centrum och inrangerade den vid-synt i den svenska litteraturens historia. I termfrågan satsade Steffen provokativt, valde väl termen som ett uttryck för radikal solidaritet. Otvivelaktigt tedde sig uttrycket proletärförfattare rimligare i seklets början och ännu när Steffen brukade det, innan arbetardiktarens intressen och utvecklingsgång differentierats så som senare skett. Samtiden torde ha ryggat inför uttrycket, därför att klasskampen var aktuell och omstridd och termen därför tedde sig politiskt oroande. Eftervärlden har tagit avstånd, dels därför att den marxistiska klasskampstermen proletariat — sedan utvecklingen länge gått i annan riktning — ända intill de senaste åren tett sig inaktuell och rent historisk, dels av det mera formella skälet att de berörda författarna inte själva var proletärer. Om Steffens term har rönt lite medhåll och mycket mothugg, har den dock — även när och just därför att den avvisats — haft det goda med sig, att den stimulerat till debatt och precisering av uttrycken proletärdiktare och arbetärförfattare och av de grunder, efter vilka en sådan sociallitterär gruppering lämpligen låter sig göra. Frågan blev ju på nytt aktuell, när 30-talets stora arbetardiktare eller autodidakter slog igenom.

Det kan väl vara riktigt att sluta med Martin Kochs slutappell till sina diktarkamrater och hyllning till Steffen:

”I den innestängda, hemska lilla Vasaparken i Stockholm blommade en frostig vår en hagtornsbuske — jag tror det var hagtorn. En tidig morgon stod framför denna buske en trasig och snorig proletärpojke. Han stod där länge och såg hätskt på den vackra blomsterlöjan över de små kvistarna. Slutligen tog han ett hårt grabbtåg rätt in i busken, ruskade grenarna i vild avundsjuka och sade:

— Blommar du, jävel?

Ja, busken blommade. Även denna frostiga vår och i den förfärliga Vasaparken i Stockholm.

Om någon kunde öppna det sovande borgarfolkets ögon för den djupa tragiken i denna lilla morgonidyll — han vore proletärdiktare.

Om någon kunde öppna pojkens ögon för skönheten i den blommande busken, för de oändliga livsvärden, som ligga bakom denna skönhet — han vore proletärdiktare.

Om någon kunde göra klart för människorna, att den proletärdiktning, som trots allt blommar i frostig vår i vårt land, inte får skövas av lym-lar och nidningar, och att detta är för hela vårt folks framtid av livsavgörande vikt — ja, om någon kunde göra klart för människorna det, han vore i sanning proletärdiktare!

Denna uppgift är oss förelagd, kamrater inom proletärdiktningen. Men vi lösa den inte genom att med en misstänksamhet, som är i sämsta mening proletärisk, angripa en man, som visat sig vara, naturligtvis inte vår meningsfrände, men vår mänskligt förstående vän.

Ty även rektor Steffen är en buske som blommar — och som blommar ännu i höstens dar.”

LÄROVERKSFÖRENINGEN — ELEVKÅRENS ANSIKTE UT MOT SAMHÄLLET

I läroverkets arkiv finns bevarade åtskilliga versioner av stadgar för skolföreningar inom läroverket, främst för den s. k. Läroverksföreningen men också för en naturvetenskaplig förening (t. o. m. tryckta stadgar 1868. D:3, nr 138), för dennas sektion ”Botaniska Bytesföreningen Rosa”, för läroverksföreningens schackklubb, för Fornminnesföreningen, för Föreningen Brage (för bl. a. gutamålsstudium), för Läroverkets Biologiska förening, för en litterär förening De Tretton, för skytteföreningen, för idrottsföreningen, för Kvinnliga gymnasieföreningen, för Ungdomens Rödakorsförening vid läroverket. Uppräkningen, som icke är fullständig — bl. a. saknas de under det senaste årtiondet verksamma politiska skolklubbarna — får vittna om några intresseinriktningar under skilda tider inom den slutna kamratkrets läroverksgemenskapen länge utgjorde.

För den namnkunnigaste, varaktigaste och utåt mest verksamma av dessa föreningar skall närmare redogöras av några av dem som varit med: Läroverksföreningen. Denna lär enligt flera uppgifter ha bildats den 10 oktober 1867 och presenterades av rektor Carl Cramér i årsredogörelsen 1869 med följande dokument:

LÄROVERKETS FONDER hava under året ökats med en ny Stipendiefond, för hvilkens tillkomst följande Gåfvobref närmare redogör:

”Till H. Rektor och Lärarekollegium vid Wisby H. Elementarläroverk!

Sedan undertecknade, lärjungar i 7:de och 6:te klasserna af Wisby H. Elementarläroverk, föreslagit en skolconcert, för att genom möjliga inkomsten deraf bilda en stipendiefond till understöd för någon af de ynglingar, hvilka tillhöra Wisby Läroverksförening, eller, i fall att denna förening möjligen skulle komma att upphöra, för en lärjunge i 7:de klassens nedre eller 6:te klassens öfra afdelning af Wisby H. El.-Läroverk, hvilken utmärkt sig för kunskaper och flit samt derjemte är behöfvande, och vi nu

derigenom den 1:sta Juni 1868 vunnit en nettobehållning af Rdr 128 75 öre Rmt, samt vi derjemte beslutit att till denna summa och för samma ändamål lägga Rdr 34 68 öre Rmt, som äro samlade inom vår s.k. Wisby Läroverksförening, — hafva vi härmed äran öfverlemna nämnda penningbe-
lopp, eller tillsammans Rdr 163 43 öre Rmt (såger Ett Hundra Sextiotre Rdr 43 öre Rmt), till Wisby H. Elementarläroverkskollegium, under ödmjuk anhållan, att samma kollegium för all framtid måtte, under vilkor såsom vid andra Läroverkets kassor, ej blott förvalta och utdela räntan af nämnda summa, utan ock, under förutsättning att sådana musikaliska tillställningar allt framgent då och då må kunna åstadkommas, allt det, som vidare sålunda kan inflyta, för kommande tider handhafva, förvalta och till bästa nytta för vår skolas ungdom och Fäderneslandet utdelat: detta allt dock sålunda, att ofvannämnda medel, Rdr 163 43 öre Rmt, först skola genom räntans läggande till kapitalet växa till Rdr 1000 Rmt, innan första utdelningen får ske, hvaraf skall bildas ett stipendium af 50 Rdr Rmt, hvarefter, genom framtida blifvande dylika tillskott, åter 500 Rdr skola hopsamlas, innan ett andra stipendium af 25 Rdr må, under samma vilkor, utlemnas; o.s.v. för framtiden. Wisby den 6:te Juni 1868.

Alb. Herlitz. N. Cramér. G. Längstadius. Uno Enderstein.

Emil Berglund.	W. Molér.	H. Calissendorff.
Anton Stuxberg.	G. Sundberg.	O. Th. Lagergren.
Erik af Klint.	C. A. af Klint.	Jacques Åberg.”

Jag bör härvid upplysa, att sedan några år inom lärjungarne i de högsta klasserna finnes en förening, kallad ”Wisby läroverksförening”, hvilken sammankommer några gånger i månaden i ett för ändamålet upplåtet rum i läroverkshuset, då föredrag af ledamöterna hålles öfver ämnen inom deras studii-krets, omväxlande med musik och sång, hvarjemte inom föreningen utgives en tidskrift — icke tryckt — der de unga krafterna försöka sig i både bunden och obunden stil. Föreningens stadgar äro af Rektor granskade och godkända.

Tillökt med en gåfva af H. K. H. Prinsessan Eugenie, 50 Rdr Rmt, jemte räntor, uppgår stipendii-fonden nu till 217 Rdr 96 öre.

Att dessutom en s.k. Naturhistorisk förening med liflig verksamhet inom läroverket finnes, må här nämnas. Äfven denna förenings stadgar äro af Rektor gillade.

1868 års stadgar, sannolikt de äldsta, är bevarade, undertecknade av 60 pojkar, varav dock ett namn är överstruket med bläck (varför?):

”Stadgar för Wisby Läroverks-Förening.

§ 1. *Ändamålet* med föreningen är att bidra till större enighet inom skolan genom sammankomster, för hvilka tid vid hvarje termins början

bestämmas af föreningen, och på hvilka idkas ädla och roande sysselsättningar, såsom disputationer, uppläsande af föredrag, samtal, sång samt tankespel, som äro af skolstadgan tillåtna; såsom ett sammanhållningsband mellan medlemmarne och såsom ett uttryck af föreningens anda utgifves en eller tvenne gånger i månaden en *tidskrift*, hvari intagas af medlemmarne på modersmålet författade uppsatser. —

§ 2. Till medlemmar eger föreningen *skyldighet att inbjuda* lärjungarne inom skolans tre högsta afdelningar och *rättighet att invälja* lärjungar inom de öfriga klasserna, det sistnämnda endast så vida minst 3/4 af föreningens medlemmar derföre röstat; *medlemmar som lemnat skolan* ege rätt att i föreningen kvarstå. —

§ 3. En *vecko-afgift* af 5 öre är hvarje medlem skyldig att betala; den deraf uppkommande kassan användes till bestridande af de utgifter, som kunna ifrågakomma. —

§ 4. För att handhafva föreningens angelägenheter, såsom att utlysa den af föreningen bestämda tiden för sammankomsterna, leda förhandlingarne, ombesörja tesers offentliggörande, och för att vaka öfver föreningens bästa, utväljes för hvarje år en *Ordförande* som vid nedläggandet af sitt embete är förpligtigad att afgifva en berättelse öfver föreningens verksamhet; Ordföranden hafve sig äfven uppdraget *redigerandet af tidskriften*. —

§ 5. Föreningens öfriga styrelse utgöres af en *vice-ordförande*, som företräder och bistår ordföranden, och af en *kassaförvaltare*, som vid slutet af hvarje termin och så ofta föreningen det önskar, skall aflägga redovisning för sin förvaltning. *Begge väljas för helt år*. —

§ 6. *Ordning, lydnad* för Ordföranden och *tystnad*, då någon begär ordet, iakttagas på sammankomsterna of medlemmarne; allt oljud, alla grofkorniga yttranden och af Rektor och skolstadgan icke tillåtna sysselsättningar förbjudas; medlemmar, som uppenbart velat stifta oreda och oordning, ege föreningen rätt att utesluta. —

§ 7. *Omröstningar* och val försiggå medelst öppna sedlar; endast vid utslutandet och inväljandet af medlemmar begagnas slutna sedlar; i det fall, att lika många röster skulle falla för som emot ett förslag, ege ordföranden afgörande röst. —

§ 8. *Ändring i dessa stadgar* kan på förslag af någon ledamot ske, när den på minst tvenne sammankomster blifvit gillad. Hvarje förändring af stadgarne bör dessutom Rektors pröfnig underställas. —

Wisby den 11 September 1868.”

Läroverksföreningen har naturligtvis som alla skolföreningar i första han varit riktad inåt kamratkretsen. Men den har också många gånger vänt sig utåt samhället, särskilt genom läroverksfesterna som var ett publikt nöje i småstaden. Innan den moderna elevrådsrörelsen det senaste årtiondet vuxit fram, kunde läroverks-

föreningen också ibland sägas representera elevkåren inför både rektor, lärare och allmänhet.

Dess skiftesrika öden berättas här av två som själva varit med. Nils Tibergs framställning skrev då föreningen nått femtio år och trycktes då i en minnesskrift, Sven Gerentz' är ett utdrag ur hans anförande vid det allmänna studentmötet i Visby 1965. Båda framställningarna återges här oförändrade.

NILS TIBERG

Det har alltid varit ett betecknande drag hos Läroverksföreningen, att den vinnlagt sig om musik och sång. I föreningens första tid uppträdde vid varje sammanträde de medlemmar, som deltog i sångundervisningen vid skolan, för att med tonernas makt muntra upp kamraterna och även öva sig själva. Efter hand utvecklade sig en dugande samling sångare, och jämte dessa hyste föreningen även bland sina led ynglingar som voro skickliga i instrumentmusik.

Föreningen var därför i stånd att redan på vårterminen 1868 anordna en soirée med ändamål att grundlägga en stipendiefond. Den gick av stapeln den 1 juni, och därvid utfördes bl. a. fiolmusik av August Enderberg och ett klarinettsolo av Carl af Klint; Th. Lagergren spelade flöjt och accompagnementet sköttes av Georg Sundberg. Det är att märka att denna första fest liksom dess närmaste efterföljare voro ägnade att uppvisa föreningens musikaliska prestationsförmåga. Huru festerna, från begynnelsen nästan uteslutande anlagda på musik, utvecklade sig till våra dagars årsfester med en teaterpjäs såsom huvudnummer blir uppgiften att visa med denna lilla historik.

Det andra offentliga framträdandet skedde nästan jämnt ett år senare, då ordföranden Herman Calissendorff höll ett föredrag över ämnet "En blick på Gotlands forntid och framtid". Det rönt sådant bifall, att föreningen lät föranstalta dess utgivande i tryck. Detta kan dock knappast kallas en fest i vanlig bemärkelse, ty intet annat än föredraget förekom på denna föreningens andra årsfest.

Under de närmaste åren firade föreningen sin högtidsdag genom att samlas kring punschbålen hos någon av sina ledare, och därvid förekom även mycket sång och musik. Utom dessa samkväm firades

också "vårfesten" på 1 maj, då man i lärarnas sällskap gjorde utflykt till Brunbergs betning, där man bedrev de gamla gotländska idrotterna pärk, kasta varpa och "störtä stang". Då lekarna voro slut, samlades man så kring en bål, där lärarna utbringade skålarna.

År 1877 höll föreningen på Karl XII:s dödsdag en fosterländsk fest, varvid förekom såväl solo- som körsång, musik och deklamation. Både 1879 och 1880 arrangerades fester, och vid dem tillsattes "några verldsvane män", som protokollet säger, vilka hade att med flaggor smycka festlokalen samt anvisa platser åt de inbjudna: skolans lärare och elever samt arrangörernas anhöriga. Vad den förstnämnda festen beträffar ingick på dess program första gången ett föredrag såsom ett nummer bland de andra, av vilka märkas deklamation av Aug. Weström och Th. Hansson samt solosång av A. Laurin och R. Gardell. Vid dessa båda "tillställningar", som de av sekreteraren tituleras, togs inträdesavgift, men inkomsterna voro ej synnerligen lysande.

Efter dessa kraftansträngningar sjönk föreningen i en djup slummer, som dåv. magister M. Klintberg gjorde slut på, i det han 1883 framlade förslag om anordnande av en årsfest. En sådan kom även till stånd med sedvanliga musiknummer, deklamation och föredrag. Till avslutning uppfördes en "tableau", "Frithiofs frieri", vilket såtillvida är anmärkningsvärt, som det utgör den första upprinnelsen till det sceniska inslag, som sedermera blev av så stor betydelse. En annan sida av festen, som förtjänar beaktas, är den ekonomiska. Nettobehållningen, som uppgick till 52 kr., delades lika mellan tvenne välartade medlemmar, som befunno sig i bekymmersam penningställning.

Under de därpå följande åren höll föreningen icke några fester, och om året 1887 finnas inga uppgifter i arkivet, vadan vi ej veta, om man då anordnade någon. Däremot meddelar Harald Wallin i sin årsberättelse för 1888—89, att en fest lagts till de föregående, och att resultatet därav blev en ansenligt förstärkt kassa; däremot säger han, att "en del av festen får anses misslyckad", vilket ju ej är så värst uppmuntrande. Men trots detta uppträdde föreningen 1890—91 ej mindre än två gånger inför allmänheten. Första gången firade man Gustaf II Adolfs dödsdag, varvid biskop von Schéele höll högtidstalet, vilket behandlade "Fosterlandskärleken". Den andra festen hölls på vårterminen och "satte föreningens kassa på goda ben". Vi äro fullständigt okunniga om någon årsfest blivit

anordnad mellan 1891 och 1895. Den som följde närmast på hösten sistnämnda år är märklig därför att på den lades grunden till en fond, vilken skulle avsättas för att skaffa en ny orgel åt skolan. Detta var dock ej den enda festligheten detta läsår. Den 12 maj 1896 firade föreningen nämligen genom en högtidlighet fyrahundraårsminnet av Gustaf Wasas födelse.

Från och med 1896 finnas åter protokollsböcker att tillgå, i motsats mot förhållandet under det föregående decenniet, varför vi äga goda underrättelser om festerna, vilka hädanefter årligen återkomma. Särskilda festprotokoll finnas även under en följd av år, och detta länder oss till stort gagn, när det därigenom ej blir så svårt att följa festernas utveckling som genom de knapphändiga upplysningarna i årsredogörelserna.

Årsfesten 1896, som är den första över vilken festprotokollet är bevarat, upptog på programmet kvartett och solosång, deklamation av dikten "Storm", skriven och uppläst av Arvid Kindberg, festföredrag av Ivar Een samt tvenne tablåer. Dessa sistnämnda voro outhärliga för festernas bestånd, i det de utövade den förnämsta dragningskraften på den yngre generationen. Detta förhållande lände föreningen till stort gagn, ty festerna blevo mera besökta, inkomsterna förbättrade och redan efter fyra år kunde den omtalade orgeln högtidligen överlämnas till skolan i sammanhang med en synnerligen anslående fest.

Dessförinnan hade föreningen dock presterat fester mera lyckade än den av 1896. Året därpå blev en veritabel musikfest, i det flera instrument trakterades och flera sångnummer utfördes; därjämte deklamerade Kindberg och K. Stålhandske, begge synnerligen framstående i yrket. Såsom avslutning uppfördes enligt seden en tablå föreställande "Heimer och Aslög".

Ett nytt inslag i programmet tillkommer på den första festen efter sekelskiftet. Då uppträdde nämligen medlemmen Ragnar Svalingsson utklädd till bonde med en berättelse på gutamål, något som mycket livligt slog an på publiken. Detta blev hädanefter, liksom tablåerna "en nödvändig sak för festernas existens". Ej heller saknades en värdig avslutning: en scen från dansk-tyska kriget, där en döende krigare sänder sin sista hälsning till hemmet.

På den följande årsfesten tog man ännu ett steg på den dramatiska konstens törnbeströdda bana. Vid sidan av festtal, musik, deklamation och gutamål utfördes nämligen en liten pjäs i två tablåer.

Stycket var författat på vers av föreningens dåvarande sekreterare Henri Sandström och skolans musikdirektör, herr E. Rehndahl, hade satt en vacker musik därtill. Men medlemmarna voro ej synnerligen nöjda, vilket dock ej hindrade, att man nästa år uppförde en ny pjäs "Smaklig måltid". Emellertid utfördes ej heller denna till allmän belåtenhet, varför man återgick till de vanliga tablåerna. Någon synnerlig skillnad fanns ej mellan dessa s. k. pjäser och tablåerna; olikheten bestod i att orden till de förstnämnda voro skrivna i dialogform men att de senare antingen saknade ord eller voro monologer eller körer.

Festen på vårterminen 1904 gick liksom den på hösten samma år i den gamla stilen: musik av flera slag, föredrag, deklamation, gutamål och tablå. Men nu upphöra festprotokollen. Ett ogenomträngligt dunkel vilar över 1906 års fest. Vi veta, att den framflyttades till vårterminen, och att det ekonomiska resultatet var ganska tillfredsställande. Man uppförde något mindre teaterstycke, men detta är dock lika obekant som aktörerna. Något mera känna vi om festen under läsåret 1907—08. Den bildar i ett avseende en brytning, i det festtalet, "ungdomens förskräckelse", blev struket och ersatt av ett par enkla skådespel, som sattes sist på programmet. Tyvärr äro inga detaljer bevarade åt eftervärlden, ty det festprotokoll, som J. Gadd skrev, lades löst in i arkivet, varifrån det numera är försvunnet.

Emellertid är det först under det följande året, som ett mera betydande skådespel uppfördes, nämligen "Kärlek och upptåg" av Uller. Detta blev, att döma av ordalagen i årsredogörelsen, en verklig triumf, och härefter samlar sig intresset huvudsakligen kring föreningens teatraliska förmågor och storverk. Likväl har man för den skull icke försummat musiken, det ursprungliga stoffet till festerna.

Bland de tidigare skådespelarna märkas Erik Jacobsson, Daniel Glansholm, m. fl. i manliga roller, Valter Pettersson och andra i de kvinnliga. Den sistnämnde väckte uppmärksamhet särskilt då han spelade den kvinnliga huvudrollen i "Hittebarnet" av Blanche, vilket stycke uppfördes 1911. En av de bästa var Kristen Söderberg, som dock var något tidigare än Valter Pettersson. Då denne slutade, debuterade två av de mera berömda: Henrik Carlsson och Gösta Larsson; den förre visade sig vara en synnerligen beaktansvärd förmåga genom det briljanta utförandet av bl. a. teaterdirektören

i "Sabinskornas bortrövande". Gösta Larsson uppträdde med bravour i "Oxhandlarn från Småland", där han spelade oxhandlarns egen roll. I dessa begge pjäser deltog även Carl Söderberg, även han en duglig skådespelare, och i hans fotspår trädde Hilding Högstadius och Gerhard Nyman, vilka mästerligt utförde "Sjövall" och "Ölander" i Blanches "Ett resande teatersällskap". Uppförandet av denna komedi var en stor triumf och betecknar höjdpunkten av den dramatiska konsten vid läroverket.

Höstterminen 1915 uppträdde bl. a. Rolf Ekstrand, Gösta Ronquist och Tor Risinger på scenen, och följande år den sistnämnde jämte fem andra, bland dem Bror Tiberg, vilken förtjänstfullt utförde huvudrollen i det lustspel, som då gavs. Detta blev emellertid föreningens sista årsfest med teater före halvsekelskiftet, ty kristiden har ej medgivit föreningen att anordna någon storartad fest på femtioårsdagen. Däremot hölls ett högtidssammanträde den 10 oktober i närvaro av läroverkets eforus, rektor, m. fl. inbjudna.

Den förnämsta betydelsen av Läroverksföreningens fester har varit, att de satt föreningen i så god ekonomisk ställning, att den kunnat utföra något verkligen betydelsefullt med sina penningar samt att de givit föreningen dess anseende bland allmänheten, för vilken den utan festerna skulle vara skäligen obekant.

SVEN GERENTZ

Läroverksföreningen fanns inte år 1865 men den tillkom på hösten två år senare och står alltså snart inför sitt 100-årsjubileum. Vi vet inte exakt vilka stiftarna var men känner till att bland dessa fanns medlemmar av många kända gotlandssläkter såsom Herlitz, Cramér, Calissendorff och af Klint. Av stiftarna blev Anton Stuxberg senare vida känd som forskare och Vega-resenär; under skoltiden underhöll han i Läroverksföreningen sina kamrater med föreläsningar om Darwins teori om arternas ursprung och detta innan Darwins böcker utkommit på svenska språket. En annan av grundarna var Wilhelm Molér, senare filosofie doktor och adjunkt i Västerås och känd även för senare studentårgångar genom sina forskningar i gotländska släkter. Bland stöttepelarna inom före-

ningen de första åren bör också nämnas Gabriel Gustafson, sedermera professor i Kristiania.

Föreningens ursprungliga stadgar skiljer sig inte nämnvärt från de statuter som längre fram kom att gälla och vilka allttjämt gäller för föreningens verksamhet. Enligt dessa är föreningens mål, att inom densamma uppväcka en sann och god kamratanda och att tända och bevara kärleken till fäderneslandet, till litteratur och konst samt att i sammanhang härmed förskaffa sina medlemmar tillfälle till ett verkligt och gott nöje.

Det går inte att fånga föreningens öden i några enkla formuleringar — den har haft uppgångsperioder med intensiv livaktighet på skilda områden och den har haft vågdalar då den fört en närmast tynande tillvaro. Det vore säkert fel att påstå att föreningens historia är dess ordförandes, men uppenbart är att ordförandena och styrelsernas intresseinriktning och möjligheter att entusiasmera ofta varit avgörande för föreningslivet. Det följande är ingen historik utan bara några glimtar från äldre tider, återfunna i den minnesskrift som Nils Tiberg gav ut vid 50-årsjubileet och några excerpter, som av en händelse återfunnits från förberedelserna till 75-årsjubileet.

Låt oss börja med att ställa frågan om Läroverksföreningen överhuvudtaget gjort någon nytta. Det finns kanske de som under gymnasisttiden såg ned på den aktivitet som där förekom och visst var den ofta barnslig och omogen. Visst var sammanträdena stundom präglade av en diskussionsteknik som kunde verka krystad och som egentligen inte stod i någon rimlig relation till innehållet i diskussionsinläggen. Likväl torde nog de flesta som ser tillbaka på sina erfarenheter medgiva att föreningen genom sin blotta existens bidrog till att inrikta elevernas intressen på något allvarligare och kanske man vågar säga värdefullare ting än det dagsländebetonade. Detta hindrade naturligtvis inte att verksamheten tidvis, f. ö. helt avsiktligt fick en ganska spexartad och respektlös utformning, vilket passade många av oss utomordentligt väl.

I en tid då elevråd saknades var det möjligt att föreningen också kunde utgöra en användbar förbindelselänk mellan rektor och lärarkollegium å ena sidan och den studerande ungdomen å den andra när det gällde disciplinproblem eller t. o. m. svårigheter för enskilda elever. Att Läroverksföreningen i vart fall indirekt bidrog till läroverkets anseende lär antagligen inte vara för mycket sagt. Vid ett

par tillfällen har den också genom att engagera sig aktivt i insamlingsverksamhet, ofta då via anordnade fester eller soaréer, löst inventarieanskaffning och kunnat skänka skolan både orglar och flyglar. Stipendier och bibliotek är väl också inslag i verksamheten som kommit inte bara medlemmarna utan också undervisningen till godo.

Men redan från början spelade den kamratliga samvaron vid sammanträden, fester, soaréer och andra sammankomster den största rollen. Tidigt kom musiken och sången att betyda mycket. Medlemmar av släkten Herlitz har länge varit kända för sin musikalitet och tog hand om ledningen, efterträdda av Herman Calissendorff, far till Rolf Calissendorff. Den unge Herman var även deklamator och orator och de som samlar på Gotlandica vet att ett av hans föredrag i Läroverksföreningen med titeln: "Gotlands forntid och framtid" utkom i tryck medan han ännu var gymnasist. Stämningen vid sammankomsterna steg efterhand och föreningen tillsatte egen sånganföreläsare och sammanträdde regelbundet i sångsalen. Den ville emellertid undvika sådana störande tilldragelser som musiklärarens ankomst när föreningen sammanträdde och såg sig för den skull föranlåten att hyra eget rum i Liljehornska huset, vilket skedde i december 1876. Här kände man sig friare och nu behövde man en ceremonimästare. Till den förste innehavaren av detta ämbete valdes sedermera överstelöjtnanten och överlantmätaren samt stadsfullmäktigeordföranden Carl Bolin; i ämbetsuppgifterna ingick att utöva tillsyn över städning samt anskaffningar av ljus och ved etc. Ceremonierna blev med tiden allt livligare men utan att rektor ingrep flyttade föreningen så småningom snällt tillbaka till läroverket. Sannolikt hade kostnaderna blivit för höga att hålla sig med egen lokal.

Bland de verkligt aktiva musikanförarna på 1890-talet märktes sedermera marinintendenten Elof Lindqwister som tillsammans med sina kamrater förnöjde medlemmarna och gav dem rika tillfällen till musikalisk njutning. Vid de olika evenemangen kom Läroverksföreningens fana, som anskaffades i början av seklet, ofta till användning; föreningens förste fanbärare var Ragnar Olin, senare känd bankman i staden. På vårterminen 1908 innehades sånganföreläsarposten av en på Gotland länge uppburen musikalisk förmåga, Emil Dahlström. Han torde emellertid ha varit den siste sånganföreläsaren under lång tid framåt, vilket inte hindrade att allsång ofta avslu-

tade sammanträdena. "Dåne liksom åskan" sjöngs ofta och gärna bl. a. vid Karl XII:s festerna och en stående fras i protokollsböckerna var att den sjöngs så livligt "att golv, väggar och tak stundtals bägnade och de gamla bönsalsfäderna helt förskräckta tittrade ned".

Vid sidan av sången kom senare instrumentalmusiken att spela en större roll och den blev under långa tider ett oundgängligt inslag på föreningens sammankomster. Särdeles bemärkta bland utövarna av denna konst var Kristen Söderberg och Carl Söderberg. Också under de följande åren odlades de musikaliska intressena och bland förmågorna har nämnts pianisterna Erik Dahlberg och Arne Sundahl, vilka båda gjort sig synnerligen förtjänta av föreningens verksamhet. Violinister var Helge Stenqvist, Martin Lingström och Werner Arvidsson och som flöjtist hördes Karl Kahlström. Solosång förekom också då och då av Gustaf Sundahl, Axel Törner, Valter Alfvegren och Ernst Norrby och längre fram av Sven Vahlby och Roland Thomsson, som båda sjöng Bellman. Bland senare gymnasistårgångars musikaliska förmågor må erinras om Sten Walleberg, Einar Broander, Erland Blomqvist och Leif Dannert. Den 15 september 1923 ägde en intressant debut rum. Så här heter det i § 9 i protokollet: "Tågade man så upp till bönsalen för att höra musik av Hjördis Pettersson, som nu debuterade inför föreningen. Den förträffliga musiken belönades med dånande applåder". I denna rad bör från 1930-talet nämnas Eric Ericson, nu känd musikedirektör, körledare och musiklärare vid Musikhögskolan. Till en av läroverksfesterna på 1930-talet komponerade han Visby Läroverksförenings högtidsmarsch, som en del av oss senast hörde exekveras med stor brio då Eric Ericson blev hedersledamot av Gotlands Nation i Uppsala. En annan musikalisk förmåga med utpräglade talanger också åt det sceniska var Bengt Peterson, nu känd regissör på Kungl. Operan.

Ytterligare två aktiviteter bör särskilt nämnas — läroverksfesterna och diskussionsaftnarna. Även under perioder då verksamheten nästan helt låg nere samlade sig föreningen dock i allmänhet till en läroverksfest med teater, deklamation och musik. Särskilt bröderna Stålhandske visade framstående deklamationstalanger. På 1880-talet, då det tidvis var trögt med intresset, blev särskilt de insatser som Orion Öberg — sedermera fyrmästare vid Stenkyrkohuk — gjorde i form av arrangemang och versifierade föredrag livligt upp-

skattade av föreningsmedlemmarna. Ibland hände det också att lärarna grep in och Masse Klintberg, själv tillhörande den andra studenttårgången i Visby, fick sålunda till stånd en fest för allmänheten i början av 1880-talet. Bland ordförandena under dessa år märkes Emil Nyberg, också han känd som släktforskare, och Herman Hedström, senare en framstående geolog.

Fram emot 1890-talet trädde Harald Wallin — senare en känd skolman — till och han tog bl. a. initiativet till föreningens bibliotek. Särskild bibliotekarie utsågs dock först 1909, då Daniel Glansholm valdes. I början på 1890-talet blev Erik Åkerhielm ordförande och han var senare under alla år varmt fästad vid sitt gamla läroverk och en trogen resenär till studentmötena.

En renässans för läroverksfesterna började under Max Grehlerts ordförandeskap 1907—08. (Tvillingbröderna Grehlert som tog studenten 1908, avled båda i spanska sjukan 1918.) Föreningen arbetade sig så småningom upp till stor scenisk duglighet och bland de verkliga skådespelarna har nämnts Kristen Söderberg, Gösta Larsson, Henrik Carlsson och Carl Söderberg. Den sistnämndes ordförandetid representerade av allt att döma en av höjdpunkterna i föreningens historia med en livlig och omväxlande verksamhet, som bl. a. innefattade en stor fosterländsk fest samma dag bondetåget uppvaktade konungen på borggården i Stockholm. Vid läroverksfesten på hösten samma år skar Hilding Högstadius och Gerhard Nyman vackra lagrar som aktörer i August Blanchés kända komedi "Ett resande teatersällskap". Hösten 1916 spelades med stor framgång "En fiffig betjänt" med bl. andra Ernst Norrby, bröderna Bror och Nils Tiberger, Tor Risinger och Herman Wahlberg i huvudrollerna. Till det goda kamratskapet bidrog inte minst de uppsluppna repetitionerna, på 1930-talet i allmänhet under ledning av fru Tua Runsten, men också under många år samarbetet vid ordnandet av majbålet på Galgberget, vid slädpartier och andra utflykter och för en del som var privilegierade som scenarbetare vid flickskolans teaterföreställningar.

Riktigt långt tillbaka i tiden tog man inte så allvarligt på sammanträdena. Det blev ofta en samling till schackspel, gluntsång eller helt enkelt för att, som det hette, draga historier. Så småningom blev emellertid sammanträdesformerna mer och mer ordnade och regelrätta diskussioner eller som det tidvis hette disputationer anordnades. Härvid togs ofta mycket brännbara ämnen upp. Efter-

som föreningen mestadels inte tillät kvinnliga medlemmar diskuterades med liv och lust kvinnans roll på arbetsmarknaden och överhuvudtaget i samhället. Filosofiska, litterära och politiska föredrag var inte heller ovanliga. Debattens vågor gick tidvis så höga att en särskild polismästare fick utses och som sådan tjänstgjorde till en början Ragnar Winquist.

Tidvis kom Gotlands egen historia att i hög grad fånga intresset hos gymnasisterna. År 1914 lyckades rektor Richard Steffen få till stånd en fornforskningskommitté med syfte att studera gotländsk kultur, särskilt seder, språk och litteratur samt fornlämningar och dylikt. Kommittén utförde under Alfred Edles och Herbert Gustafsons ledning ett synnerligen värdefullt och framgångsrikt arbete och båda har ju senare gjort bestående insatser i öns kulturhistoria. Kommittén kom emellertid att upphöra efter några år. Intresset för Gotlands historia blommade emellertid upp bland många av Visbystudenterna på 1920-talet och början av 1930-talet. Här må endast nämnas Gunnar Jonsson, Hans Hansson, Bengt Söderberg och Erik B. Lundberg. Bengt Söderberg höll i början av 1920-talet föredrag om Petrus de Dacia — det var många år innan ruinspelet börjat — och om S:t Clemens kyrkoruin.

Från 1920-talet är att anteckna en livlig diskussion om den moderna gymnasistens intressen. Ivan Lilja — sedermera kyrkoherde i Stenkumla — kunde resignerat konstatera att gymnasisten endast hade lägre intressen såsom skolarbete, radio, idrott och dans och överhuvudtaget inga högre. Studentexamen diskuterades många gånger och det kanske är värt att notera att föreningen redan 1917 enade sig om att påyrka dess avskaffande. Så småningom skulle ju denna resolution tillkommen under debatt med Unga Örnar komma att gå i uppfyllelse.

Allan Degerman, sedermera känd fredsfrämjare och folkbildare, tog redan under gymnasisttiden upp diskussionsämnen som Nationernas Förbund. Vid ett annat tillfälle gick man i en lättare genre i det att Degerman läste upp en novell om människan och kvinnan ur Hela Världen, varvid det hela avslutades med ett fyrfaldigt leve för kvinnan som maka och moder. En annan gång diskuterades vilka författare en gymnasist borde läsa. August Strindberg stod naturligtvis högt i kurs på en del håll och behandlades också i föredrag. Shakespeares dramer gick man igenom i en föredragsserie liksom Holbergs komedier, varvid scener uppfördes i det senare fallet

på originalspråket. År 1918 höll Gillis Herlitz ett som det hette vanställande föredrag om Bellman och hans diktning. Vid deklamationerna var till en början Fröding och Karlfeldt mest omtyckta, men snart vaknade intresset för den unga levande diktargenerationen — Harry Blomberg, Erik Lindorm, Bertil Malmberg lästes flitigt på 1920-talet vid sidan av Ossian-Nilsson och Gripenberg. Dan Andersson hörde till de diktare som var uppskattade inom föreningen långt innan deras produktion förts ut till en större allmänhet. Deklamationerna föranledde stundom syrliga protokollanteckningar. Efter det att Harry Wärff läst upp Wilhelm von Brauns "Bileams åsna", skrev Allan Degerman i protokollet att innanläsningen hade förtjänat ett AB i första klassen. Gymnasisterna var emellertid då som nu ett känsligt släkte och när Olof Havrén föredragit en dikt blev det en lång palaver som gällde frågan huruvida ordföranden dragit på munnen av löje eller av rörelse. Typiskt gymnasistiskt! Vid en av diskussionerna försökte föreningen besvara frågan huruvida bildningen bidragit till att göra mänskligheten lycksaligare. Ibland kunde nog så högtidliga ordförandeskiften äga rum. När Gert Vejlens, senare känd läkare i Göteborg, överlämnade klubban till Allan Degerman talade han om förbrödringen utgående från Spinozas ord om kärleken såsom det högsta av allt, medan den nye ordföranden i sitt svarstal berörde den onda tiden med dess materialistiska tänkesätt och Läroverksföreningens ideella syftemål i denna tid.

I mitten av 1920-talet synes det i varje fall tidvis ha varit ett avtagande intresse för föreningen. Kvinnliga gymnasister tilläts några år att delta i föreningens arbete och bland dem var Maggie Lindwall, senare känd som initiativtagare och synnerligen aktiv ordförande i Gotlandstöisar i Stockholm. I en längre inlaga som inskrevs i protokollsboken propagerade hon för att större kraft skulle ägnas åt att höja föreningen till samma höga plan ideellt sett som den hade under fars och farfars tid. Resultatet blev att fr. o. m. höstterminen alla flickor ströks ur föreningens matrikel. Flickorna dök emellertid upp vid diskussionsaftnarna och från 1930-talet minns en del säkert Ebba Rodhes skarpa och logiska inlägg i debatten om olika kvinnofrågor. Överhuvudtaget var nog 1930-talet en livlig period med duktiga ordföranden såsom bröderna Arne, Einar och Ingvar Lindström och den initiativrike Allan Beer.

Det är min förhoppning att dessa glimtar skall ha väckt till liv

hågkomster från skoltiden och erinra om en tid fylld av rätt mycket skämt och glädje, lättsinne och löje. En gång tidigare för snart femtio år sedan berättades det i Läroverksföreningen om äldre tider i föreningslivet. Kommentaren den gången blev att föredraget var nyttigt för de försoffade medlemmarna.

Om Gjallarhornet skulle jag kunna fatta mig tämligen kort. Tidningen kan i år fira 70-årsjubileum och den har inom Läroverksföreningen gjort sina insatser dels genom att i tidningen samla poetiska och andra litterära alster, kåserier, kommentarer m. m. från redaktörerna och andra ibland betydligt mer litterärt begåvade personer, dels genom att anordna litteraturpristävlingar, till vilka Läroverksföreningens medlemmar i regel anonymt insände sina alster.

Gjallarhornets förste redaktör hette Hjalmar Lyth, senare kyrkoherde i Filipstad. Han efterträddes efter kort tid av Erik Lindqvist, som liksom flera andra av Gjallarhornets redaktörer kom att bli yrkesjournalist. Han slutade som politisk redaktör i gamla Stockholms-Tidningen och har i dess historia fått omdömet att ha varit en ovanligt arbetsam och djupt pliktrogen man. Det är inte möjligt att här nämna alla de goda insatser som gjorts av redaktörer för Gjallarhornet. Ett namn bör kanske särskilt nämnas. Det är Folke Hellgrens. Hans dikter betecknar utan tvivel en höjdpunkt inom det litterära livet på vår skola och han gav ju också senare ut flera uppmärksammade diktsamlingar. Innehållet har under de följande åren skiftat alltifrån det djupt allvarliga till det rent spexiga grönköpingsmässiga. Bland redaktörerna i början på 1940-talet märktes Lars-Åke Åström som senare ägnat sig åt att skriva kungliga propositioner och som nu är statssekreterare i socialdepartementet. Som en avläggare till Gjallarhornet skulle man möjligen kunna beteckna den publikation som utgavs under namnet Karlsö-Kuriren och som skrevs och upplästes i samband med Naturvetenskapliga Föreningens utflykter till Lilla Karlsö i början av juni.

Från de litterära pristävlingarna skulle naturligtvis många både roande och verkligt värdefulla alster kunna dras fram ur glömskan. Nästan lika roande som gymnasisternas egna opus kan emellertid rektor Steffens kommentarer vara. Ibland hände det att han lämnade tillbaka hela bunten av inkomna bidrag med en förklaring att det var omöjligt att gradera smörjan och lämna något pris.

Andra gånger bestämde sig Steffen efter lång tvekan för att belöna någon dikt eller novell. Undantagsvis var han också riktigt uppskattande. Till Gjallarhornets 50-årsjubileum 1945 gavs ju ut ett jubileumsnummer där inte bara minnesanteckningar gjordes utan också nya inlägg från bl. a. några förutvarande Visby-gymnasister.

DEN ÖPPNA SKOLAN OCH DEN SLUTNA

Det har ofta sagts, att de svenska läroverken rymde ett demokratiskt element redan under 1600-, 1700- och 1800-talen, dvs långt innan man kan säga detsamma om flertalet andra samhällsinstitutioner. Man har då tänkt på att elevrekryteringen var ganska bred, med starka inslag av söner till bönder och borgare och till stadens och landsbygdens ofrälse ståndspersoner eller vad som småningom kom att kallas medelklassgrupper; den rikes och den fattiges söner satt "sida vid sida". "Bondestudenten" och prästsonen har tett sig som idealtypiska inslag i den ståndscirkulationsprocess, som läroverken genom sin utbildning menas ha varit en förutsättning för.

Dessa teser har ofta framhållits i medveten motsats till de sedan århundraden hörda kraven på att elevrekryteringen skulle breddas och undervisningen reformeras för att bättre tillgodose andra utbildningsmål och politiskt och socialt nya elevkategorier. Den nyare skolforskningen har betonat en paradoxal huvudorsak till det i viss mån demokratiska inslaget i den äldre elevrekryteringen: aristokratien och det välbärgade borgerskapet drog sig ända in på 1800-talet i regel för att placera sina söner i de offentliga läroverken, beroende både på dessas ofta brutala disciplin och deras ensidiga karaktär av präst- och klassikerseminarier, som illa förberedde ynglingar för militär eller civil ämbetsmannakarriär eller för praktisk ekonomisk gärning. För sådana karriärer inom dåtidens socialgrupp 1 lämpade sig bättre enskild informatorsundervisning, militärakademier eller merkantil utlandspraktik; en annan metod var att placera pojkar redan i de yngre tonåren eller tidigare i Uppsala som "studenter" under handledning av en guvernör.

Mot denna inledande bakgrund skall här tas upp några frågor kring visbyläroverkets ställning till det omgivande samhället. Har läroverket varit ett "samhälle i miniatyr", en förminskad kopia av det omgivande stånds- och klass-samhället eller tvärtom en institution med egna sedvänjor och värderingar skilda från omgivningens?

Har det varit ett öppet eller slutet samhälle, vad vet vi om dess elevrekrytering, varthän syftade dess elever med sin utbildning?

Disciplinbestämmelserna i 1820 års skolordning, som med modifikation blev bestående hela seklet, i vissa hänseenden in mot 1900-talets mitt, markerade starkt läroverkets karaktär av ett slutet samhälle. Gymnasister och skolepiltar fick inte alls eller endast med rektors särskilda tillstånd besöka värdshus, krogar, källare, schweizerier och biljarder, baler, teaterföreställningar och assembléer. De skulle vara i sina "kvarter", dvs inackorderingsrum vid bestämda tider och fick inte synas ute på stan sent på kvällarna. Lärarna, särskilt klassföreståndarna, hade rätt och plikt att inspektera elevernas bostäder. Bråk ute på stan och ofredande av civilbefolkningen ansågs vara så klandervärda ting, att de förtjänade ett särskilt moment i skolordningens brottskatalog. Åtskilligt av detta känner mången igen från sin egen skoltid.

Samhällsorienterande studiebesök var väl inte så vanliga men kunde tydligen tillgripas i avskräckande (eller underhållande?) syfte, om man får tro P. A. Säves berättelse på tal om spöpålen på Klinttorget: "Ja, somligas smak var så barbarisk, att vi skolpojkar i Andre klassen af Visby Elem. skola fingo, med en lämpl. förmaning lof för lektionen för att se på hur en qvinna (1822) slet spö på Nya Torget!" (Gotländskt Arkiv 1937, s. 30)

På vilket allvar man tog dessa strävanden att avhålla skolungdomen från synd och lastbart leverne framgår inte bara av enstaka disciplinären — varav några återges utförligt på annat håll i denna bok — utan också av ett rent administrativt ärende som detta:

JURISPRUDENTIA ECCLESIASTICA,

CARL JOHAN &c, Vår ynnest &c. Hos Oss hafva åtskillige af Wisby Stads Innevånare i underdånighet anhållit om Nådigt tillstånd för Staden, att emottaga någon resande Theater- Troupe till Spectaclers uppförande under några månader af Hösten och Vintern, hvilket hitintills varit förbudet, i anseende till Gymnasii- och Schol-ungdomens vistande derstädes; öfver hvilken underdåniga ansökning så väl J, som Vår Befallningshafvande i Wisby med underdåniga yttranden uppå Nådig befallning inkommit, anförande J, under den 17 sistl Maji, underdånigst, att, då de skäl på hvilka Kongl Maj:t uti Nådig Skrifvelse af den 6 November 1801, i Nåder för godt funnit utsträcka förbudet emot Comediers uppförande i vissa Städer äfven till Wisby, nu så mycket mindre upphört, som, sedan den tiden, ett Gymnasium derstädes blifvit anlagdt och den studerande Ungdomens antal blifvit betydligt förökadt samt således Wisby nu mera

måste räknas bland de Städer, där, efter det äldre och allmänna Nådiga förbudet, Comedier icke få uppföras; hvarförutan då sådane till luxen och öfverflödet hörande nöjen, jemte det de i Eder underdåniga tanka verka till Ungdomens hindrande i dess studier, äfven föranleda till ett kostsamare och yppigare lefnadssätt hos den vida talrikare Arbets-Classen; Alltså hafven J icke ansett Eder, enligt Eder öfvertygelse, kunna den underdåniga ansökningen underdånigst tillstyrka; hvaremot Vår Befallningshafvande, under den 16 nästl Aug. underdånigst andragit, att han, för sin del, icke hade något mot Sökandernas anhållan att anmärka, så vida tillåtelsen blifver innskränkt endast till de tider af året, då Skol- Ungdomen icke är samlad till Studiers idkande.

Och som Wi för godt funnit i Nåder tillåta, att i enlighet med hvad Vår Befallningshafvande i Wisby underdånigst föreslagit, och under Dess tillsyn, Skådespel må i Wisby få uppföras på de tider af året, då de för Gymnasii- och Scholæ- Ungdomen vanliga Ferier inträffa; Alltså gifve Wi Eder sådant till svar och underdånig efterättelse i Nåder tillkänna; Låtande Wi äfven Nådig skrifvelse i ämnet till Vår Befallningshafvande i Wisby afgå, samt Vår Nådiga Resolution för Sökanderne utfärda, Wi befalle &c. Stockholms Slott den 15 September 1824.

CARL JOHAN

A. C. af Kullberg.

(Ur Wisby Stifts Tidningar, nr 10, Den 31 October 1824.)

Samtidigt fanns inslag i 1800-talets skolliv, som fast band skola och elever till starka och erkända samhällsinstitutioner, till det samhälle man avsåg att skola in pojkarna i. Redan rektorernas ordalag då de inbjöd honoratiores till invigningar och avslutningar — citerade i uppsatsen om rektorsprogram — vittnar om ambitionen att låta gymnasiet framstå som en av länets betydelsefulla institutioner. Särskilt det sk stora läroverkskollegiet vid 1800-talets mitt i Visby med män som Säve, Bergman, Rosman, Kahl, Cramér spelade en viktig kulturell och social roll i staden och länet. Och när en för oss liten händelse som den första realexamen hölls i Visby 1907 med sex elever skedde det i närvaro av landshövdingen, biskopen, borgmästaren och stadsfullmäktiges ordförande, vilket väl vittnar om att skolans sak också var deras.

Ja, en lokal entusiast som den unge prästen W. L. Klint kunde i ett brev i juni 1868 beteckna läroverken som en stormakt:

"På Fredagen å Solennitets-salen var stor högtidlighet. Det var verkligen nöjsamt och uppmuntrande att få höra ungdomens allt större och större framsteg i sång och musik, hvarpå ett talande bevis är den Concert, som

nu för liten tid sedan gafs till allas stora belåtenhet och tillfredsställelse — — — Läroverken äro en Stormakt, under hvars skygd den svage gerne vill stå — och huru mycket mer då den 'som svagast är'! En oräknelig massa menniskor, isynnerhet Fruar och Fröknar (!!) prunkade der i sina fjärils-lika dräkter — en behaglig blandning. 'Dess äro' var dem gifven, 'såsom de där svagast äro', ty för dem icke allenast makades allt annat hyggligt folk undan och hänskötos i bakgrunden, utan äfven bereddes flera sittplatser än påtänkt var. Salen var ock överfull, hvadan Biskopen i sitt tal föranläts att framhålla deras oförstånd och obetänksamhet, som, för 9 år sedan, vid betraktandet af Läroverkshusets dimensioner, funnit desamma tilltagna i en alltför stor skala, synnerligast hvad högtidssalen angick, då det nu för allas ögon visade sig att redan efter denna korta tids förlopp utrymmet för en sådan Högtidlighet var för trångt."

(Brevet publicerat av Ebbe Klint i De hundra kyrkornas ö, årg 1968 s 45 f.)

Även statistiken kunde användas för att ställa skolans lärare och elever bokstavligen i centrum för länet, att döma av dessa något kuriösa beräkningar som ingår i Lemkes historik 1875:

"Wisby stifts hela folkmängd utgjorde 1870: 54.030. Deraf kommer, då lektorernas antal är 5 och Adjunkternas 10, ett antal af 10.806 innevä-nare på en lektor, 5.403 på en adjunkt och 3.602 på hvarje lärare. Samma folkmängd i förhållande till antalet lärjungar (39 gymnasister och 182 scholares v.t. 1870) utgör för en gymnasist 1.386, för en scholaris 297, för hvarje lärjunge 244. Wisby stifts areal i qv.mil utgör i förhållande till lä-roverket 27,483, i förhållande till en lektor 5,497, till en adjunkt 2,748, till en lärare 1,832. Samma areal utgör i förhållande till en gymnasist 0,700, till en scholaris 0,150, till en lärjunge 0,123, då lärjungarnes antal är 221. Lärjungarnes antal i förhållande till lärare (5 lektorer, 10 adjunkter) utgör för en lektor 7,8, för en adjunkt 18,2, för en lärare 14,7."

De sporadiska samhällskontakterna värdesattes väl olika efter sin art. Gymnasisterna synes själva ha uppskattat den årligen återkommande militärutbildningen som ett välkommet avbrott i skolvardagen, men utbildningens omfattning framkallade hos rektorerna ömsevis entusiasm över anknytningen till krigsmakten och skarp-skytterörelsen och ömsevis irritation över intrånget på reguljär undervisningstid.

Den för ungdomen givetvis obligatoriska "gudstjensten biwistes af Ungdomen stilla och upmärksam, samt med den wördnad en så helig förrättning tillkommer" (1820 års Skolordning 1:10:5:9). Olika arrangemang prövades härvidlag. Längre var deltagande i söndagens högmässogudstjänst föreskrivet, tidvis av praktiska skäl — utrym-

me, akustik — ersatt eller kompletterat av särskilda skolgudstjänster. I början av Steffens rektorat inskränktes närvaroplikten till varannan söndag (1906) och den synes ha helt slopats 1910 med undantag för några få särskilda ungdomsgudstjänster. De vanliga morgonbönerna fortlevde däremot som bekant intill dess en mer radikal syn på religionsfrihetsproblemet i skolorna slog igenom vid det nya gymnasiet införande under senare delen av 1960-talet. — Av hur skolungdomen tillämpade skolordningens ord om stillhet och uppmärksamhet finns givetvis avvikande och mer eller mindre trovärdiga skildringar. Så berättar Oscar Engström i "På de gutars ö". En släkt- och skolhistoria från Visby (1925, sid 243) om söndagsfriden på rektor Forsbergs tid, den förste av den serie stränga rektorer som skulle återställa ordning vid visbyläroverket under 1800-talets sista fjärdedel:

"I stället för att bli kommenderad till kyrkan varje söndag som på Lemkes tid fick man gå varannan, men hade man gjort något fuffens, blev man till straff därför ålagd att gå dit varje. I stället för att skolpojarna som förut hade sin plats i de höga och djupa bänkarna på orgelläktaren, varest de, höljda för profana blickar, kunde bedriva allehanda ofog, — t.o.m. spela kort, påstods det, fast ett sådant skändande av helgedomen väl ändå enbart får betraktas som ett utslag av skolpojkskryt — flyttades de nu ner i koret på båda sidor om stora gången till altaret och bevakades där samt upptecknades av en lärare, men då Visby domkyrka har en riklig välsignelse på pelare, kunde man någon gång vid skolkning, dra sig ur spelet med att man suttit skynd bakom någon av dem."

Om man således särskilt vid festliga och retoriska tillfällen sökte placera skolan mitt i samhället, sviktade ambitionen att placera samhället mitt i skolan. Detta gällde frånvaron av orientering om det aktuella samhället, något som man väl närmast ville skydda skolungdomen från. Ett enda sent exempel må anföras. Åren kring 1940 innehöll läroverkets ordningsregler — uppenbarligen närmast till fullfordan av antiuniformslagstiftningen — bestämmelser, som nutidens gymnasister säkert skulle uppfatta som fantastiska och som i sin svepande formulering rimligen måste anses även då ha gått utanför lagens syfte:

"Skulle rektor finna anledning utfärda förbud för beivrande av vissa of-fentliga nöjeställningar, sammankomster eller möten av vad slag de vara må, få dessa under inga omständigheter av lärjunge besökas.

Därest rektor finner skäl utfärda förbud mot bärande av föreningsmär-

ken av vad slag som helst, utmärkande medlemskap av eller sympatitiggande för vissa sammanslutningar vare sig av politisk eller annan art, är lärjunge skyldig ställa sig detta till ovillkorlig efterrättelse.”

Det gällde det främlingskap, många gånger hårdnat i öppen antagonism, som traditionellt rådde mellan läroverkspojkar och folkskolepojkar och lärlingar. Detta skildras på flera ställen och från skilda tider i Tor Silléns antologi ”Minnen från skoltiden av Gotlänningar” (1930), i Oscar Engströms nyssnämnda självbiografiska berättelse, i Otto von Zweigbergks memoarer ”Ung på 80-talet” (1951) och ännu i minnesanteckningar från detta sekels början:

”Så som på de flesta andra orter med ’katedral’ — eller ’stor’skola och folkskola rådde i Visby permanent krigstillstånd mellan bådars lärjungar, de förra kallades ’grisar’, de senare ’stickbaggar’. Tid efter annan utkämpades större bataljer och dessemellan envig, varjämte mer eller mindre lömska överfall i gathörnen hörde till ordningen för dagen — skymningen.” (Sillén, s 33)

”Det var ett verkligt raskrig som blev ännu mera hetsigt därigenom att de båda skolorna lågo snett emot varandra vid samma gata. Mycken ära och berömmelse stod att vinna genom oförmodade infall i fiendelägrer för uppgörelse av något gammalt mellanhavande, medan den samlade skolungdomen på ömsa sidor följde förloppet. Men naturligtvis utspelades de allvarligaste och blodigaste renkontrerna vid envig eller stora sammandrabbningar armévis i utkanterna eller i någon mörk gatupassage i skuggan av en vördnadsvärd tempelruin.” (Zweigbergk, s 20)

Prosten Reinhold Matsson berättar från 80-talet att han vid för sen ankomst hem till middagen brukade lura i sin inackorderingsvärdinna, att han hade råkat ut för stickbaggarna från norra delen av Norra Murgatan, som hade en lägre och mer äventyrlig social karaktär än den södra delen där pojken bodde (Sillén s 97 f). Oscar Engström sammanfattar kombinationen på 1870-talet av inre disciplinlöshet i skolan och skolpojkers och gymnasisters lust för slagsmål med utomstående: ”I det ena med det andra utgjorde Visby läroverk en tam och organiserad anarki inåt, men utåt visade det tänderna . . .” (s 147). Folke Hellgren ger Steffen, rektor från 1906, hedern av att jämte folkskolans föreståndare ha avlyst dessa klassfejder, även om han medger att det då uppfattades som ett ingrepp i gamla fri- och rättigheter (Sillén s 122). Det finns säkert ingen anledning att bagatellisera följderna av dessa motsättningar i den

skenbara småstadsideyllen: ”Animositeten mellan de båda elevgrupperna reflekterar utmärkt väl klassamhällets klivenhet och bör ha dämpat mången arbetarpojkes lust att lämna kamratkretsen i folkskolan och det egna kvarteret och söka över till läroverk.” (Gunnar Richardsson: Kulturkamp och klasskamp. 1963, sid 79) Björn Runeborg vittnar i ett inlägg i denna bok om besläktade slitningar ännu från mitten av 1900-talet, fastän då handgripligheternas tid väl var förbi.

* * *

Det fanns också ett glapp mellan skolans utbildningsmål och det praktiska näringslivets och samhällslivets utbildningsbehov. Två författare, varandra mycket olika i samhällsställning och samhällssyn och tillhörande skilda generationer, Carl Snoilsky och Martin Koch, har båda tecknat de svenska läroverkselevernans isolering från verkligheten i exakt samma metafor: de fick i skolan läsa om Caesars brobyggen, men de fick inte lära sig att själva bygga broar. De var förvisso klassiker, inte tekniker.

Nå, varthän gick och varifrån kom dessa piltar som drömde i pulpeten, som kunde ”explicera Caesars rövartåg / tillräckligt bra för ämbeten och ära”? Är det även om de gotländska läroverkselevernans sant som Snoilsky säger, att till skolan ”ingen kom i sotig arbetsblus, / med vittnesmål liksom ett kyligt sus, / att lärdomen är ett och livet annat”?

I enstaka kataloger och årsredogörelser från skilda delar av 1800-talet finns sammanställda uppgifter om de gotländska läroverkselevernans sociala vadan och varthän, dvs härkomst och val av levnadsbana.

Först några tidiga uppgifter om levnadsbana, av intresse särskilt för en tid då yrkesinriktning i stor utsträckning ärvdes. I rektorsprogrammet 1836 lämnades uppgifter om eleverna under de gångna 15 åren sedan gymnasiet hade inrättats 1821. Immatrikulerade vid skolan och gymnasiet 1821—1836 var 462 pojkar, varav 78 gymnasister. Av dessa tillhörde 142 skolorna ännu 1836. Om dem som hade avgått uppges levnadsbanor för flertalet, dock med luckor för ett antal, ”härrörande af den oordning, att en stor del af dem som begagna offentliga undervisningen, öfvergifva Läroverket, utan att

ens derom underrätta Lärarne, mycket mindre uttaga afgångs-be-tyg". Uppgifter lämnas om 294 elever, så fördelade efter vald lev-nadsbana och underliggande skolutbildning:

Till	Från Gymnasiet	Lärdomsskolan	Apologistskolan	Summa
Prästeståndet	14			14
Läroverket	7			7
Militären	7	11	6	24
Civilvägen	11	13	5	29
Handeln	3	26	40	69
Sjöfarten		2	35	37
Hantverkerierna				
o näringarna		9	66	75
Arbetsklassen				
o jordbruket		8	31	39

Av dem som hade avgått "till akademien", dvs till universitet, och ännu studerade där, förmodades en stor del komma att ägna sig åt prästerliga yrken, varmed då avsågs antingen präst eller läroverks-lärare. Skillnaden i yrkesrekrytering från lärdoms- resp. apologist-skolan — och därmed skillnaderna i dessa skolors sociala prägel — bör uppmärksammas. Denna kommer till uttryck också i en notis i samma rektorsprogram om övergången från DBW:s privata folk-skola till läroverken: "Från den så kallade Fri- eller Fattig-Skolan hafva under alla åren ej mer än 10 blifvit på Apologist-Skolan in-tagne, hvaraf synes, att den obemedlade Classens barn uti den förra uteslutande erhålla sin bildning".

En liknande sammanställning över de första tio årens 67 studen-ter, från åren 1865—1874, kan hämtas från Lemkes historik i 1875 års årsredogörelse:

Till	Från Latinlinje	Reallinje	Summa
Universitet	38	4	42
Tekniskt läroverk	—	4	4
Läroverk f lantbruk el skogshushållning	2	—	2
Militäryrket	—	4	4
Civila ämbets- o tjänstemannabanor	6	6	12
Präst- o lärarämbeten	7	—	7
Andra levnadsbanor	4	4	8
Död	1	—	1

Av de 67 visbystudenterna hade sålunda 37 övergått till "bestämda levnadsbanor" och 1 avlidit. Av de 29 som ännu studerade vid uni-versitetet tillhörde 10 den teologiska, 12 filosofiska, 2 medicinska och 2 juridiska fakulteten. 2 hade avlagt fil. kand. och 1 studerade till bergsexamen.

* * *

Översikter över fädernas samhällsställning finns i årsredogörelserna 1836 och 1856 samt katalogerna under 1860-talet och förra hälften av 1870-talet. Indelningen växlar något, dock ej beträffande de stora huvudgrupperna.

	1821—					
	1836	VT 56	VT 61	HT 65	HT 70	HT 74
Borgare	183	74	66	87	96	70
Bönder o a lantbrukare	47	16	23	25	31	37
Präster o läroverkslärare	59	24	22	30	29	18
Militärer	32	14	21	19	16	22
Civilämbetsmän	58	14	10	20	20	28
Övriga	72	22	16	24	31	42
Saknad uppgift	11	—	—	—	—	—
Summa	462	164	158	205	223	217

Den grupp som här kallas "Övriga" har olika år växlande rubri-cering och uppdelning:

	1821—					
	1836	VT 56	VT 61	HT 65	HT 70	HT 74
Arbetsklassen	72					
Arbetare m. fl.		22	16			
Folkskollärare, arbetare m fl				24		
Sjömän, arbetare m fl					20	
Folkskollärare					11	6
Sjökapten, skeppare						20
Arbetare						4
Div (bokhållare, inspektorer, vaktmästare m fl.						12

Uttryckt i procentuella tal blir fördelningen sålunda:

	1821—					
	1836	VT 56	VT 61	HT 65	HT 70	HT 74
Borgare	40	44	42	42	43	32
Bönder	10	10	15	12	14	17
Präster, lv-lärare	13	15	14	15	13	8
Militärer	7	9	13	9	7	10
Civilämbetsmän	13	9	6	10	9	13
Övriga	16	13	10	12	14	19

En jämförelse mellan de procentuella siffrorna för 1820—30-talen och 1850—60—70-talen tyder på en påfallande stabilitet och ringa förskjutning i elevernas sociala rekrytering under detta halvsekel — detta sagt med reservation för den notoriska svårigheten att över en längre period jämföra sociala beteckningar, som varken är identiska till ordalagen eller torde ha täckt identiskt innehåll. I utjämnade tal kan sägas att av läroverkspojarna var ungefär 10—15 procent söner till präster och läroverkslärare, 10—15 procent till bönder, 10 procent till officerare (och nationalbeväringens underofficerare), 10 procent till civilämbetsmän och 40 procent till borgare. Av återstående 15 procent stod sjökaptener och skeppare och småningom folkskollärare för flertalet ättlingar; arbetare och lägre tjänstemän för vardera några procent. Det ska väl tilläggas att inom den stora gruppen borgare den sociala och ekonomiska spännvidden uppenbarligen var stor, från storköpmän med konsulstitel till hantverkare.

Vid sekelskiftet hade av allt att döma ingen som helst social utjämning ägt rum vid läroverksrekryteringen. Snarast hade civila, militära och ecklesiastika ämbetsmän konsoliderat sin ställning — enbart kyrkoherdarna svarade för 15 procent — kanske ett resultat av att dessa grupper i en tid av vikande tillströmning till läroverket bäst hävdade utbildningstraditionen. Ett försök att gruppera uppgifterna i 1900 års höstterminskatalog om faderns yrke efter samma grunder som ovan ger nämligen följande ungefärliga resultat för de 159 eleverna:

	%
Borgerliga yrken (köpmän, hantverkare, bankmän, fria yrkesutövare i staden)	27
Bönder o a lantbrukare	16
Präster och läroverkslärare	16
Militärer	11
Civilämbetsmän	9
Övriga	21
därav sjökaptener, styrmän	9
folkskollärare	4
lägre tjänstemän	4
arbetare, hantverksanställda	4

Dessa uppgifter är knappast överraskande. Varje samhälle har det skolväsen dess ledande samhällsklasser finner mest angeläget. Vi ska inte vänta en demokratiskt rekryterad skola i ett fördemokratiskt samhälle. Socialgruppsfördelningen vid Visbyläroverket under 1800-talet visar heller ingen nämnvärd avvikelse från vad som är känt från svenska landsortsläroverk i övrigt. Möjligen finner man någon, av näringslivets och förvaltningens inriktning betingad överrepresentation för civila och militära ämbetsmän och för handelns och sjöfartens folk samt motsvarande underrepresentation för både industriarbetare och utpräglad överklass.*

För höstterminen 1924 finns redovisad en fördelning på tre socialgrupper av eleverna i de svenska läroverken (Dahn s 84 ff). Av Visbyeleverna räknas där 44 % till socialgrupp 1, 44 % till grupp 2 och 12 % till grupp 3, varvid kan iakttas att siffran för socialgrupp 3 i Visby är påfallande låg jämförd med andra landsortsläroverks. Efter läsåret 1932—1933 slopades fädernas yrkesbeteckningar i läroverkskatalogen. Men det vore också för det senaste halvseket knappast meningsfullt att enbart på grundval av sådana

* För riksjämförelser se P. Dahn: Studier rörande den studerande ungdomens geografiska och sociala härkomst (Lund 1936), G. Richardsson: Kulturkamp och klasskamp. Ideologiska och sociala motsättningar i svensk skol- och kulturpolitik under 1880-talet (Gbg 1963) särskilt s 179—189, O. Wennås: Striden om latinväldet. Idéer och intressen i svensk skolpolitik under 1800-talet (Sthlm 1966), särskilt s 68—70, 236—240. Dahn påpekar (s 68) att "demokratiseringen" i rekryteringen flerstädes avtog med stigande klass eller skolålder.

uppgifter göra en schematisk socialgruppering av den typ som ovan gjorts fram till sekelskiftet. Yrkesdifferentieringen har under 1900-talet snabbt ökat, och den äldre grupperingen hade starka rötter i det ståndssamhälle som med 1900-talet förlorade aktualitet. Då man bläddrar i 1900-talets skolkataloger får man ett allmänt intryck av en social rättning mittåt, av en allmän medelklassrekrytering i vidsträckt mening. En utpräglad överklass har ju då som tidigare i stort sett saknats på Gotland. Före 1930-talet var uppenbarligen också ungdomar från utpräglade arbetarfamiljer rätt sällsynta på läroverket, även om någon eller några i varje klass kunde räknas dit. Detsamma gällde också lantbrukarbarn. Så sent som kring 1960 berättade en nybliven studentska, att hon var den första från sin socken som gått till läroverket. Katalogen bekräftar således den subjektiva uppfattning som uttalats av flera förutvarande elever från mellankrigstiden: medelklass var vi allihopa. Först efterkrigstiden och särskilt 1960-talets utbildningsexpansion har definitivt på vid gavel öppnat läroverksportarna för bonde- och arbetarungdomen. Förhållandet är ingalunda överraskande med tanke på de långsamma sociala förskjutningarna och den sena och svaga industrialiseringen och urbaniseringen på Gotland.

Läroverkets sociala rekrytering av elever sammanhänger givetvis med fördelningen av elever från staden och landsbygden. De förenade läroverken tillvann sig uppenbarligen landsbygdsbefolkningens intresse, att döma av att vid invigningen 1859 av den nya läroverksbyggnaden 79 av 160 elever var från den gotländska landsbygden, dvs praktiskt taget hälften. En viss goodwill utanför staden kan väl också ha skapats av det mot landsbygden öppna pedagogiska intresse, som rörde sig i det under 1840—60-talen av läroverkslärare parallellt drivna folkskoleseminariet i Visby och även av P. A. Säves utnyttjande av seminarister, gymnasister och skolpojkar som sagesmän och upptecknare i sitt hela ön omfattande folkloristiska insamlingsarbete. (Ragnar Bjersby: Traditionsbärare på Gotland vid 1800-talets mitt; Uppsala 1964. Herbert Gustavson: Per Arvid Säve; Saga och Sed 1961.)

När läroverket nådde sin kulmen för 1800-talet, åren 1879 och 1880 med omkring 300 elever, kan antalet landsbygds elever år 1879 fastställas till 133 eller 45 % (jämförliga uppgifter saknas för 1880). Men när sedan antalet elever överhuvud starkt minskade, träffade minskningen landsbygden långt mer än staden. Vid botten-

läget 1898 med totalt 131 elever var endast 45 landsbygds elever eller 34 % (därav endast 15 bondsöner). Då elevantalet under 1900-talets första årtionden småningom ånyo ökade, var ökningen dock mycket blygsam för landsbygdens del. 1915 svarade den för 69 av totalt 229 elever, dvs jämnt 30 %, 1924 för 67 av 264 elever, dvs 25 %. Tillkomsten av den högre folkskolan i Klintehamn och av realskolorna i Slite och Hemse reducerade småningom rekryteringsområdet för visbyläroverkets realskola till Visby jämte mellersta Gotland. För de senaste årtiondena bör jämförelser därför inskränkas till gymnasiet, som till skillnad från realskolan ju rekryterades från hela länet. Vid 1900-talets mitt började landsbygden inhämta stadens försprång. Hösten 1939 fanns det 34 landsbygds elever bland totalt 116 gymnasister, eller 29 %, men 1950 51 av totalt 117, eller 44 %. 1967, i skarven mellan det gamla och nya gymnasiet, var landsbygds eleverna i majoritet, 234 av 461 gymnasister eller 51 %. Då detta skrivs, hösten 1970, omedelbart före enkommunreformen på Gotland varigenom denna indelning förlorar en del av sin innebörd, är landsbygds elevandelen 438 av totalt 813 elever i gymnasiet och fackskolan, eller 54 %.

Det är här två företeelser som skulle behöva förklaras. Dels den starka minskningen i läroverkets totala elevantal under 1880- och 1890-talen, dels den relativt sett ännu starkare tillbakagången av elevrekryteringen från landsbygden. Någon uttömmande förklaring torde i ingetdera fallet kunna ges, men man kan peka på några faktorer som kan ha inverkat.

Vad först gäller den totala minskningen av elevantalet, måste denna ha uppmärksamats av samtiden, bl. a. eftersom den ju på en gång lättade lokalbekymren och paradoxalt nog försvårade läroverkets finansiering, som ju inte var oberoende av elevavgifter. Rektor Forsberg berörde i sin årsredogörelse 1882 (s 36) elevminskningen då han redogjorde för förvärvet av annexet tvärsöver St Hansgatan. Han menade att uppskovet med tillträdet till denna byggnad skulle vara en övergående olägenhet just då mindre kännbar än dittills,

”enär den tryckta ekonomiska ställningen på vår ö en tid bortåt helt visst kommer att neka mången far den tillfredsställelsen att sända sin son till läroverket. Det är icke på lösa förmodanden vi uttala detta; flere fall af denna art hafva redan inträffat, och ej få, som redan vunnit inträde vid läroverket, hafva af bristande medel att sig der uppehålla nödgats lemna detsamma; ja

Gruppfoto 1895—1896, då skolan var som minst, 18 lärare, 137 elever.

Ur Säveskolans fotosamling.

i ett eller annat fall har inträffat, att lärjunge lemnat läroverket för att, åtföljande föräldrar och anförvandter öfver oceanen, borta i en främmande verldsdel söka en utkomst, som fädernetorfvän icke längre ansetts kunna lemna. Det är ett långt utom läroverkets egentliga område grundat missförhållande vi här vidrört; men äfven det, hoppas vi, skall vara öfvergående.”

Men tillbakagången blev som antytts icke öfvergående, och därmed förefaller det osannolikt att hela förklaringen kan ligga i depression och emigration, allrahelst som dessa icke drabbade Gotland

hårdare än flertalet län. Kända siffror för riket (W. Sjöstrand: Pedagogikens historia III:2, Lund 1965, särskilt s 352, P. Dahn: Studier rörande den studerande ungdomens geografiska och sociala härkomst, Lund 1936) visar att visbyläroverkets ökning av elevantalet under 1860- och 1870-talen svarade mot liknande tendenser inom riket som helhet, men också att sökandefrekvensen till läroverket då var dubbelt så hög på Gotland som enligt riksgenomsnittet. Den kraftiga gotländska minskningen under 1880- och 1890-talen hade inom riket som bakgrund en stagnation och måttlig till-

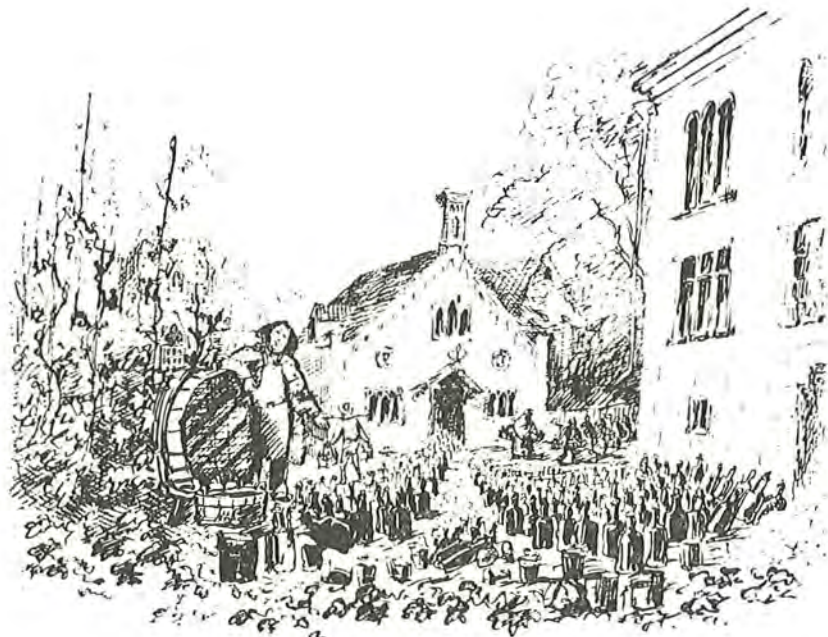
bakagång under ett årtionde, medan det följande ånyo visade en stark uppgång som helt saknade motsvarighet på Gotland. Resultatet härav blev att Visby läroverk i absoluta tal minskade till mindre än halva storleken och att sökandefrekvensen på Gotland till läroverket också sjönk under hälften av den tidigare och nu t. o. m. blev lägre än riksgenomsnittets.

Dahn har påpekat (s 21—26) att tillbakagången träffade utpräg- lade jordbrukslän särskilt kraftigt och att återhämtningen uteblev i län med svag folktillväxt — förhållanden som båda kan bidra att förklara utvecklingen på Gotland. Richardsson har som delförkla- ring, vid sidan av ekonomiska skäl, till läroverkens stagnation pekat på de hårdnande ideologiska och sociala motsättningar som han sammankopplat i titeln till sin bok om 1880-talets skol- och kultur- politik: kulturkamp och klasskamp. Han menar också (s 217) att reaktionen mot den föregående starka läroverksexpansionen delvis bottnade i ett första utslag av rädsla för akademikeröverskott och därmed önskan att dämpa tillströmningen till läroverken.

På Gotland var således både läroverksexpansionen och det föl- jande bakslaget osedvanligt starka. Jag vågar inte i denna skiss ta ställning till om huvudorsaken ska sökas i ovan anförda generella tendenser eller i mer lokala förhållanden.

Det verkar inte osannolikt att själva skolklimatet vid Visby läro- verk tedde sig snållare under 1800-talets sista årtionden, då det led- des av en rad administrativt aktade men av allt att döma rätt hårdföra rektorer av annan läggning än de mera tillgängliga Pehr Säve, Carl Cramér och O. W. Lemke. Avsaknaden före realexamens tillkomst 1907 av en avgångsetapp gjorde att en oproporionerlig andel elever lämnade läroverket i förtid utan att deras studier hade fullföljts till en avslutad utbildning. Betygs- och flyttningspraxis ger heller inte vid handen att skolan överhövan ansträngde sig att be- hålla eleverna, utan utkuggning och frivillig avgång under eller mellan läsår ansågs tydligen som acceptabla och ofrånkomliga före- teelser. Det är en kärv anda i dessa stycken som talar i en uppsats ”Om betyg och flyttning”, fogad till läroverkets årsredogörelse 1890 och författad av P. G. S. Jacobson, rektor i Visby 1886—1906: ”Många för studier obekväma skulle ock därigenom drivas att i tid lemna den för dem ej passande studiebanan, till vinst för dem själva och för det allmänna” (s 16 f). Han synes ha blivit bönhörd.

Den både absolut och relativt mycket starka minskningen av an-

Ol-tankar

Kränglige Bayeriska Akademien

Invigningsdag i Visby d. 10 Januari 1860:

Men om någon finner drufvar
 Men... liär är på Bayerland,
 Der vi allt få af flors lufvar
 På vår kalla strand.
 Tala jag... kold och hårdt klimat,
 Då man kan af Vår bursdunder öl få sig ett fat.
 Att en ytter-plagg behöfs är juat,
 Vår invånare man sejklar i öl på Bayerisk stat.
 Säk y Söderen, ty — hvad fick man?
 Spraukt, Champagne och annat slisk
 Okej din dryck, tag den hos Wickman:
 Ol gör ingen friske!!!

Per Arvid Säves farhågor då en öllerog öppnades invid läroverket (i nuvarande Lantbruksnämndens hus). Tillhör Gotlands Fornsal.

Foto Waldemar Falck.

talet landsbygselever vid Visby läroverk under 1800-talets båda sista årtionden sammanfaller till tiden med anläggandet av de första järnvägarna på ön, vilka ju genom därmed förbättrade kommunikationer borde ha ökat benägenheten att sända ungdomar i skola i staden. Å andra sidan stagnerade och småningom minskade landsbygdens befolkning medan stadens ökade, och det är även troligt att antalet ståndspersoner på landet, dvs sådana som i första hand sände sina söner till läroverket, minskade genom inflyttning till staden. Bondsönerna fick från 1880-talet ett praktiskt och attraktivt alternativ till den klassiska läroverksutbildningen i den nya folkhögskolan med lantmannaskola i Hemse. Denna skola var ju i hög grad ett uttryck för landsbygdsbefolkningens eget bildnings- och utbildningsintresse, praktiskt yrkesorienterad till skillnad från den teoretiskt inriktade skolan i staden. Om också ej uttalat var de båda Hemseskolorna nog indirekt uttryck för den motsättning mellan herrar och bönder, som gjorde sig känd i både riks- och lokalpolitik under 1800-talets senare årtionden och som på undervisningens område ställde "nämndemansskolorna" mot stadsmedelklassens läroverk. Tillbakagången på Gotland av andelen landsbygselever årtiondena på ömse sidor om sekelskiftet hade också nära motsvarighet på andra håll i landet.

* * *

För att få även senare elevgenerationers belysning av problemet skolan som samhällsföreteelse har jag till en del tidigare elever vid läroverket riktat en förfrågan om de skulle vilja teckna ned på några sidor intryck och minnesbilder av skoltiden vid Visby läroverk. Anhållan var preciserad så: "Vad jag efterlyser är inte allmänt välvilliga skolminnen, med anekdoter om lärare och kamrater, utan en skildring av hur skolan fungerade i relation till samhället i övrigt. Förslagsvis vill jag be Dig behandla hur Du upplevde läroverksungdomens förhållande till stadsbefolkningen i övrigt och den icke studerande ungdomen i synnerhet; skolungdomens intresse för samhällsfrågor och politik och skolans sätt att möta detta intresse; föräldraattityder till skolan, dess undervisning och arbetsordning; landsbygdslevernans möte med skolan, staden och inackorderingsmiljön; läroverkselevernas sociala rekrytering ur skilda samhälls-

grupper och skolans roll som klass-samhälle eller som 'social smältdegel'."

De svar jag fått ger ingen entydig bild av hur skolan har fungerat, vilket heller ingen kunnat vänta. Åldersskillnaden mellan de äldsta och de yngsta skribenterna är 50 år, de är alltså från 70 till 20 år gamla, från dem som kom in i läroverket 1910 till dem som lämnade det 1969. Några svar på rundfrågan återges i sin helhet i denna boks sista avsnitt.

När man läser dessa ofta utsökt intressanta intryck från läroverkstiden, får man också komma ihåg, att de är just minnesbilder, skrivna i år och givetvis speglade dagens uppfattning om hur det tedde sig den gången. Med vanlig historisk kritik får man alltså konstatera, att man denna väg inte kommer åt hur skolflickan eller skolpojken i ungdomen upplevde sin situation — annat än i de fall uttalandena eventuellt bygger på gamla dagboksanteckningar. Den mognade mannens och kvinnans vidgade samhällserfarenhet och reflexionsförmåga färgar säkert ibland deras bild av vad de faktiskt upplevde under skoltiden. Detta utsågs klart i denna kommentar till ett av de insända bidragen:

"Som Du ser har vi följt Dina intentioner beträffande dispositionen och undvikit 'allmänt välvilliga skolminnen'. Dylika finns förvisso men det har varit intressant att få formulera det man nu i efterhand upplever väsentligt i relationen skola-samhälle. Att vidräkningen har en negativ prägel har med stoffurvalet att göra; därtill bidrar också att vi medvetet återgivit vår *aktuella* uppfattning om vår läroverkstid och om 'läroverket som samhällsspegel' och således inte vår dåvarande uppfattning som den framgår av dagboks- och andra anteckningar. Sistnämnda uppfattning visar sig också påfallande substanslös och torde ytterligare styrka de intryck av idéfattigdom som antyds i bifogade anteckningar."

(Margareta och Staffan Bergström)

Mitt försök att framkalla en belysning just av skolans samhällsfunktion och sociala struktur har uppfattats olika. Flera har menat att det inte är mycket att säga om den synpunkten, eftersom den då inte upplevdes som aktuell ("Gu'vete om inte vi barn såg det som jag säger. Hur föräldrarna såg på det visste vi ej och begrep väl heller ej") och att det hade varit lättare att berätta roliga historier från skolan. "Skolan var en värld för sig utan djupare kontakter med omvärlden", säger en 20-talist (Leif Dannert). Från slutet av 50- och början av 60-talet låter det likartat: "Kontaktytorna mot om-

världen för läroverksungdomen torde ha etablerats snarare trots skolans aktivitet än tack vare.” (Margareta och Staffan Bergström)

Oscar Krokstedt (student 1926) menar att traditionerna från den gamla gotländska bonde- och sjöfararrepubliken med starka släktskapsband mellan borgare och bönder dämpade klassdifferenser i samhället och eliminerade dem helt i skolan åren kring 1920. En annan säger helt personligt om sin något tidigare skoltid:

”Min skoltid var en lyckotid . . . Vi hade inga pretentioner, det var ingen klass-skillnad. Man var glad för 5 öre. Man var lycklig om man fick låna en cykel. Jag köpte mig en egen, då jag hade tjänat in till den. Vi voro alla i samma situation. Vi voro goda kamrater inom klassen och det förekom inget översitteri.”

(Sten Waldenström, student 1921)

Tio—femton år senare menar Allan Beer (student 1936) att det ännu åren kring 1930 ”rådde i sanning ett spänt förhållande mellan läroverkspojkar och folkskolegrabbar” men att något hände efter 1932:

”Slagsmålen tid var förbi. Man skrek inte längre läroverksgrisar utan man hejade på AIK när klubben spelade mot Gute och motsättningarna eliminerades allt mer. Jag kände stor samhörighet med alla kategorier, den sociala skillnaden fanns fortfarande men vi var många som gav katten i alla sådana skrankor och fann våra bästa vänner utanför läroverkscirkeln.

I mitten på 1930-talet inträffade en brytningstid för Visby h.a. läroverk. Idrotten hade sin *mycket* stora del, den betydde då mycket mer för oss unga än vad den faktiskt gör i dag när TV och annat tar så mycket av fritidsintresset.”

En svarsman uttalar sitt starka ogillande av frågeställningen, eftersom den dåförtiden guskelov inte var så dominerande, varefter han ger en utsökt och utförlig belysning åt de problem vilkas existens han förnekar:

”Dessutom tillåter jag mig att i all stillsamhet undra om det inte är en smula anakronistiskt att ställa frågor om skolungdomens intresse för samhällsfrågor och politik och skolans sätt att möta detta intresse till oss, till mig som gick i läroverket på fyrtiotalet. Samhället var ju så att säga inte påtänkt på den tiden och i varje fall inte upptäckt av oss. Vi ägnade oss åt studier, inte åt politik. Frågor av den typen kan väl med framgång ställas till dagens FNL:are som kan politik och med förlov sagt ingenting annat. Men ställs de till oss blir svaret krystat och utbytet magert.”

Jag delar inte skribentens uttalade mening, att hans och andras svar var krystade och utbytet av rundfrågan magert — även där resultatet innebar en nyanserad bekräftelse på den rätt självklara förhandsförmodan, att samhällsaktiviteten förr var mera begränsad än nu eller att en socialt rätt sned elevrekrytering inte behöver slå igenom i ton och tendens i skolsalen och kamratkretsen. Utan att söka pressa dessa skiftande vittnesbörd på just den enhetlighet de saknar kanske några iakttagelser kan göras. Ännu fram till det senaste årtiondet var läroverket inte en plats för samhällsdebatt. Få synes heller ha väntat det, så få att de enstaka undantagen bland lärare som mer medvetet sökte förmedla till sina elever informationer och problemställningar möttes av förvåning om också uppskattning. Att en borgerlig åskådning dominerade bland lärarna uppfattades länge som nära nog självklart, så självklart att lärares sporadiskt deklarerade politiska sympatier knappast väckte förvåning eller indignation, inte ens bland dem som i och för sig ogillade åsikterna som sådana eller att åsikter i samhällsfrågor överhuvud uttalades ex cathedra.

Få elever synes ha upplevt sin skola som ett klassamhälle med djupa sociala klyftor, men den tedde sig heller inte som en social smältdegel som förändrade samhällsattityder. Orsaker kan vara många: Gotland är en landsända med relativt måttliga sociala och ekonomiska skillnader. De ekonomiskt sämst ställda barn kom länge endast i undantagsfall in i läroverksmiljön, vilket bidrog till många elevers känsla av att ”medelklass är vi allihopa”. Inför rektor och lärare upplevdes alla som jämlikar, vare sig man inför den stränge kände sig nollställd eller av den välvillige omhändertagen och hjälpt. Kamrater emellan kom sociala motsättningar sällan till uttryck och tedde sig när de förekom kanske närmast som tillfälliga olycksfall i arbetet. Lika uppenbart är att den sociala problematiken upplevdes mycket olika, bl. a. med hänsyn till familjemiljö och egna samhällserfarenheter. Gatuslagsmålen mellan ”grisar” och ”stickbaggar” var enbart hörsägnar från äldre generationer, om också tydligen de orden kunde användas som kamrativektiv ännu vid detta sekels mitt. Men kontakten med de jämnåriga ungdomar som ej studerade var för flertalet ändå ringa, åtminstone intill dess idrotten på 1930-talet bröt ned många skrankor. Man kanske vågar sammanfatta saken så, att läroverksmiljön genom sin relativa homogenitet saknade ett klassamhälles karakteristika inåt men just ge-

nom samma homogenitet utåt, för dem som ej tillhörde det, kunde te sig som ett sådant.

Om den klassiska läroverksmiljön således i många hänseenden kan betecknas som ett slutet samhälle, med stränga och detaljerade regler, med mycket begränsat utrymme för individuell frihet och elevkollektivets medinflytande, med uteslutande av många förströelser och impulser utifrån, vore det helt felaktigt att därav dra den slutsatsen att den för flertalet var en plats för vantrivsel, för "skolhat". En av dem som yttrat sig om 20- och 30-talets skola torde sammanfatta mångas mening: "I princip ett välvilligt patriarkaliskt intresse för eleverna och deras framtid, som i de flesta fall avsatt en sympatisk inställning till skoltiden." (Henrik Beer).

* * *

Hur ser då skolan ut idag, i skolreformernas och skolrevoltens tidevarv, i den programmatiska samhällstillvändhetens år? Ja, om man ska våga en impressionistisk skiss från 1970 kan den kanske te sig så här. Mycket är väl sig likt: från aulans väggar blickar bernadotterna alltfört landsfaderligt ned, och inga arga unga republikaner har hittills begått några attentat mot dem, så som några skolpojkar för 100 år sen enligt flera källor med pilbåge eller slangbella lär ha gjort mot biskopsporträtten, så att biskop Anjou fick läppen uppfläkt och måste renoveras. En vanlig skoldag ser man också gymnasisterna lugnt och fogligt gå till lektioner mellan 8 och 4 så som förr och hör dem kommentera lektionerna med samma resignerade klarsyn. De promenerar ut och in genom stora skolporten under den devis som hundra årgångar mött men kanske nu allt färre förstår innebörden av: "Timor Dei Initium Sapientiae" — gudsfruktan är vishetens begynnelse.

Men aulan har annan inredning och annan användning än för bara få år sen. Morgonbönerna är avskaffade, och aulan som hörsal användes till föredrag och debatter om Vietnam och partipolitik, om Pukas och yrkesval, till jazzkonsert och provokativ gruppteater. Sekulariseringen av läroverken har även i övrigt gått långt: ämnet kristendom heter religionskunskap, biskopens eforusämbete är avskaffat, och det enda återstående tunna bandet till kyrkan är att våravslutningen ännu traditionellt förlägges till Domkyrkan, dock

utan predikan och med blek anslutning t. o. m. till Den blomstertid nu kommer. Traditionella former för samhällets accepterade åsiktspåverkan har övergivits: Gud och Fosterlandet, som Herbert Tingsten talar om som focus för 1800-talsskolans indoktrinering, stavas i dagens skola inte självklart med stor bokstav.

Åsiktshomogeniteten inom lärarkåren om hur elever ska hanteras är ett minne blott. Tryckta ordningsregler finns inte längre, förhoppningsvis däremot hygglig ordning utan regler. Avkriminaliseringen fortskrider i den betydelsen, att förbud mot det ena eller andra förmenta brottet ersätts av självklara förväntningar om normal hyfs och samlevnad på arbetsplatsen och av stencilerade informationer om vad denna har att erbjuda. Tilltron till de gamla ordningsreglernas normerande verkan har undergrävts, och de betraktas skeptiskt som brottskataloger vilka exakt angav vilka regelöverträdelser man förväntade sig av normala skolungdomar.

Myndighetsåldern har sänkts, och redan därigenom har antalet myndiga elever starkt ökat. Gymnasisterna intygar själva sin frånvaro, och de förväntas — med växlande framgång — ta ett eget ansvar även för den delen av sin skoltillvaro. Den relativa jämnårigheten inom klasserna är borta, gymnasisternas ålder varierar mellan 15 och 25 år, och i den parallella skolformen fackskolan finns 50-åriga elever som klasskamrater till 15-åringarna. Självklart förutsätter redan detta ständigt nya avvägningar mellan funktionell skolauktoritet och demokratisk elevmedverkan.

Var ännu för några år sen elevrådet "KS:s lektuga", är vänstervridningen påtaglig. Den tid är förbi då varken elever eller lärare röjde socialdemokratiska eller vänstersocialistiska sympatier. Enkäter och organiserade skolval under valår ger besked, liksom flygblad och politiska affischer och rockmärken. Snarast synes f. n. råda viss jämvikt bland eleverna mellan borgerliga och socialistiska sympatisörer. Då Säveskolans elever två dagar före de allmänna valen i september 1970 hade skolval fördelade sig de gängse rikspartiernas röster så (med bortseende från blanka, ogiltiga, skämt-röster och valskolkare): S 164, Cp 149, M 107, Fp 50, KFML 39, Vpk 12, KDS 3, dvs drygt 300 borgerliga och drygt 200 socialistiska röster.

Om skolföreningarna förr ägnade sig åt underhållning i förening med kulturella inslag, är nu de politiska föreningarna de enda jämte idrottsföreningen och fältbiologerna som överlevt föreningsdöden. Ett

nytt försök skall dock göras att blåsa nytt liv i den 100-åriga läroverksföreningen, som tynade bort för 15 år sen. Men skolungdomens politiska intresse avgränsas inte till skolföreningar utan förankras i de politiska partiernas ungdomsorganisationer med anslutning både utom och inom skolan. Skoltidningen innehåller inte längre roliga historier och förtäckta skolinteriörer som det gamla Gjallarhornet utan genompolitiserade recensioner, debattinlägg och mot skolledningen kritiska ledare. Elever får ledighet från skolan inte bara vid mormors begravning utan också för att åka på politiska utbildningskurser, på för yrkesvalet väsentlig yrkespraktik, på Sjövärnsskårens seglingar och på VM i dragspel. Mot tendensen att vilja korta av skolterminerna för att ta tillfälliga välbetalda feriearbeten för skolan ett segt uppehållande försvar.

Historia, klassiska språk och teologi är inte som på 1800-talet kärnämnen utan moderna språk, naturvetenskaper, social- och samhällskunskap, företagsekonomi och teknologi. Studentexamen är borta, gymnasisterna pryar i verkstäder, och yrkesrådgivningen begränsas inte till akademiska studier och andra traditionella studentkarriärer. Två gymnasielinjer är yrkesutbildande, den ekonomiska och den tekniska, och för teknikerna är industripraktik under sommarloven obligatorisk. Donationsstipendier spelar en underordnad roll för studiefinansieringen, medan förlängt barnbidrag och andra former av statlig studiehjälp jämte omfattande feriearbeten och t. o. m. AMS:s omskolningsbidrag gör många gymnasister självförsörjande. Feriejobb under många sommarlov ger också en annan samhällserfarenhet än förr.

Vad som kan te sig som grundvalen för det dagliga skollivet — undervisningsformer, läroböcker, betyg, deltagande i skrivningar, närvaroplikt — sätts under debatt. Styrningen från statsmakter och skolöverstyrelse ökar. Samtidigt är elevmedverkan i planeringen av undervisningen föreskriven, institutionella former för den har skapats, och elever, lärare och rektorer arbetar gemensamt och intensivt på att till allas gagn omsätta denna skoldemokratins eller skol-samverkans ideologi i praktiska och funktionsdugliga realiteter. Man söker nå en avspänd, saklig och aggressionsfri atmosfär genom kontinuerliga diskussioner med elever och lärare om hur studierna fungerar, diskussioner där inte varje ifrågasättande behöver uppfattas som en personligt riktad kritik som måste avvärjas som subversiv. Rektorerna har f. ö. egenintresse av att stimulera och leda skolans

demokratiseringsprocess och har nytta av ett starkt elevråd på samma vis som en företagsledare av en stark facklig organisation, som kan träffa bindande överenskommelser, som är representativ och samlar upp medlemmarnas önskemål, som har gehör för sina resultat, som kan avväga vad som är "politiskt möjligt". En svag elevrepresentation saknar stabilitet och auktoritet inför kamraterna och upplevs av dem som en gisslan i skolledningens hand. Elevrådsverksamheten framstår därmed som en skolfunktion, inte enbart för elevernas fostran utan även för skolans egen förmåga att fungera väl.

Kvarsittning är inte längre ett hot som vilar över flertalet elever utan en snålt utmätt förmån för den utvalde som behöver mogna eller vila upp sig. Privatlektioner söker skolan göra onödiga genom av allmänna medel bekostad stödundervisning, och det är skolans ambition att så få elever som möjligt skall falla ur en oavslutad skolgång. I gengäld börjar studieavbrott i form av sabbatsår bli vanliga, och redan innan principen har fastställts har skolungdomen börjat praktisera en s. k. varvad och återkommande utbildning med åratals studieavbrott mellan skolformerna.

Genomströmningshastigheten ökar: medan tidigare generationer av visbyelever kunde tillbringa 8—10 år på läroverket, blir det i fortsättningen 2—3 år på Säveskolan. Därmed utplånas förutsättningarna för traditionsbevarande, kontinuitet och sammanhållning och kompliceras en praktisk uppgift som informationsspridande. Man kan räkna med att 40—45 % av varje läsårs elever kommer vara nya för året vid skolan. Spännvidden och brokigheten blir stor i den integrerade gymnasieskolan, som kommer att rymma nästan all ungdomsutbildning för åldrarna närmast ovanför grundskolan, och skolenheten blir med mellan 1000 och 2000 elever vida större än någon tidigare gotländsk. Det vore säkert oärligt att bestrida att man betalar ett pris för den högre utbildningens breddning, men jag menar ej priset vara för högt. Stora, rörliga och snabbt föränderliga skolor har dock sina problem och innebär ett slitage på folk, både många lärare och elever. Just föränderligheten och den snabba elevomsättningen medför, att även det som ett år fungerar hyggligt nästa år kan slå fel.

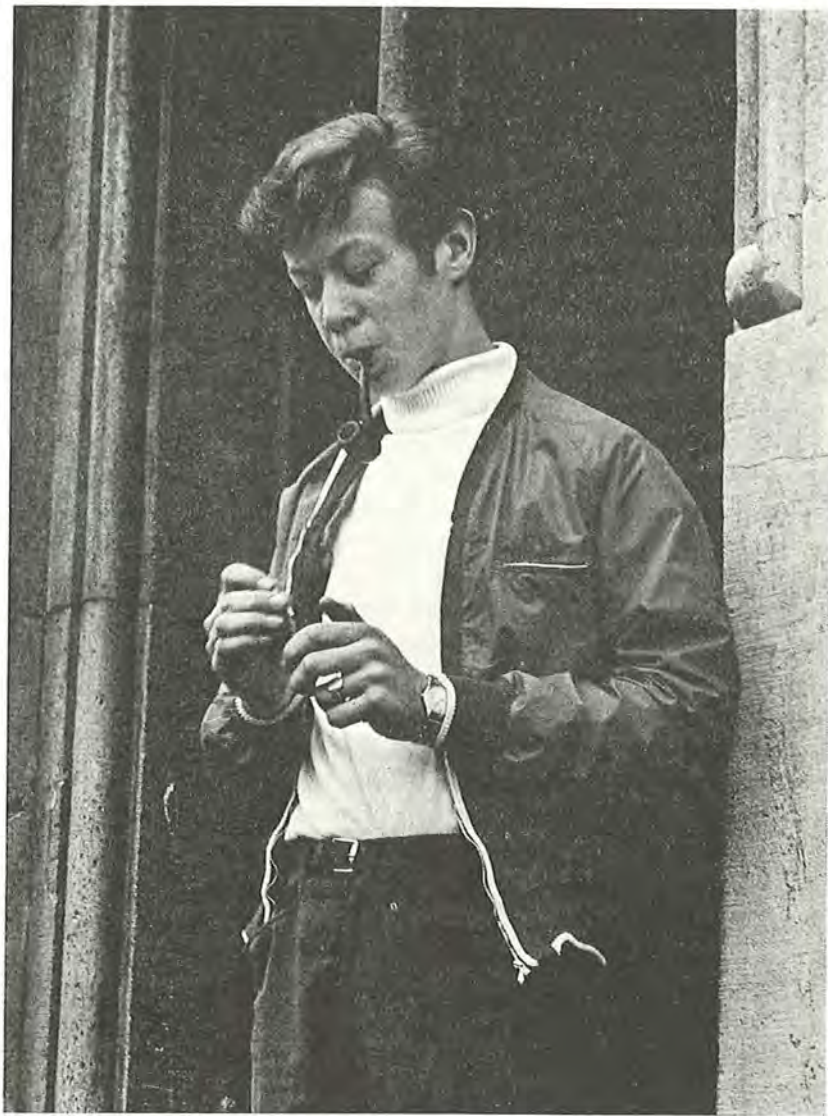
Några av de frågor jag ställt till tidigare visbystudenter, riktade jag i enkätform till årets abiturientklass deras sista timme våren 1970. Åtskilligt i deras anonyma svar var kritiskt men åtskilligt talade inte till den nya skolans nackdel. Praktiskt taget alla sade sig

uppfatta dagens skola som präglad av jämlikhet vad avser förhållandet mellan flickor och pojkar, så samskolan har inte verkat för-gäves. Flertalet hade funnit förhållandet mellan landsbygdselever och visbyungdomar präglad av goda kontakter, ej av isolering. Hälften av de tillfrågade menade detsamma gälla förhållandet mellan gymnasister och förvärvsarbetande, en uppfattning som jag inte tror många av tidigare generationer skulle kunna deklarerera.

Å andra sidan sade sig en tredjedel ha upplevt gymnasiet som en arbetsplats, i viss mån präglad av socialgruppstillhörighet, ett klass-samhälle, medan lika många funnit den präglad av lika behandling och otvunget umgänge oavsett socialgruppstillhörighet; en tredjedel avböjde att besvara denna fråga. Den som vill kan väl se de svaren som en provocerad återspeglning av dagens jämlikhetsdebatt, men den kan nog också ses som en parallellföreteelse till att den tidigare stabila borgerliga dominansen synes ha avlösts av relativ jämvikt mellan borgerliga och socialistiska sympatisörer bland gymnasister-na. Den sociala medvetenheten har på gott och ont utifrån trängt in i skolsamhället.

En överväldigande majoritet bejakade att skolan numera inte söker hindra skolungdomens politiska kontakter eller styra dem i viss riktning. Den minoritet som inte ansåg gymnasiet lagom öppet här-vidlag, klöv sig karakteristiskt nog i två jämstora grupper, där den ena ansåg skolan alltför restriktiv, den andra alltför samhällstill-vänd. Vill man se positivt på läget kan man säga att skolan nu är ett uttryck för värdet av ett pluralistiskt samhälle, utan enhetliga åsikter bland vare sig elever eller lärare eller annan personal. Tuli-panarosuppgiften blir att söka leva och arbeta och trivas tillsam-mans trots skilda mål och värderingar. De opinionsbrytningar som i tomrummet efter äldre former för samhällets auktoritativa åsikts-påverkan har trängt in gör givetvis, att alltid någon kommer kunna anse att indoktrineringen fortfar och bara har ändrat rikt-ning. Själva modetermen indoktrinering används som bekant bara om det man själv ogillar, och blotta informationen om misshagliga samhällsföreteelser tolkas gärna som propaganda för dem.

Man får också ha klart för sig att även med en utbyggd och väl fungerande skoldemokrati friktioner kommer att finnas i en skola. Vi ska heller inte se som ett skoldemokratiskt mål ett spännings-fritt skolsamhälle, utan lära oss leva med stimulerande spänningar och skapa metoder och attityder att hindra spänningarna att bli

Skolpojke modell 1970 i läroverkssporten.

Foto Nils-Erik Eriksson.

konflikter. Till det öppna samhälle skolan nu är hör att det kan vara blåsigt där. Men i gengäld kanske risken minskar för vad en av mina korrespondenter kallade "slavarnas uppror" i den gamla skolan.

Gymnasieskolan idag är långt ifrån det inskolningsinstrument, som en äldre kollega till mig en gång fint uttryckte med orden: de svenska läroverken är bra, för de ger svenska pojkar tillfälle att umgås med bildade herrar. Jag vet inte om våra gymnasister eftertraktar den sortens umgänge. Men det kan väl erkännas att den citerade målsättningen har ägt förtjänster i den svenska läroverks-historien, när den praktiserats förnuftigt, humant och tolerant.

MED EGNA ÖGON

Som svar på utgivarens nedanstående vädjan har bl. a. följande bidrag lämnats av förutvarande elever vid läroverket under perioden 1910—1969.

”Jag vänder mig till forna elever vid läroverket med en förfrågan Om Du skulle vilja teckna ned på några sidor intryck och minnen av skoltiden vid Visby läroverk. Vad jag efterlyser är inte allmänt välvilliga skolminnen, med anekdoter om lärare och kamrater, utan en skildring av hur skolan fungerade i relation till samhället i övrigt. Förslagsvis vill jag be Dig behandla hur Du upplevde läroverksungdomens förhållande till stadsbefolkningen i övrigt och den icke studerande ungdomen i synnerhet; skolungdomens intresse för samhällsfrågor och politik och skolans sätt att möta detta intresse; föräldraattityder till skolan, dess undervisning och arbetsordning; landsbygdselevernans möte med skolan, staden och inackorderingsmiljön; läroverkselevernans sociala rekrytering ur skilda samhällsgrupper och skolans roll som klass-samhälle eller som ’social smält-degel’.”

Allan Degerman

student 1920

Av förhållandet till stadsbefolkningen minns jag mest förhållandet till folkskolans elever. När jag började i läroverkets första klass hösten 1910, hade jag gått tre år i Slite tillsammans med småskole- och folkskoleelever. När jag första gången vandrade en Visby-gata fram, ikädd min nya läroverksmössa, blev jag överfallen av tre folkskolepojkar. Den ene gav mig en örfil, den andre ryckte av mig mössan, sen gick alla tre sin väg utan att säga ett ord. För mig var det en chock. Ännu vid den tiden förekom regelrätta bataljer utanför murarna mellan ”läroverksgrisar” och stickbaggar” (folkskoleelever) men jag fick aldrig tillfälle delta. Däremot åsåg jag en dag ett slagsmål mellan en gymnasist och en slaktardräng i gränden

ovanför gymnastikhuset. I någon mån torde dessa motsättningar ha mildrats av scoutrörelsen, i vilken elever från båda skolformerna deltog.

Mått med nutida mått måste vårt intresse för samhällsfrågor betecknas som minimalt. Jag minns att förslaget om Nationernas förbund diskuterades vid ett sammanträde i Läroverksföreningen våren 1919. Den undervisning vi fick i samhällslära (statskunskap) på våren 1920 omfattade endast några timmar och gav föga. Vår lärare, lektor Hjalmar Jansson, sökte inpränta i oss att riksdagsmännen fått för mycken makt och att regeringen borde bestämma mer än vad den gjorde.

Mina föräldrars attityd till läroverket och dess lärare var mycket respektfull — läroverkslärarna hade högre status då än nu. Någon kritik mot undervisningen från föräldrarnas sida minns jag inte.

Som landsbygdspojke hade jag starka intryck av att stadsborna — såväl äldre som yngre — såg ner på oss som kom från landet. Här förelåg väl vissa dialektskillnader (inom gutamålet) och vissa skillnader i klädsel men framför allt kvarlevande minnen av gamla tiders mostättningar mellan Visby och den gotländska landsbygden.

De tre första Visby-åren var min bror och jag inackorderade hos läroverksadjunkten Lundberg. Mitt starkaste minne från den tiden är att jag ständigt längtade hem och sällan fick komma hem. Järnvägsresan Visby-Roma-Slite var ca 55 km, tog 3 timmar och ansågs så tids- och kostnadskrävande, att vi inte fick resa hem mer än högst 3 gånger per termin.

Den sociala rekryteringen var ensidig — det framgår ju bl a av förteckningen över elevernas målsmän. I samma klass som jag fanns dock flera söner till hantverkare, men endast från staden. Vi var inte medvetna om de sociala skillnaderna oss kamrater emellan, inte medvetna om vår privilegierade ställning. Våra upplevelser av samvaron mellan läroverkets elever dominerades däremot av rangskillnaderna mellan äldre och yngre. Mellan eleverna i småklasserna och gymnasisterna var ett svalg befast. Jag upplevde inte pennalism men väl åtskilliga prov på översitteri från de äldres sida.

(Utdrag ur Allan Degermans uppsats "Från Visby till Genève och vidare", publicerad i Åsakamraten 1956:)

— — — — —
Tänker jag på den undervisning, som vi den tiden fick i läro-

verket, så måste jag nog säga, att det var relativt litet av sådant stoff, som kunde skapa förståelse för internationellt samarbete. Den som var min historielärare fyra år i gymnasiet var inte bara nationalist utan också stockkonservativ. Vi kom i skildringen av världshistorien fram till 1840-talet ungefär. Någon nutidsorientering gavs inte. Och hans sympatier för Centralmakterna i då pågående kraftmätning med Ententen uppenbarades ofta. Skall jag kunna förklara min orientering åt annat håll med hjälp av denne lektor i historia, så har den väl snarast karaktären av en (försenad) trotsreaktion.

Men han var inte den ende läraren. Latinets och grekiskans internationalism har spelat en roll för mig — kanske inte då under skoltiden, men senare. Undervisningen i moderna språk vidgade min horisont. Vi hade förmånen att till rektor ha Richard Steffen, som inte bara skrivit svensk litteraturhistoria utan även givit ut en lärobok i engelsk litteraturhistoria. Det var den vägen jag fick min första kontakt med Shakespeare. En annan man, som jag gärna nämner i det här sammanhanget, är skolläkaren doktor Josef Lundahl. Det var han som först intresserade mig för folkbildningsarbetet. Det var också han som första gången lät mig höra Dostojevskijs namn. Vid ett tillfälle, då jag som patient var hos honom, visade han mig en av Dostojevskijs romaner och sade: "Om jag inte hade det här, skulle jag inte stå ut med mitt arbete". Det var en glimt utifrån i den relativt trånga värld, som gymnasiet bildade.

— — — — —
Bertil Kablström

student 1920

Efter två år i småskolan och ett i folkskolan i Visby började jag i läroverkets klass 1 1911 och avslutade skolgången med studentexamen 1920. Jag vill från början säga, att jag aldrig såvitt jag kan påminna mig, hade någon känsla av att skolan fungerade som ett klass-samhälle. Visst kom många elever från de s. k. högre klasserna och hade välbärgade föräldrar, medan den egentliga arbetarklassen svarade för mindretalet av eleverna. Men man talade just inte om olika socialgrupper på den tiden. Kanske är det för mycket att beteckna skolan som en "social smältdegel", men mina personliga erfarenheter ger mig inte anledning att ta avstånd från detta synsätt. Själv kom jag från en hantverkar- och handlarfamilj som

sannerligen inte hade för mycket av denna världens goda, och liksom några få andra i klassen gick jag för nedsatt terminsavgift. Men jag kan absolut inte erinra mig, att jag eller någon av mina kamrater med liknande bakgrund ringaktades eller behandlades illa av kamrater från mera välsituerade hem. Tvärtom, vi var goda kamrater över lag i både lek och allvar. Var det någon som försökte spela översittare, så berodde det nog mest på klen intellektuell utrustning och en viss trångsynthet i hemmet, och andra — med sinne för fair play — satte honom snabbt på plats.

Jag kan inte heller minnas, att det var några allvarliga motsättningar mellan oss läroverkspojkar och den övriga stadsbefolkningen, enkannerligen ungdomen. Visst kunde det bli stickord och slagsmål mellan "stickbaggar" (folkskolepojkar) och "läroverksgrisar" (vi alltså), men de större bataljerna, på Klinten, torde ha upphört före min tid på läroverket. Några av mina bästa vänner fanns bland folkskolans dåvarande eller f. d. elever, främst beroende på att vi växt upp tillsammans i kvarteren innanför Norderport, men även på att en del av oss tillhörde samma barn- och ungdomsförening inom IOGT. I Läroverksföreningen var alla lika, även om man naturligtvis särskilt gillade dem som var skickliga i att musicera, hålla tal, skriva poesi, spela teater etc. Av klasskamraterna var vi några från skilda miljöer som gärna gick hem till varandra för att prata om läxor, hjälpas åt med hemskrivningar och spela kort, och vi följdes gärna åt även till friluftsbad och varmbadhus, till källbackar, skidspår och isbelagda träsk och vätar. Ingen var för mer än den andre.

Av kamraterna från landsbygden var någon inackorderad i ett enkelt men rejält och bra hem, medan i ett par andra fall föräldrarna ordnade eget skolhushåll. Någon motsättning mellan oss stadsbarn och de andra kan jag inte erinra mig, även om det hände någon gång, att vi som talade "visbyitiska" gjorde oss lustiga över någon som vi tyckte talade lite väl "flatt". Men frågan är om inte en och annan av lärarna i det fallet syndade mer. Det var inte heller så ovanligt, att vi stadspojkar blev utbudna till någon god väns hem på landet över en helg eller några lovdagar.

Skolungdomens intresse för samhällsfrågor var nog på det hela taget ganska svalt, och detsamma torde kunna sägas om skolans. Skillnaden mellan då och nu torde kunna betecknas som himmelsvid. Försvarsfrågan ledde till en mindre välbetänkt aktion från

Läroverksföreningen eller dess dåvarande ordförande, men det var före min tid som gymnasist. Under första världskrigets år kom skillnaden i politiska tänkesätt mest till synes i ställningstagandet till de krigförande länderna. Skolans lärare var, om inte alla så dock de flesta, goda högermän och tyskvänner — undantagandes främst rektor Steffen, som var liberal och stundom utmålades som "röd socialist". På skolgården tvistade ofta anhängarna av resp. trippelententen och centralmakterna med varandra. Tysklandsvännerna var i klar majoritet bland oss elever liksom högern var det ute i samhället. För egen del höll jag på England och dess bundsförvanter, och det var väl i lika mån beroende på den liberala, demokratiska inställningen i hemmet och på de tidningar vi helst läste, kanske var det också i opposition mot ett par alltför entusiastiska "preusare" bland lärarna.

Författningsreformen och 8-timmarslagen talades inte mycket om i klassen, om de ens berördes — det var ju politiska frågor. Själv hade jag blivit politiskt intresserad bl. a. genom allt ståhejet kring försvarsfrågan (F-båten och bondetåget) samt hatkampanjen mot Karl Staaff. Men jag kan inte minnas, att de aktuella dagsfrågorna berördes i skolan annat än vid sidan av det egentliga ämnet, och alltså inte som inslag i en blygsam undervisning i medborgarkunskap.

Föräldrar och målsmän såg man knappast till på skolan annat än vid årsavslutningen i juni. Då kom de i desto större skaror till uppvisningar i sång och musik, gymnastik, fäktning och teckning första dagen och till examensförhör och högtidlig avslutning med premieutdelning m. m. nästa dag. Då var det fest och färg över skolan, och Schulzes och Florins konditorier hade bråda dagar.

Utan tvekan var det så, att läroverket, dess rektor och lärarkår avnjöt allmän respekt och aktning ute i staden. Skolan sågs som en betydelsefull institution i samhället, och eleverna hade utan tvekan nytta härav. Säkerligen bidrog också den tidens ordningsregler för skolan och den respekt som visades dessa regler, helt i enlighet med tidsandan. Under större delen av skolåret fick man inte vistas utomhus efter kl. 9 e. m. Man fick inte gå på teatern utan tillstånd, än mindre på restaurang. Rökning var förbjuden på offentliga platser. Endast gymnasister och sjätteklassister fick under rasterna promenera på gatorna närmast läroverksplanen. O. s. v. Visst överskreds förbuden emellanåt, men knappast i uppseendeväckande

grad. Dock hände det, att några äldre elever uppträtt onyktra och störande ute på staden någon kväll, men det var sällsynta undantag och ledde till ljungande strafftal på morgonbönen av rektor (han var en mästare i det stycket) och till både C och D i uppförandebetygen, någon gång också till relegering.

Ser man tillbaka på de nio läsåren vid Visby h. allm. läroverk, är det inte bristerna i de då gällande kurserna och undervisningsmetoderna i vissa ämnen som faller i ögonen utan den goda andan i skolan, kamratskapet, rektors suveräna ledarskap och en del lärares psykologiska blick och pedagogiska skicklighet. Man är tacksam för att ha fått vara elev just vid detta, hemstadens läroverk och känner ingen bitterhet mot någon, inte ens de lärare som — om de verkat nu — skulle ha fått både föräldraförening och skolöverstyrelse på halsen för sina ironiska anmärkningar och sarkasmer mot eleverna. De var nämligen oftast särpräglade personligheter, som man inte kunde undgå att hysa respekt för, och undervisa kunde de.

Leif Dannert

student 1929

Jag gick i skola i Visby läroverk 1920—29. Efter 3 års förberedande skola i flickskolan (med både pojkar och flickor) kom jag in i 6-årig realskola 1920. Jag tog aldrig realexamen utan gick direkt från 5:te klass till 4-årigt latin-gymnasium. Det var små klasser på den tiden. Jag vill minnas vi var 10 elever på latinlinjen (varav en grek) och 3 på reallinjen.

De flesta av mina kamrater tillhörde de välbärgade klasserna. Jag kan inte påminna mig att någon hade rent proletärt ursprung. Helt annorlunda i realskolan. Där fanns flera ur de mindre bemedlade klasserna. Vill minnas, att särskilt underofficerskåren var väl representerad bland föräldrarna. Där fanns ett starkt socialt medvetande och bildningsintresse.

Något större intresse för politik fanns inte hos den tidens gymnasister, i varje fall inte så att det kom till uttryck i föreningsliv e. dyl. Någon fri politisk diskussion förekom heller inte mellan lärare och elever, i varje fall under mina tre första gymnasieår. Vår historielärare då var däremot själv mycket frispråkig. Branting och Sandler fördömdes, socialdemokratin i regeringsställning och opposition kritiserades skarpt under lektionerna. Lärarna var över huvud taget solitt borgerliga. Själv reagerade jag trots en borgerlig

åskådning över ensidigheten i förkunnelsen. Det gällde även undervisningen med tyngdpunkten på krigshistoria. Slaget vid Breitenfeld gick noggrant igenom med utritande på tavlan av alla frontförändringar. Först i ring IV fick jag en ny modern historielärare, som förstod att ge utblickar över ämnet. Det var hans undervisning, som bestämde mig för att bli historielärare och inte språklärare, som jag tänkt mig.

Skolan var en värld för sig utan djupare kontakter med omvärlden. Studiebesök förekom inte på min tid. Däremot var eforus en viktig länk mellan kyrka och skola. Jag minns uppvaktningen för biskop Rundgren efter avlagd studentexamen. Då tågade alla de nybakade studenterna genom staden till biskopsgården, där det utväxlades tal mellan biskop och studenter.

Min största upplevelse under skoltiden var rektor Richard Steffen, som jag hade som rektor ända fram till ring IV, då jag sista året fick Henrik Jörlander som rektor. Vi beundrade alla Steffen för hans lärdom men också för hans vitalitet. Jag hade honom som lärare i filosofi (logik) i ring III, och det var fängslande lektioner. Han var mycket personlig i sin undervisning. Han har själv en gång yttrat vid ett pedagogmöte, att han undervisade för 3 à 4, och de andra hade till uppgift "att hålla käft". Men i verkligheten såg han nog till, att ingen blev helt utan. Som läroverkets chef höjde han sig över hela lärarkåren. Det var nog ingen elev, som var omedveten om hans position, när han i spetsen för lärarkåren tågade in i aulan vid upprop eller skolavslutning. Han utstrålade auktoritet. Efter skoltidens slut fick jag förmånen att nära samarbeta med honom på arkivet. Jag bevarar honom i ljust minne.

Själv var jag född i Visby och hade 1 minut till skolan, eftersom jag bodde vid Hästgatan 13, där mina föräldrar var tandläkare. Jag vet därför mycket lite om landsbygdselevernas villkor. Men deras föräldrar kom in till sta'n ibland för att höra på lektioner. Det fick de, utan att det var fråga om några åhörardagar. En kollega till mig som jag både haft som lärare och senare samarbetat med vetenskapligt berättade om hur han en gång fick besök av en prästman från landet. Dennes uppenbarelse var så originell, att han fann det klokast att vidta förberedande åtgärder. Då de tillsammans trädde in i klassrummet (det var i realskolan), gick han direkt fram till klassens bråkstake, lade sin knutna näve på dennes pulpet och sa: "Nu håller du tyst!"

Disciplinen i realskolan var nog inte alltid den bästa. Jag minns, hur vi i klass 3 fick klassmörj i bokstavsordning, därför att kastanjer lagts i kaminen. Agan utdelades med pekpinnen på armarna. När vederbörande lärare hunnit till siste man, var han så trött av ansträngningen, att det blev några mycket lätta slag.

— — — — —

Henrik Beer

student 1933

Jag kom till Visby läroverk som 14-åring 1929 på hösten och slutade med studentexamen våren 33. Det var alltså en skicksediger tid, som omfattade både Ådalen, Kreuger-kraschen, depressionen och annat. Det var emellertid märkvärdigt hur lite dessa yttre ting påverkade diskussionerna i skolan, detta ett bevis nog för den frånvändhet från samhället som i hög grad präglade livet inom Visby Högre Allmänna Läroverk detta år. Min fader, borgerligt liberal, reagerade mycket mer på Ådalshändelserna än man gjorde inom skolans ram. Den ekonomiska krisen upplevdes på så sätt att åtskilliga av de förmögnare Visby-borgarna förlorade mycket pengar — en del blev ruinerade — på Kreuger-kraschen, och detta kommenterades, men mera som individuella olyckor, inte som något symptom på en samhällskris.

Vissa lärare deltog något i samhällslivet och i det kommunala livet, men detta hade så gott som inga konsekvenser för deras undervisning eller kontakt med eleverna, som i och för sig var god.

Stämningen i allmänhet var självfallet klart borgerlig, en och annan elev betraktades som radikal, men detta ledde inte till några större debatter utom vid rent individuella kontakter. Man var klart medveten om socialdemokratins framsteg och för en del personer, men det var de äldre generationerna, framstod väl den förträfflige snickare Söderdahl som ett socialt hot, han skulle i dagsläget ha tillhört socialdemokratins högra flygel. Men inte ens detta vållade något större "vågskvalp". Säkert berodde väl detta på undervisningens art. Frågan om kontakt med samhället var knappast ens diskuterad. Undervisningen i historia och litteraturhistoria hann aldrig fram till modern tid, inte en gång så långt som kursplanerna räckte. Den korta undervisningen i statskunskap inpassad i historieämnet, vilket i och för sig inte var fel, rörde sig mest om enklare

författningskunskap med inläring om hur det svenska samhället styrdes på demokratiska grunder, men utan några som helst tillämpningsexempel eller bredare diskussioner så vitt jag nu minns. Det var t. ex. aldrig tal om att något besök gjordes på stadsfullmäktige eller att man följde landstingets förhandlingar eller dylikt.

Skolan levde i hög grad sitt eget liv och det tror jag också gällde lärarna, som höll mycket ihop tillsammans. Den dåvarande Visby-societén, baserad på de ledande köpmännen med konsul-titlar med den remarkable Carl-Emil Ekman, en personlighet, som ledare, dominerade, men självfallet fanns på samma nivå och med många kontakter med köpmansaristokratin "the establishment" representerat i form av landshövdingen (kombinerad med landssekreterare, landskamrer) och militärstaben (militärbefälhavaren, regementscheferna och regementsofficerarna) och kyrkostaten (biskopen). Så vitt jag minns tillhörde rektorn och en och annan av lektorerna, som ekonomiskt kunde klara umgängesfrågan, också denna grupp, men inte så självfallet som de andra staterna och inte med den ställning på lärdomsstaten som jag föreställer mig fanns exempelvis i Skara.

Ur denna synpunkt är säkerligen dagens skola och dagens läroverksungdom, om uttrycket fortfarande användes, oändligt mycket mera samhällstillvänd än min generation. Mitt personliga intresse för samhällsfrågor, politik och annat kom på ett betydligt senare stadium under inflytande av vad som hände under 30-talet ute i världen och även av det svenska politiska livet i Stockholm under mitten och senare delen av 30-talet bl. a. under inflytande av lärare som Herbert Tingsten och Gunnar Myrdal, men också med ett helt annat samhällsintresse från lärare av mer borgerlig typ som Sven Tunberg och Nils Ahnlund.

"Läroverksungdomens förhållande till stadsbefolkningen i övrigt och den icke studerande ungdomen i synnerhet." Här fanns i den lilla staden Visby 10.000 innevånare, en mycket normal familjekontakt som även gällde skolungdomen, bjudningar, danser, kortspel etc. oftast i gammal nu försvunnen stil, men även en ganska normal och tydlig kontakt med andra samhällsgrupper. Min generation kanske var den sista där det fortfarande fanns en, om än överdriven, aversion mot den s. k. 'strandligan' och mot en del 'icke läroverksungdom', som man mötte på väg till och från skolan och i det dagliga livet. En del slagsmål och annat förekom, men gängbildningarna var mycket vaga och motsättningarna överdrevs, även

om de existerade. Redan på min tid började idrotten spela en mycket stor roll som utjämnande faktor och som kontaktorgan. Man kan säga att idrottsföreningen Gute framför allt baserade sig på läroverksungdom, men det fanns där även icke läroverksungdom och sådana som gått ut i det praktiska livet efter några år på läroverket. Även om matcher med Visby IF och Visby AIK kunde vålla vissa konflikter, så var det ändå huvudsakligen en vänskaplig kontakt och en kontakt utav värde. Typiskt också är att den stora idolen under mina första år även inom idrottsföreningen Gute var en f. d. läroverkspojke som fortfarande är verksam som konstsmed, men som helt lämnat skolan, Carl Sture Wickman. Det var där inte fråga om några sociala betraktelsesätt som kunde försämra kontakten. Över huvud taget har jag intrycket att de s. k. sociala skrankorna var betydligt mindre i Visby än i flera andra motsvarande svenska städer på den tiden. Frånvaron av storgodsägare och miljonärer och det faktum att en del av de mest förmögna barn inte klarade några högre studier, utan gick ut i det praktiska livet, kanske bidrog.

Inom skolan, den frågan berör du ju också, fanns, så vitt jag erinrar mig inga som helst sociala skrankor. Man var fullt medveten om att en del av ens klasskamraters föräldrar hade det sämre och deras yrken var ju angivna i skolkatalogen, men detta hindrade inte kontakten, umgängessederna var enkla, fickpengarna små, och det var allmänna mänskliga sympatier inom klasserna, gemensamma intressen vare sig det var för läsning, botanik, idrott eller vad det nu kunde vara, som skapade kotteri-bildningar och personliga vänskapsförhållanden. Därför kan det möjligen sägas att skolan inåt, genom den egalitet som verkligen förekom, kunde tjänstgöra som ett demokratiskt element.

Det fanns heller ingen som helst motsättning mellan de elever som kom från landet och de som bodde i staden, snarast var man ibland avundsam mot de pojkar från landsbygden, som kunde bedriva sitt umgängesliv i större frihet på sina inackorderingsrum. Det jag erinrar mig från min klass var att släkt och andra kontakter var så starka att pojkarna från landsbygden, inklusive Slite, ofta bodde hos släktingar eller bekanta till sina föräldrar, och därför hade någon form av övervakning. Någon inackorderingsmiljö, som väl förekommit i stora skolstäder fanns knappast på den tiden.

Föräldrakontakterna med skolan var nog relativt stereotypa och

ibland obetydliga, men ersattes kanske av det faktum att föräldrarna träffade lärarna socialt och umgicks och därmed fick höra hur det gick i skolan för deras barn. Några organiserade föräldramöten förekom knappast och den normala kontakten bestod väl av anteckningar i anmärkningsböcker och på varningslappar och terminsbetyg. Något särskilt intresse för skolans arbetsordning, undervisningsteknik och annat förekom, mig veterligen, endast i mycket liten utsträckning.

Skolan betraktade sig, om det över huvud taget fanns något medvetet resonemang i dessa riktningar, som en produktionsenhet som vad gymnasiet beträffar skulle producera studenter, vilka i sin tur skulle övergå till olika verksamhetsgrenar för vilka studentexamen var nödvändig. De flesta eleverna visste under de sista åren ungefärligen vart de skulle gå, de som hade läshuvud och vissa ekonomiska möjligheter till fortsatta studier, andra till studentyrken som officersbanan, post-telegraf eller liknande, men detta utan att man insåg nödvändigheten eller värdet av samhällskontakter under skoltiden.

För att sammanfatta och eftertionalisera fanns så gott som ingen samhällskontakt utåt arrangerad genom skolans försorg, men en enkel sådan genom själva livet i en liten stad utan större sociala motsättningar. Samtidigt demokrati inåt, utan medveten analys, men mycket starkare demokratiskt inflytande från rörelser som idrotten och senare självfallet värnplikten. Men i princip ett välvilligt patriarkaliskt intresse för eleverna och deras framtid, som i de flesta fall avsatt en sympatisk inställning till skoltiden.

Sven Gerentz

student 1940

Läroverksungdomens förhållande till stadsbefolkningen i övrigt och den icke studerande ungdomen i synnerhet.

Mina intryck från skoltiden gäller helt och hållet 30-talet. Det var en period som knappast präglades av några större sociala motsättningar. Allvarliga ekonomiska bekymmer drabbade dock en del som en följd av Kreugerkraschen. Till dem som träffades hörde också min familj. Eftersom jag själv växte upp i en typisk medelklassmiljö upplevde jag, och sannolikt alla de som tillhörde den kretsen, mycket litet av sociala motsättningar, vare sig uppåt eller neråt.

När det gällde relationerna till de sämst ställda i samhället är det klart att vi inte kunde undgå att då och då lägga märke till hur svårt många familjer ändå hade det ännu på 30-talet. Till mina ganska pinsamma upplevelser hörde att på jularna få gå upp i arbetarkvarteren och där överlämna gåvor till familjer med många barn. Det var ett slag av välgörenhet som gjorde ett ganska dystert intryck, även om gåvorna var mycket välkomna. Till bilden hörde också att alla mottagarna i regel var samlade i vissa kvarter, främst på Klinten och utanför murarna. Ett annat lika dystert inslag var julfesterna antingen det nu var Jultomtarna eller i andra välgörenhetsorganisationer som då förekom, där de barn som fått nya klänningar eller kostymer till julen alltid var klädda på samma sätt. Det var mycket dystra minnen. Uppåt upplevde vi emellertid mycket litet av besvär, och vi umgicks ogenerat med alla alltifrån residenset till underofficerarna på regementet och artillerikåren. Klart var dock att ännu på 30-talet det ägde rum relativt lite samvaro med den del av befolkningen som var sysselsatt i rena arbetaryrken. Under läroverkstiden hade man mycket lite kontakt med den del av ungdomen som gick kvar på folkskola utom på en front som betydde oerhört mycket, nämligen idrotten. På Gutavallen, i bordtennishallar och på andra mötesplatser utjämnades alla olikheter och skedde en kamratlig samvaro som var helt naturlig. Knappast någon företeelse torde ha betytt mer för utjämningen än idrotten, i varje fall på 30-talet. Vi ägnade ju också en enorm tid åt idrotten under skoltiden; nästan all vår fritid gick åt till detta.

Skolungdomens intresse för samhällsfrågor och politik och skolans sätt att möta detta intresse.

Låt mig med en gång konstatera att skolan gjorde absolut ingenting för att möta elevernas intresse för politik. Men detta intresse var ju också praktiskt taget obefintligt. Vi var två elever i min klass som ganska regelbundet brukade besöka stadsfullmäktiges sammanträden, men det var också fullkomligt unikt. Vi hade bägge våra sympatier åt konservativt håll, men det är klart att man som ung gymnasist ofta reagerade mot den alltför kortsynta inställning som många konservativa stadsfullmäktigeledamöter lade i dagen när man behandlade olika spörsmål, inte minst vad gällde flygets utveckling som var aktuell just på 30-talet.

Till företeelserna på 30-talet hörde också nazismen. Den gjorde

sig ganska bred vid läroverket i Visby. Till mina mest obehagliga upplevelser hörde försöken från furugårdarna att enrollera mig i sina rullor. Jag utsattes många gånger på kvällarna för påtryckningar att komma med, vilket var ganska obehagligt för en yngling i de tidigare tonåren. Det var särskilt en del av officerarna vid regementet som var aktiva nazister som försökte få in skolungdomen. Jag är glad att jag aldrig kom med i den kretsen, och till stor del berodde det nog på att jag i min klass hade en kamrat som redan långt före världskriget var fanatisk Churchillbeundrare. Vi läste båda två Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning och det gjorde att det trots allt var ganska lätt att stå emot frestelserna från furugårdare och lindholmare. Men det fanns en klick speciellt bland dem som tog studenten i mitten på 30-talet som sedan utan tvekan spårade ur för resten av sitt liv på grund av att de blev enrollerade i denna rörelse.

Under en tid verkade Stellan Arvidsson som lärare vid läroverket och dessutom en lektor i filosofi och kristendom Svante Bohman. Bägge två var ganska radikala, men jag tror inte de fick många anhängare på läroverket. De umgicks också flitigast i Folkets hus. Politik diskuterades, såvitt jag minns, mycket lite i skolan och några försök till påverkan från lärare eller äldre kamraters sida förekom över huvud taget inte.

Föräldraattityder till skolan, dess undervisning och arbetsordning.

Den frågan är mycket lätt att besvara. Föräldrarna var fullkomligt likgiltiga till skolan, undervisningen och arbetsordningen. I vart fall gällde detta alla de elever för vilka det gick hyggligt i skolan. Jag vet aldrig att mina föräldrar en enda gång satte sin fot i skolan, och det var endast en av mina klasskamrater, som var son till en överstelöjtnant, som fick uppleva smäleken att så gott som varje år på åhörardagarna få se sin pappa sitta som åhörare. Det ansågs som utomordentligt löjligt. Rektor under min skoltid var ju Henrik Jörlander och det är väl klart att han då och då uppsöktes av föräldrar till elever som hade problem. Men därom visste vi i varje fall föga. Mina kontakter med Jörlander var ändå ganska flitiga, framför allt därför att jag under många år var ordningsman och ett år också ordförande i läroverksföreningen. Han var mycket tolerant och förstående, men det hände ibland när vi skulle uppföra teaterpjäser att han bad att få läsa kupletter och sketcher i förväg.

Då och då kom också ett diskret råd att man varit alltför våldsam i sin satir, särskilt när det gällde kvinnliga elever.

Landsbygdselevernas möte med skolan, staden och inackorderingsmiljön.

Eftersom jag var född i Visby har jag inte några detaljerade synpunkter på denna fråga. Vi upplevde det så att vi trodde att eleverna från landsbygden flöt väl in i kamratskapet i stan. Det var aldrig tal om några motsättningar men jag tror också att det förekom ganska sällan att man bjöd hem kamrater från landsbygden till hemmen, fränsett de allra sista åren i gymnasiet. Däremot blev en del av inackorderingshemmen gärna tillhåll för stora kamratkretsar, som där hade det utomordentligt fritt och trevligt. Själv tillbringade jag åtskilligt av min fritid hos ett par av mina klasskamrater som hade inackordering hos pensionerade folkskolläraren Ahlqvist, som höll på med detta många år i en gränd nära Säcken. Där spelades det kort, lyssnades på radio och lästes naturligtvis i någon mån läxor. Det hände faktiskt också en gång att vi ett helt gäng skolkade från några lektioner på grund av att vi var kolossalt intresserade av radioreferaten från Olympiaden 1936. Det blev dock inga allvarligare påföljder.

Läroverkselevernas sociala rekrytering ur skilda samhällsgrupper och skolans roll som klass-samhälle eller som "social smältdegel".

Den angivna frågeställningen bekymrade självfallet oss på intet sätt under skoltiden. Det skulle bereda mig stor möda att klargöra från vilken social miljö mina klasskamrater kom, eftersom det var fullkomligt ointressant för oss. Praktiskt taget alla var vi antagligen från en typisk medelklass. Från en lektion minns jag dock att en av eleverna, som inte precis kom från en miljö där man tillhörde de sämst ställda i samhället, meddelade att han hade uteblivit från ett par lektioner därför att han varit tvungen att hugga ved åt familjen. Det var antagligen sant men gjorde ändå ett ganska bisarrt intryck i mitten på 30-talet. Att skolan skulle ha varit något som helst klass-samhälle har jag svårt att föreställa mig att någon av mina kamrater skulle ha ansett. Däremot skulle man möjligen kunna hävda att skolan i viss utsträckning tjänstgjorde som social smältdegel, varvid man dock bör komma ihåg att vi hade mycket få, om ens någon, som kom från verkligt svåra förhållanden.

Ebba Spångberg

student 1946

"Livet var enkelt och rakt" läste jag nyligen om 40-talet i en krönika av Jolo. Orden chockerade mig först — det var ju andra världskrigets årtionde. Men vid närmare eftertanke fann jag att det kunde passa ganska bra för min del, åtminstone för en del av 40-talet, som jag tillbragte som elev vid Högre allmänna läroverket i Visby.

Jag började på läroverket i klass 3⁴ höstterminen 1941. Bakom mig hade jag då sexårig folkskola och två år i Högre folkskolan i Klintehamn där jag är född (1926). För att komma in i 3⁴ måste man då gå igenom inträdesprövningar i alla ämnen. På gymnasiet valde jag latinlinjen, där jag tog studenten efter fyra år, 1946.

På den tiden fanns inga skolskjutsar, och den enda möjligheten var att bo inackorderad hos någon familj. Tillsammans med en kamrat hemifrån bodde jag först ett år i ett skolhushåll nära lasarettet och sedan fyra år hos en familj på Tranhusgatan. Jag upplevde inte inackorderingsmiljön som otrivsamt. På det sista stället delade vi ett stort rum med eget tvättrum och egen ingång. Maten var första året knapp, men sedan märkte vi inte mycket av ransoringen.

Att ha blivit stadsbo kändes nytt och spännande. Att staden i själva verket inte hade mycket att bjuda ungdomen insåg jag inte då. Man kunde gå på bio och någon gång på konsert i Läroverkets aula — det var allt. Någon teater existerade inte, inte heller någon folkpark. Att gå på Gutavallen och dansa var förbjudet för oss, och skolans lärare såg till, att förbudet efterlevdes. Att gå och driva på gatorna i den mörka staden var inte särskilt lockande, så det blev mest att man träffades några stycken hemma hos en kamrat.

Umgänget med jämnåriga inskränkte sig i stort sett till skolkamraterna. Någon gång träffade vi också kamrater från Klintehamn, som hade förvärvsarbete i Visby. Det fanns alltså en viss motsättning mellan studerande och icke-studerande ungdom, men bara så till vida, att vi sällan umgicks. Till några öppna kontroverser kom det aldrig, så vitt jag kan minnas. Inte heller kan jag komma ihåg, att vi kände oss socialt överlägsna. Snarare kände man sig barnslig i sin blåa skolmossa.

Umgänget med de vuxna var lika begränsat. Jag hade två bröder

i Visby, och dem träffade jag ganska ofta, men de var mycket äldre än jag och hade sina egna intressen. Både min kamrat och jag hade släktingar i staden, och dem hälsade vi på ibland. För övrigt kände vi värdfamiljen och föräldrar till en del kamrater. En tid, då jag gick i tredje ring, arbetade jag på posten om kvällarna, och där kom jag i kontakt med andra människor, men den kontakten upphörde, så fort jag hade slutat mitt kvällsarbete. Det var alltså en mycket begränsad krets vi rörde oss i. Att vara från landet upplevde jag aldrig som någon svårighet. Vi accepterades ganska snart av de kamrater vi ville vara tillsammans med. Möjligen kunde den omständigheten, att vi oftast reste hem till Klintehamn över veckohelgen, ha isolerat oss, men det gjorde den inte. I själva verket uppfattade jag det som en fördel att ha två "världar" att leva i, en i stan och en hemma. Det blev litet mera omväxling på det sättet.

Jag var nog den som hade det sämst ställt ekonomiskt i kamratkretsen. Jag kom från socialgrupp 3, som det nu skulle heta, och jag var den första i min familj och i min släkt över huvud taget, som hade fått studera. Min far var från början målare, men efter en hjärnhinneblödning måste han sluta med detta arbete och hade sedan en knapp inkomst som sjukassekassör. Det var alltså med mycket stora uppoffringar, som mina föräldrar kunde låta mig fortsätta, och det var jag medveten om. Att saken över huvud taget kom på tal berodde på att mina lärare i Klintehamn ansåg, att jag var studiebegåvad, och inte på någon social ambition från min familjs sida.

Några studiebidrag fanns inte då, men jag fick en del stipendier och hade nedsatt terminsavgift. Det senare uppfattade jag som en social skillnad mellan mig och mina kamrater. Det var alltid en obehaglig stund, när terminsavgiften skulle betalas. Men för övrigt kan jag inte minnas att jag led av några sociala mindrevärdeskänslor. Kanske var det krigstiden, som utjämnade skillnaderna. Ingen av oss hade särskilt gott om pengar, och våra utgifter bestod mest i biobiljetter och bakelser från något konditori. Ingen var heller särskilt elegant klädd. Mina ägodelar bestod i övrigt av klocka, skidor, en gammal cykel och några böcker, och jag tror att de flesta inte hade mycket mera. Vad mina kamrater hade för social status var jag ganska okunnig om, och inte brydde jag mig om att forska i saken. Möjligen var det jag som var ovanligt naiv.

Våra intressen var ganska begränsade. Vi pratade om skolan, lärarna och kamraterna, den senaste filmen och den senaste skoldansen. Om man hade några egna tankar, behöll man dem för sig själv eller delade dem möjligen på tu man hand med en god vän. I skolan fanns en sammanslutning, som gick under namnet Kvinnliga gymnasieföreningen, och där anordnades ibland diskussioner, men de var tafatta och ytliga och rörde aldrig några brännbara ämnen.

Vi hade mycket litet intresse för det samhälle vi levde i, och våra kunskaper om det var ringa. I skolan läste vi visserligen samhällskunskap, men den bestod i ett visst mått av fakta, som skulle pluggas in och aldrig sattes under debatt. Det föll mig heller inte under hela min skoltid in att ifrågasätta den socialdemokratiska tro, som jag var uppfostrad i.

De utrikespolitiska händelserna talade vi förstas om — det var ju krig. Krigsutbrottet upplevde jag som något upphetsande och överkligt, och så gott som hela krigstiden gick förbi, som något man läste om eller såg på film. Själv var jag klart anti-nazistisk, förmodligen därför att mina föräldrar var det, och det fanns inte många nazister i vår skola, efter vad jag kan komma ihåg. Hansakatastrofen förde kriget närmare, men det var först efter Tysklands sammanbrott som kriget kom mig nära. Bilderna och artiklarna kom som en chock för mig, och för första gången förstod jag vad som hänt. Kontakt med flyktingar, som vid den här tiden passerade över Gotland, bekräftade min nyvunna insikt. Efter våren 1945 var ingenting längre sig likt.

Det var alltså en begränsad och isolerad värld jag levde i under mina år i Visby. Jag var auktorietstroende och naiv. Livet var torftigt, men enkelt och rakt — helt olikt den förvirrande mångfald, som möter vår tids ungdom.

Magnus Sjöberg

student 1947

Något om rekryteringen till läroverket bland barn från Klinte (senare delen av 1930-talet—början av 1940-talet)

Barnen i Klintetrakten gick i allmänhet ett eller två år i högre folkskolan innan de började i läroverket. På det viset kunde man stanna hemma ytterligare några år efter folkskolan. Enligt vad jag kan

minnas var det nästan en undantagslös regel att denna möjlighet utnyttjades; kan erinra mig bara ett fall där vederbörande gick in i 1⁵, alltså efter bara fyra år i folkskola.

När det gäller den sociala rekryteringen är att märka att Klinte i flera hänseenden skilde sig från många andra socknar. Klinte var sålunda inte någon egentlig bondesocken utan präglades i stället av handel och småindustri och var i inte ringa mån en centralort för omkringliggande socknar. I Klinte fanns präst, läkare, apotekare, landsfiskal. Vidare fanns där tull, post, järnvägsstation och den tidigare nämnda högre folkskolan — utöver två folkskolor. Antalet personer med teoretisk utbildning var alltså förhållandevis stort. Detta torde inte ha varit utan betydelse för rekryteringen till läroverket. Enligt vad jag kan erinra mig kom de barn som började läroverket huvudsakligen från familjer där fadern hade teoretisk utbildning (präst, folkskollärare, lärare vid högre folkskolan, landsfiskal) eller hade merkantil syssla av något slag (handlande, byggmästare). Jag minns bara ett fall där fadern var jordbrukare; f. ö. en tämligen "ovanlig bonde" med utpräglade intellektuella intressen, en broder hade akademisk utbildning. Vidare kan jag erinra mig bara ett fall där fadern inte hörde till någon av de nyss nämnda kategorierna, nämligen där fadern var hantverkare (målare) och levde under små omständigheter. Även i detta "undantagsfall" var fadern utpräglad intellektuell och därutöver mycket allmänintresserad och allmänt verksam (August Lindqvist!). Vad jag nu nämnt torde ge vid handen att rekryteringen skedde från en tämligen klart avgränsad grupp. I sammanhanget vill jag nämna att jag beträffande motsvarande tid inte kan erinra mig någon från Fröjel, en synnerligen utpräglad bondesocken, som började läroverket. Slutligen vill jag här också nämna att bland dem som gick i högre folkskolan fanns ett antal barn från jordbrukarhem i Klinte och socknarna däromkring. Men som regel nöjde sig dessa med denna tvååriga påbyggnad på folkskolan.

Att hålla barn i läroverket var givetvis förenat med stora ekonomiska uppoffringar. Kommunikationerna tillät inte att barnen bodde hemma. Inackordering i Visby var alltså regel. Jag har bestämt minne av uppgifter om att kostnader för inackordering i slutet av 30-talet uppgick till 40—60 kronor i månaden. Under mina första år i Visby betalades 80—90 kronor och under de sista åren 100—120 kronor i månaden. Därtill kom kostnader för resor, skolavgif-

ter och skolböcker. Fickpengar förekom, och var f. ö. nödvändiga för dem som bodde utanför hemmet, men till blygsamma belopp.

Kvaliteten på inackorderingshemmen var högst skiftande. Många bodde hos familjer som på ett eller annat vis hade kontakt med barnens föräldrar. Men många bodde hos främmande familjer och blev nog ofta lämnade helt åt sig själva. Under mina första år i Visby fanns ännu kvar ett par s. k. skolhushåll. Även dessa var av skiftande kvalitet. Ett par av dessa skolhushåll var närmast att jämställa med pensionat. Båda dessa var, vågar jag säga, av tämligen låg kvalitet; dåliga rum, kallt, dålig mat, ingen personlig tillsyn och inget ansvar för de inneboende. Jämte dessa "professionella" skolhushåll fanns sådana, där man s. a. s. flyttat in en del av familjens hushåll från landet till staden. De två hushåll av denna typ som jag minns härleddes båda från prästfamilj. I dessa skolhushåll upptogs emellertid också "utomstående".

1941 års 2⁴ bestod till mer än hälften av barn från landsbygden. Detta var ju naturligt med tanke på den kortare skoltid i Visby som den realskoleformen erbjöd. Sammansättningen i klassen var i socialt hänseende tämligen likartad med den sociala rekrytering som jag angett för Klinte. Där fanns sålunda barn till folkskollärare, präst, handlanden, tjänstemän. Därtill kom emellertid också barn från lantbrukarhem. Visby-barnen kom från den lägre tjänstemannaklassen. Bland lärarna torde det omdömet ha gällt — här stöder jag mig på vad jag fick höra i den läroverkslärarfamilj, där jag bodde, och av lärare som umgicks med denna familj — att barnen i den fyraåriga realskolan var lugnare och ambitiösare än barnen i motsvarande klasser i den femåriga realskolan. Jag har också själv det bestämda minnet att landsbygdsbarnen — åtminstone under de första skolåren i Visby — var lugnare och försiktigare i sitt uppträdande än Visby-barnen.

Förhållandet mellan läroverksungdomen och annan ungdom.

Vad gäller läroverksungdomens förhållande till den övriga ungdomen i Visby är det inte lätt att ge något allmängiltigt omdöme. Särskilt svårt är det för dem som inte var hemmahörande i Visby och där hade läroverket som den enda verkliga kontaktpunkten med staden. Men jag har helt allmänt den känslan att läroverksungdomen utgjorde en tämligen avskild grupp. Till detta bidrog — utöver allmänna sociala skrankor — säkerligen de speciella för-

hållningsregler som gällde för läroverksungdomen; man skulle i realskolan bära skolmössa, fick inte besöka "offentlig nöjeslokal" och fick inte vistas ute efter visst klockslag, kl 21 för eleverna i realskolan och kl 23 för gymnasisterna. De fester och andra tillställningar som anordnades av eleverna var i allmänhet helt förbehållna elever från läroverket och flickskolan. Jag själv och mina klasskamrater umgicks också privat huvudsakligen med elever vid läroverket eller flickskolan. De som "gick stadigt" kom vanligen båda från läroverket eller från läroverket resp flickskolan.

Någon politisk aktivitet förekom nästan inte alls bland läroverksungdomen; få var politiska föreningar inom skolan förbjudna. Föreningsverksamheten inom skolan var överhuvudtaget mycket svag. Läroverksföreningen förde en ganska tynande tillvaro. Under vissa tider verkade en kvinnlig gymnasistförening liksom en kristlig förening. Utåt manifesterade sig föreningslivet under många år enbart i den sk läroverksfesten som årligen anordnades av läroverksföreningen. Vad jag nu sagt innebär inte att politisk medvetenhet bland skolungdomen saknades. Men den varierade starkt så till vida att en del måste anses ha varit politiskt närmast indifferent medan andra hade en klar politisk uppfattning. En påfallande stor grupp torde ha tillhört den första kategorien. Vidare var det påtagligt att så få, om ens några, hörde till vad man skulle kunna kalla ytterlighetsgrupper. Jag kan inte erinra mig någon som bestämt uttalade sig för socialdemokraterna eller för en allmänt socialistisk åskådning. Till höger, åter, fanns åtminstone de första åren av 40-talet ett fåtal elever som närmast kunde betraktas som pronazistiska. Dessa senare betraktades emellertid på sätt och vis som särtingar och deras politiska uppfattning togs inte på allvar. Endast en förhållandevis liten grupp torde ha läst någon "rikstidning" regelbundet. En remarkabel händelse under min skoltid var den diskussion mellan Visby SSU och läroverksungdomar som hölls på gamla Folkets hus över ämnet "Är politik nödvändigt?". Händelsen var remarkabel dels för att det mig veterligt var första gången något sådant inträffade eller för att något motsvarande hände endast en gång till under min skoltid. Denna diskussion väckte alltså stort uppseende bland läroverksungdomen och fick stor tillslutning. Initiativet till diskussionen låg typiskt nog hos SSU-arna, som i Hans Andersson (sedermera Haste) hade en eldsjäl till ledare. Diskussionen var livlig och hölls på — även från läroverksungdomarnas sida — en förvånans-

värt hög nivå. Jag minns att jag personligen slogs av det allvar med vilket SSU-arna gick in i diskussionen och den mötesdisciplin och -teknik de ådagalade.

Om det är svårt att ge ett allmänt och ändå rättvisande omdöme om "läroverksungdomen och politiken" är det ännu svårare att ge ett omdöme om "lärarna och politiken". Som jag nämnt i det föregående bodde jag hela min skoltid inackorderad i en lärarfamilj. Eftersom man där var mycket allmänintresserad och öppen för dagspolitiska frågor och gärna diskuterade egna och andras uppfattningar i politiska ting, fick jag dock i någon mån inblick i "lärarnas politiska inställning". Bland lärarna förekom åtminstone två bokcirklar. Av dessa var en särskilt inriktad på politisk litteratur. Den engelsk-amerikanska litteraturen var förhärskande. Endast en lärare valde, vill jag minnas, böcker som kunde anses som mer eller mindre protyska. I den familj där jag bodde och de tre eller fyra övriga lärarfamiljer som umgicks där rådde en klart antinazistisk inställning — men ändå solitt borgerlig.

Vad därefter gäller undervisningen kom inte så sällan en klart borgerlig inställning i dagen; men många lärare lät aldrig någon viss politisk uppfattning komma till uttryck. Gav någon uttryck för sin politiska uppfattning, väckte detta aldrig någon opposition bland eleverna. Jag kan inte minnas att någon lärare öppet uppträdde som sympatisör för socialdemokraterna. Jag kan inte heller erinra mig att någon lärare utåt engagerade sig i politik, kommunalpolitiken osv.

Thure Stenström

student 1947

Visby läroverk på 1940-talet — några minnen och ett äreminne.

Skolan — det enda ljusa i en barndomsbrunn av idel mörker. Det enda som jag minns, därför att den är det enda som jag kan eller vill eller orkar att minnas. Andra minns en barndom före tolv års ålder. Jag minns inte min. Absolut ingenting. Det är blankt eller rättare sagt mörkt, ett enda stort svart hål av förträngning och förtvivlan. Andra har velat och kunnat, kanske också behövt glömma sin läroverkstid. Jag har inte glömt min. Tretton år tror jag visst att jag var, när jag skrevs in i klass 1^a av Visby högre allmänna läroverk. Året var 1940. Andra världskriget hade rasat i ett år.

Det var min syster Carin som ville att jag skulle läsa vidare. Hemmet var fattigt. Min far försakade denna världens goda för att predika det som ovanefter är, och att även familjen ibland fick försaka livets nödtröft, bekom inte honom. Det ingick i offrets och kallelens strategi. "Tänk så jag har offrat, jag kan inte ens ge mina barn den utbildning de förtjänar", kunde han ha sagt. Men det sade han inte. Han sa: "Tänk så jag har offrat". Alltså satt min yngsta syster och sydde klänningar för brinnande livet, för att sända mig i läroverk. Mina äldre syskon hade redan tvingats lämna boet, för att ta upp livskampen på egen hand och utan läroverksutbildning. De redde sig rätt bra, ty man kan klara sig bra här i världen även utan teoretiska kunskaper, om man har ett gott huvud och ett klart förstånd. Men naturligtvis är en god utbildning en stor tillgång.

Mina tidigaste läroverksminnen blandar sig med surret från en symaskin som går och går till klockan två, tre eller fyra på natten. Ibland fick jag avbryta läxläsningen, när stadens societetsdamer gjorde stor entré i vårt enkla tjäll för att prova klänningar. De slängde åt min syster femton, tjugo kronor och en mängd beröm för en ny gå bort-klännig. Min syster neg och tackade och vågade inte begära mer. Men när de hade gått, bet hon samman läpparna, stack in huvudet under lampkupan och grät. Sedan satte hon fart på fötterna och sydde en klänning extra. Ich bin. Du bist. Er, sie, es ist. Han åtminstone skall få gå i läroverk, när alla vi andra syskon inte fick. Radion som stod på: "Achtung. Achtung. Eine Luftlagemeldung. Feindliches Kampfflugzeug befindet sich auf Einflug über das Reichsgebiet." Hjorth-Lides grammatik. Ich bin. Du bist. Er, sie, es ist. Veckotidningarna på golvet. Drottning Astrid och Leopold. Kungahuset och modejournaler. Mussolini. Livsmedelskort och mörklägningspapper. Och min systers envetna mummel. Han skall fortsätta i läroverket. Han skall. Om jag också skall sy tusen klänningar extra. Han skall, så att han förstår vad dom säger på de här tyska rapporterna. Jag minns det som i en dröm. Och när jag ser hennes lilla energiska huvud mot lampkupan och hör symaskinen surra, tänker jag ibland att där fanns helgonet. Hon talade aldrig om offer. Hon offrade.

Det blev ett privilegium att få gå i läroverk, när alla andra och kanske bättre begåvade syskon inte fått. Det blev en förpliktelse också att sköta studierna, när en sömmerska satt där i bakgrunden och träcklade och fällade. Slarva med läxläsningen gick inte, när

man visste vad grammatiken hade kostat min syster. Det blev en utmaning slutligen att bruka skolan som vapen mot en religiös övertygelse, vilken lärde att tron är något för de enfaldiga och att boklig klokskap och lärdom är av ondo. Och därmed är min far ute ur sagan. Hans inställning till mina högre studier — den förändrades väl med åren, när han blev stolt över mina framgångar — är lätt att döma men kanske också lätt att förstå. Den bottnade nog i ett kärlekshat till böckerna och vetandet. Skolläraren i Roma hade givit honom stort A i alla ämnen en gång i världen, det finaste avgångsbetyg han någonsin utdelat. Och samme skollärare hade bönat och bett hos farfar att själv få bekosta pojkens studier ända fram till studentexamen, ja ända till folkskolläraryxamen. Men farfar hade sagt blankt nej! Ty far behövdes i arbetet. Och sedan, ja vad hade far egentligen för alternativ att undkomma det slit i jordbruket han vantrivdes med? Studier? Nej, sådant var till för de besuttna. Det fick bli något näst därtill, bibelstudier. Med tiden blev han något av en lärd teolog, fastän han bara var frikyrkopredikant. När han predikade, lät det ibland som om han föreläste. Han var en intellektuell mot sin vilja och kanske var det just därför som han misstrodde, fruktade och avundades de intellektuella och blev så hård i sitt avståndstagande. I konflikten som uppstod mellan oss — den klassiska konflikten mellan tro och tvivel — blandade sig skuld känslor på ömse sidor. Den mildrades kanske en smula med åren, men under puberteten drabbade den mig med full kraft. Ur den konflikten har mitt liv hämtat sin spänning och sitt mörker. Om inte mor hade funnits, en sund götländsk bondkvinna med stor kärlek till det senkomna sladdbarnet, och om inte syster Carin hade satt mig i läroverk, vet ingen vad som hänt. Nu blev skolan det första steget ut, en språngbräda mot en akademisk bana som jag trivts med och som fört mig vida omkring i världen.

Blir inte mina skolminnen lätt en aning för ljusa, en smula för idylliserande, när de framträder mot en så alltigenom nattsvart bakgrund? Frågan kan ställas, och misstanken är naturligtvis befogad. Men jag gör inte anspråk på att fånga hela sanningen om Visby läroverk, bara min sanning. Andra elever har kanske helt andra minnesbilder. Men min sanning är jag beredd att stå för. Dagböcker äger jag i behåll från nästan hela gymnasietiden, och när rektor Lennart Bohman nu anmodat mig att låta denna impro-

viserade redovisning gå i tryck, har jag ånyo kollationerat minnesbilderna mot dagboken. Den erbjuder ju ett samtidigt material, som inte går att ändra på och som är som det är. Och den talar sitt tydliga språk.

I skolan trivdes jag. Jag kan aldrig påminna mig, att någon lärare fällde ett enda ont ord om det som jag så obefogat skämdes över, min fattiga och frireligiösa utgångsmiljö. Någon av dem bededde sig väl fumligt ibland, när han i alla andra kamraters åsyn stack åt mig en latinsk lärobok på skolgården, därför att jag själv inte hade råd att köpa den. Då fnissade och hånflinade kamraterna och tyckte, att jag blivit lektorns gullgris. Men lektorns välmening var den bästa. Från skolan själv och från dess lärare mötte jag övervägande förståelse och välvilja, nej mer än så, ett slags svalkande likgiltighet i förening med respekt för den personliga integriteten, som jag aldrig påträffat förut i livet och som kändes välgörande. Däremot kunde rikemansbarnen i klassen någon gång utgöra en plåga. Jag minns dottern till en högre officer, en verkligt retsam och förarglig typ, som alltid försökte misstänkliggöra och förlöjliga mina svar på lektionerna. Hon figurerar numera i den rikspolitiska debatten, som en framgångsrik företrädare för — det är väl tillåtet att skämta? — de extremt moderata. Och jag minns häradshövdingens son och klassens ordningsman, som en gång från skoltrappan högljutt ordade om "en förbannad torparson och ett djäkla demokratiskt yngel". Sådana gliringar träffade och gjorde ont. Men de flesta visste, att kommentaren egentligen bottnade i avundsjuka över mina höga betyg. Och för övrigt var häradshövdingens son alls inte så infernalisk som glåporden kunde ge vid handen. Vi blev med åren mycket goda vänner och samverkade förträffligt i Läroverksföreningen, där han blev ordförande och jag vice ordförande och där vi skrev spex och kupletter ihop, som vi fortfarande skrattar åt, när vi någon gång träffas i livet.

Att det skulle ha funnits några speciella relationer mellan skola och samhälle, stod knappast klart för mig på den tiden. Samhället fanns inte, var liksom inte uppfunnet än. Vad som fanns var skolan, en hård och krävande skola som lärde oss vett och vetande, hut och hyfsning. Jag älskade den, kanske därför att jag lyckades i den — men nog inte bara därför. Ty att vara skolljus, en etikett som jag fick dras med, är ju inte enbart en angenäm angelägenhet. Snarare älskade jag skolan helt troskyldigt, därför att man i den fick lära sig att

tänka och att läsa. Vi hade en effektiv ämneslärarinna i tyska, Ingeborg Tingström, som med kärleksfull disciplin hamrade in deklinationerna så att de trängde ända in i ryggmärgen. Redan i klass 3^a var jag i stånd att läsa Schillers dramer, Die Jungfer von Orleans och Maria Stuart och Wilhelm Tell, i tyskt original. Goethes hexameteridyll Hermann und Dorothea och hans centrallyrik, Gottfried Keller, Thomas Mann och Stefan Zweig, sådant slank också ned på fritiden. På sommaren innan jag började gymnasiet, slukade jag alla delarna av Atterboms stora versepos Lycksalighetens ö, i prickiga klotband och med kursivstil, som lektor Kinnander lånat mig från lärarnas huvudbibliotek på annexet. Det kan tyckas vara en märklig läsning. Men i själva verket fanns det nog ingen lektyr som kunde ha varit mer passande för den ynglingen i det ögonblicket. Ty som unga män stundom var på den tiden, var jag en stor romantiker. Musikdirektör Ludvig Siedberg, organist i dömen och skolans musiklärare, lärde mig att spela Bach och Beethoven, Mozart, Brahms, Schubert och Chopin. Vi satt på domkyrkans orgelläktare eller skolans musikal till långt in på nätterna, när han rättade mina skrivningar i harmonilära och kontrapunkt. Han tog inte ett enda öre för all övertid, fastän lektionerna i den s. k. frivilliga instrumentalmusiken väl enligt reglerna bara skulle omfatta tjugo minuter per vecka. När han lärde mig fugans byggnad och grunderna i kördirigering och röstfysiologi, väntade han sig troligtvis, att jag skulle bli en ny Eric Ericsson. Men det blev jag nu tyvärr aldrig utan tog bara en simpel organist- och kantorsexamen i Uppsala när jag gått ut andra ringen — för all del inte småsmulor det heller, ty censorerna från Musikaliska Akademien var besvärliga och skrivningar och andra prov i organistexamen tycktes mig oändligt mycket svårare än i studentexamen. Någon gång i första ringen gav jag orgelkonsert i domkyrkan, med Buxtehude och Händel och Max Reger på programmet och med Bachs stora preludium och fuga i h-moll som glansfullt och alldeles för svårt slutnummer. Eric Ericsson hade spelat kompositionen året innan i Visby, då jag hjäpt honom med registreringen. Vid min första konsert ville jag inte vara sämre. Men sämre var jag dessvärre, långt sämre, vilket dock av någon anledning inte märktes på recensionerna. Valton Johansson som skrev i Gotlands Allehanda var nådig. Och gamle rektor Richard Steffen sände mig tack per brev. Cherubinis Requiem, Heinrich Schütz' Die sieben Worte Jesu

Christi, Otto Olssons stora mässa, delar av Bachs Matteuspassionen, där jag alltid ackompanjerade kyrkokören på orgel medan Siedberg dirigerade och I 18:s blåsare hjälpte till med det orkestrala . . . hur mycket gick jag i skolan egentligen, när jag gick i skolan? Den mesta tiden, ibland nästan all tid ägnade jag åt musiken.

Men efterhand tog läslusten överhand över lusten att musicera. På lediga stunder lästes lejonparten av Strindbergs Samlade Skrifter i John Landquists upplaga — ni minns kanske de små gröna klotbanden med Strindbergs autograf i guld på pärmen — som Valton Johansson hade stående på gamla stadsbiblioteket, strax till vänster när man kom in genom huvudingången. Efterhand föjde en vidgad, om också ojämn beläsenhet i annan svensk och utländsk skönlitteratur, under sakkunnig ledning av min oförliknelige lärare i svenska, adjunkten Victor Hagström. Han var en av de lärdaste och roligaste adjunkter som någonsin trampat i ett kollegierum eller suttit i en kateder. Han och en annan Victor som jag mötte senare i livet — professor Victor Svanberg — gick segrande ur striden om mina intressen. Det var deras skuld eller förtjänst, hur man nu vill uttrycka det, att jag blev litteraturhistoriker och inte kyrkomusiker. Och sist, som krön på hela gymnasieutbildningen, kom mötet med den store pedagogen, som överglänste nästan alla andra, nämligen lektorn och teologie doktorn Bertil Block. Han kom färsk från Lund, med en avhandling om Pontus Wikner i bagaget, uppfylld av Anders Nygren och den nya lundateologin. Och Blocks lektioner, framför allt i ämnet filosofi, blev glanspunkter i vardagen, små lysande mästerverk av pedagogik och sant sokratisk förlossningskonst. Vi var fem i latinklassen, och alla av oss valde ämnet filosofi frivilligt. Det ångrade vi nog aldrig. Ibland önskade man, att Blocks lektioner aldrig måtte ta slut, att den eländiga skolklockan inte skulle ringa och förstöra alltsammans. Jag och min kamrat Magnus Sjöberg vandrade genom stan på kvällarna och förberedde oss för Blocks lektioner, genom att i förväg slipa argumenten rörande Spinozas determinism och Kants kunskapsteori. Block lotsade oss genom logik och psykologi och genom filosofins historia, från försokratikerna ända fram till den analytiska filosofin, så lekande lätt, att vi inte märkte hur mycket vi lärde oss. För första gången bibragtes jag av honom principerna för vetenskapligt tänkande och tvivel. För första gången också upplevde jag det oerhörda och

svindlande äventyret att tänka alldeles själv, på egen risk och eget ansvar.

Samhället, vad tusan var det, jämfört med allt detta? Något nebulöst, oklart, virrigt, undanglidande. Utanför skolans murar fanns ju bara ett världssamhälle som brutit samman i kaos, i krig och blodutgjutelse, och ett svenskt samhälle som gjorde sitt bästa för att synas så litet som möjligt — åtminstone från luften. När jag tänker på hur litet de inrikespolitiska motsättningarna speglade sig i vår skolvardag, kommer jag fram till resultatet, att det måste ha berott på ofärdsårens speciella situation. Svensk politik just då var ju att hålla landet utanför världsbranden, detta och ingenting annat. De partipolitiska motsättningarna var nedtonade i koalitionsregeringens broderliga samförstånd. Alla partier eller åtminstone de flesta tycktes samverka på en enda och tämligen enhetlig, ideologisk front: samhällsanda, vaksamhet, tystnad. En svensk tiger! hette det. Och såvitt jag minns rätt, diskuterade vi verkligen väldigt litet politik, samhällsfrågor och annat sådant som man borde tiga tyst om.

Men naturligtvis slog de storpolitiska svallvågorna ibland även in över Visby, fastän liksom på ett överkligt vis. Och då hände det att vi tog parti, gymnasialt och efter måttet av bräcklig förmåga. Ute vid horisonten strök de tyska konvojerna förbi. Hansa torpederades. Ibland kunde man höra bombardemang i fjärran, från Baltikum. Och så småningom kom flyktingarna i sina små fiskebåtar från andra sidan, för att undslippa det kommunistiska tyranniet. Estniska familjer vandrade i hundratal och åter hundratal från Småskolan på S:t Hansgatan, där de hade sin förläggning, förbi mitt föräldrahem i S:t Olofs gränd ner till gamla Pav vid Botaniska trädgården, där de utspisades. Och sedan tillbaka igen. Två veckors ledighet från skolan fick jag, för att hjälpa till som tolk på tyska i sjukförläggningar och gymnastiksal, där dessa utblottade och förtvivlade människor låg inhysta med en och annan överbliven nazisoldat. Plötsligt började jag begripa, vad krig egentligen var för något.

I skolan, under själva kriget, gick frontlinjen mellan dem som höll på Tyskland och dem som höll på de allierade. De som riktigt aktivt höll på Tyskland var få men fanns, och jag har ett vagt intryck att läroverksungdomen nog i stort sett var mindre protysk än Visbybefolkningen i övrigt och naturligtvis militären, som flitigt

läste Der Adler, Der Sturm och Die Wehrmacht på officersmässarna. Någon gång när jag gick i första ringen, marscherade ynglingar — somliga sades tillhöra gruppen kring U 27 — i svarta stövlar och bruna slipsar ut till Galgberget och drömde i eldens sken om ett nytt Storgermanien. Men deras lille Visbyföhrer, som var en sprallig ung man och en pajas, utsattes mest för gyckel i Läroverksföreningen och togs inte på särskilt stort allvar av andra elever heller. Mer latent och vaga kultursympatier med Tyskland var betydligt vanligare. Och sådana hyste även jag. Av min dagbok kan inhämtas, att Goethes och Brahms land länge stod för mig som en inkarnation av det bästa i europeisk kultur — ända tills min storebror Carl Bertil kom hemsläpande med propagandatidningen "Nyheter från Storbritannien". I den läste jag om koncentrationslägren i Tyskland, om den tyska terrorbombningen av London, om illdåden i ockuperade länder som Danmark och Norge, om utslitna naglar på norska motståndsstudenter... Då blev jag en lika fanatisk anhängare av de allierade, så mycket att jag t. o. m. för den sakens skull bröt med en blond och musikalisk Hitlermädel som flytt från Hamburg till släktingar i Visby. Ja, jag svor att aldrig sätta min fot på tysk mark. Och fastän löftet avgavs någon gång omkring 1943—44, har jag hållit det den dag som i dag är — nästan. Ett besök i Berchtesgaden på några timmar kunde jag inte motstå, när jag en gång vistades en hel månad i Salzburg i Österrike. Och en hel eftermiddag har jag tillbragt i München, mellan tåg och flyg. Annars har jag betraktat Tyskland som ett genomreseland, som man far igenom för att komma till Frankrike, Österrike och Italien. I övrigt vidhåller jag helt fördomsfullt och oförsonligt, att Brahms musik, Goethes lyrik och Thomas Manns romaner bäst kan avnjutas i Sverige.

I skolan bidrog verksamt lärarna i kollegiet till att hålla motståndsandan levande bland eleverna. Inte så få lärare prenumrerade på Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning, symbolen för det andliga motståndet. Victor Hagström brukade någon gång läsa högt ur Torgny Segerstedts Idagartiklar. Och på engelsklektionerna avbröt Seth Hemström sin hårda drill i brittisk synonymlära med små personliga sammanfattningar av den engelska parlamentarismens principer eller den sortens sentimentala London-minnen, som kom oss att förstå var vettet fanns i världen. Men i samhällslära vaccinerades inte eleverna mot diktaturen, helt enkelt därför att

samhällslära överhuvud taget inte fanns som fristående ämne. Det existerade bara som ett litet maskformigt bihang till historien. Näst efter gymnastik och kristendom kunde jag inte upptäcka ett mer motbjudande inslag på hela skolschemat. Och såvitt jag förstår, tyckte nästan alla elever likadant. Politik, departement, sociala reformer, pensioner och rösträtt, kunde man över huvud taget tänka sig något mer likgiltigt? Varför inte heller förhöra oss på sötvattensalger eller grekisk gudalära, eller vad som helst? Men några undantag fanns i klassen. Magnus Sjöberg, min vän och träto broder, hade nog önskat veta mera. Och det fick han ju också med tiden, när han blev hög jurist, rättschef och granskare av Tage Erlanders och Olof Palmes propositioner. Och hans broder Erik, numera bankdirektör vid Svenska Handelsbanken, hade nog önskat djupare inblickar i den svenska samhällsekonomin, ett stoff som han också bör ha haft talrika och inte alltför muntra tillfällen att närmare begrunda senare i livet. Men jag undrar storligen, om någon utöver dessa två egentligen åstundade mer samhällslära. För de flesta av oss var ämnet ett lidande, som man segade sig igenom på ett par månader — de längsta jag tillbragt på skolbänken.

Först vid krigsslutet 1945, när den inrikespolitiska debatten kom i gång igen, hade vi upptäckt något som kunde kallas en svensk samhällsdiskussion. Själv ägnade jag den ytterst sparsamt intresse, av dagboken att döma: den är bara full av musikteori och filosofi och livsåskådningsproblem och skönlitterära intryck samt — intryck av sköna flickor, sida upp och sida ner, från alla sidor och ur alla synvinklar betraktade och åtrådda. Men det hände, att det blev politik någon enstaka gång. Vi skrev t. ex. "enskilda arbeten" i hemmet. De var tänkta som ett slags små seminarieuppsatser, där man skulle få överblicka ett större stoff. En gång penetrerade jag i ämnet franska Guy de Maupassants Contes de la bécasse, och när Edla Hagström märkte att jag förstått alla hans oanständigheter, rodnade hon över hela halsen, satte högsta betyget och bad mig att gå. En annan gång skrev jag om Gustaf Frödings folklivsskildring, och då blev rektor Richard Steffen en outtömlig muntlig kunskapskälla, ty han hade ju varit Frödings vän och förtrogne. Men någon gång skrev jag visst hemuppsats också om valrörelserna, mest för att det var så roligt att skriva om ett ämne som ingen väntade att man skulle ta upp. Jag vandrade runt på politiska möten och lyssnade på valtal för att samla synpunkter. En sådan uppsats finns

bevarad. Och den är så gudomligt objektiv och neutralt hållen, att när jag nu i efterhand läser den, är det stört omöjligt att lista ut vilket parti jag egentligen själv mest uppskattade. Troligtvis hade jag ingen politisk åskådning alls, fastän jag visste allt — eller åtminstone låtsades ge intryck av att veta allt — om Wigfors's skattepolitik. En som däremot inte brukade dölja sina politiska sympatier och antipatier var min modersmålls lärare, den ovannämnde Victor Hagström. Rätt som det var kunde han avbryta sina glänsande, oefterhärmligt originella, oerhört lärda och ojämförligt subjektiva utläggningar av Bellman och Tegnér — han höll på med Bellman en hel termin, fastän det stred mot läroplanen! Och när han kom till Almqvist, vätte han tummen och bläddrade förbi med motiveringen "den läser vi inte, för han var galen"! — med att börja stormskälla på socialdemokraterna, som enligt hans uppfattning höll på att förvandla Sverige till ett enda stort fattighus. "Fattigdomen blir lättare att fördrå, om den delas av alla. Det säger den sakramentskade knölen Ernst Wigfors!" röt magistern och stirrade på oss med en högröd nuna, som om vi var medskyldiga till att socialdemokraterna ägde majoritet i riksdagen. Vi log i mjugg, vilket gjorde adjunkten ännu ursinnigare — på socialdemokraterna. Inte ens socialdemokraterna i klassen — några sådana fanns — kom sig för med att gå till rektor och anmäla sådana fadäser. Dels gick man över huvud taget och i princip inte frivilligt ner till rektorsexpeditionen, där den omåttligt barske rektor Nils Wigren förde sitt stränga regemente. Dels gick man över huvud taget och i princip inte någon stans alls för att anmäla en lärare som Victor Hagström. Det förbjöd hederskänslan. Ty vad än Victor Hagström sade och hur han än förivrade sig och vad han än gjorde, och hur mycket han än kallade oss för lathundar och undrade varför vi någonsin släppt dynggrepen, eftersom vi inte ville lära oss Tegnér's Det eviga utantill, så älskade och avgudade vi honom och förlät honom precis allt. Skolstadgan var en sak. Men hedersmannen Victor Hagström var oss långt dyrbarare med sina originella undervisningsmetoder, sin sprudlande humor och sitt unga musketörshjärta. Vi tillhörde ännu en årgång skolelever, som inte satte paragraferna och millimeterrättvisan framför människan. Fast andra och liknande försök till politisk påverkan under lektionstid förekom nog också, alltid så vitt jag kan minnas i borgerlig riktning. De var olustiga och stod klart i strid med skolstadgan.

Och vill man vara alldeles uttömmande, bör man kanske tillägga att dessa incidenter påtagligt erinrar om vad som nu försiggår i den nya skolan, bara att indoktrineringen numera tycks försiggå i alldeles motsatt riktning. För det är väl inte bara lösa rykten, att bildband sänds ut från Kungliga Skolöverstyrelsen som innehåller ren politisk propaganda och som spelas upp på lärardagar och på lektionstid till tonerna av Internationalen?

Läroverksungdomens förhållande till stadsbefolkningen i övrigt och den icke studerande ungdomen i synnerhet är ett moment i denna essä, som kan avhandlas kort. Något sådant förhållande existerade i stort sett icke. Borgarna levde i sin värld, arbetarna i sin, vi i vår. Inackorderingstanterna tjänade väl en slant extra på att inhysa landsbygdselever. Och med tiden begrep min mor, att man på den vägen kunde utöka inkomsterna från sommarens turister. Under större delen av min gymnasietid hade vi en kvinnlig gymnasist inneboende i vårt hem. Hon gick i samma ring som jag, fastän på reallinjen. Det blev flyktiga kontakter mellan henne och familjen vid middagsbordet och när kvartalsarvodet skulle erläggas, men inte mycket mer. Rent allmänt har jag intrycket, att kontakterna mellan den studerande ungdomen och arbetarungdomen också var utomordentligt bristfälliga. Möjligen kom de idrottsutövande läroverksungdomarna ibland i beröring med idrottande arbetarungdom. Men annars levde läroverksungdom och annan ungdom i två skilda världar. De av mina folkskolekamrater som inte gick vidare såg i det hela med misstro — och kanske avund? — på oss som fortsatte. När vi någon gång träffades på stan och pratade, var det alltid lika svårt att uppbåda samtalsämnen och hålla språklådan i gång. Några av dessa ynglingar minns jag, så t. ex. en pojke som hette Folke Johansson och vars far varit sjöman. Han bodde i en mörk lägenhet i en trång gränd nere vid Kruttornet. Folke och jag hade haft gemensam skolväg till Solbergaskolan under de sista folkskoleåren, efter det att jag flyttat tillbaka från fastlandet. Han hade ofta försvarat mig mot stora, starka busar uppe vid Österport, som tillhörde "Östergänget". Ty han hade kraft i nyporna och var inte rädd för att slåss och ansåg mig väl dessutom tillhöra "Strandgänget", eftersom jag bodde vid Botaniska trädgården. Han hade polyper i näsan och snörvlade en smula, när han talade. Folke var en utomordentligt fin kamrat. Jag minns, att han hatade Hitler och nazismen med ett glödande hat och med

en övertygelse som måste ha kommit hemifrån. Efter det att jag börjat i läroverket klipptes relationerna av. När vi sågs under senare år, tilltalade han mig aldrig och jag inte honom. Jag minns bara hans sorgmodiga blick, som vittnade om resignation, hårt arbete och ensamhet. Så vemodigt kunde ett kamratskap sluta, som börjat så bra.

Endast ett mera anmärkningsvärt initiativ att överbrygga de här nämnda klyftorna mellan studerande ungdom och arbetarungdom står kvar i minnet. De kom från den socialdemokratiska ungdomsklubben i Folkets Hus, närmare bestämt från dess eldsjäl Hans Haste, som var ung journalistvolontär vid Gotlands Folkblad. Nu-förtiden är han, tror jag, ohjälpligt engagerad i något u-hjälpligt och framträder ibland i radio med sakkunniga inlägg om vår u-hjälp. Han inbjöd gymnasisterna till debattkvällar i Folkets Hus, varvid man ventilerade alla upptänkliga politiska, samhällseliga och kulturella problem. Dessa drabbningar urartade oftast i rena munhuggningen, och jag var själv tillstädes — utan att delta i debatten — endast vid ett par tillfällen. Hans Haste var en ung idealist med något av Josef Kjellgren eller Lars Ahlin kring sin uppsyn, oerhört bevandrad i arbetarromanernas värld och i marxistisk teori-bildning — områden som vi inte alls behärskade — och lika okun-nig på den mera traditionella lärdomens fält — där vi just börjat lustvandra. De båda parterna i diskussionen talade helt olika språk och möttes därför egentligen aldrig. Härads-hövdingens son bemötte Haste med flödande ironi, och Haste svarade med flammande revolutionsparoller. Själv fann jag dessa tillställningar pinsamma, och det säger en del om mig och om tiden, att jag snart övergick till andra och, som jag tyckte, mer fruktbara sysselsättningar. Jag utövade kammarmusik med Bengt Lundahl och någon gång med Bengt Peterson — den blivande operaregissören — och Wolfgang Mehler. Samhällsdebatt! Att syssla med något så bisarrt och ovidkomman-de, när det fanns något som hette Brahms.

Jag har hela tiden skildrat skolan så som jag minns den. Andra minns den kanske i ett annat ljus. Med tanke på att jag kom från fattig miljö, vill jag särskilt starkt betona ett betydelsefullt förhållande. Aldrig någonsin uppfattade jag skolan som ett "klassamhälle", vilket utövade socialt eller annat tryck eller förtryck mot oss som kom nerifrån. Det är elakt förtal, propaganda och lögn, om man framställer det gamla läroverket så. Ser man till slutresul-

tatet var den utbildning som jag åtnjöt vid S:t Hansgatan tvärtom frigörande och lösgjorde mig från en mängd sociala mindervärdeskomplex. Skolan var auktoritär naturligtvis, med en strikt gradering från rektor över lektorer och adjunkter ner till löst anställda timlärare. Och en aldrig ifrågasatt distans rådde mellan lärare och elever. Men denna auktoritära disciplin och hierarkiska ordning drabbade alla lika och gjorde verkligen ingen åtskillnad mellan fattigmansbarn och rikemansbarn. Om föräldrar ur de bättre be-medlade klasserna någon gång inställde sig på en åhörardag — det var en tyst överenskommelse mellan eleverna, att föräldrar i möjligaste mån borde hållas borta från åhörardagarna — uppfattades detta som löjligt och inställsamt. Det var att "göra sig till". En stackars målsman som veterligen tillhörde societeten sprang och bö-nade hos en sträng latinlektor för sin flicka, som hade svårt med ablativ och participium coniunctum. Det utlöste stora skrattet. In-för skolan och skolans krav var vi alla lika. En kastad snöboll på skolgården kunde medföra nedsatt ordningsbetyg. Och då hjälpte det inte ett dyft, om eleven kom från ett rikt hem eller ej. Rektor Wigrens förbud var överträtt. Och därmed jämnt. Påföljd var att vänta. Inte heller kan jag inbilla mig, att några elever umgicks med planer på "skoldemokratiska reformer" eller liknande. I den mån vi alls tänkte på saken, tog vi för självklart, att den som *har* kunskap nödvändigtvis måste ha mer inflytande på undervisningens uppläggning och utformning än den som *inte* har kunskap. Annars skulle ju eleverna inte behöva vara elever utan lika gärna kunna sätta sig i katedern med en gång! Att läraren skulle visas respekt, var — det behöver knappast sägas — en ren självklarhet. Om respekten brast någon gång, var det när en gammal gaggig lektor blivit så ålderstigen att han inte kunde hålla ihop undervisningen eller när en purung adjunkt kom direkt från provåret och avslö-jade brist på erfarenhet och elegans i lektionsuppläggningen.

Uppstod någon sammanhållning, något band, någon "samkänsla" mellan dem som kom från påver bakgrund? Frågan lär kunna be-svaras med ett entydigt nej. Det är betecknande, att jag måste an-stränga mig för att söka minnas, vilka av mina klasskamrater som kom från fattiga hem. Och i en del fall är jag fortfarande inte alldeles säker. Jag betvivlar starkt, att det heller förekom någon egentlig blockbildning mellan dem som kom från tjänstemannahem eller ur överklassen. I stället utkristalliserade sig gängbildningar ut-

efter helt andra linjer än de sociala eller politiska. Olika intressen band samman olika elever, musik, idrott, föreningsliv, kläder, nöjen. Själv umgicks jag tämligen otvunget med överläkarsöner, biskopsöner, prostsöner, direktörssöner, därför att vi var roade av samma slags musik eller samma skolämnen — särskilt ämnet filosofi blev som nämnts, ett förenande band. I nöjeslivet förekom veterligen ingen social skiktning mellan skolans elever. Vi hade i vår ring — latinare och realare samläste ett stort antal ämnen, varför vi inte gjorde någon större åtskillnad på realare och latinare — en utomordentligt god sammanhållning. Och klassfesterna var inte precis ledsamma tillställningar. Dessa klasshippor och mindre träffar förekom lite varstans, hos både fattiga och bättre bemedlade. När en fattig tös i vår klass fick tbc och hamnade på Follingbo sjukhus — hon sinkades i studierna ett helt år — cyklade alla möjliga kamrater ut till henne över veckosluten för att hålla henne sällskap under besökstiderna. Också en annan sorts gruppbildning än klassen eller ringen var vanlig. Det var stora gäng som dansade ihop och som rekryterade medlemmar tvärsöver ringgränserna. Mitt inträde i dessa dansanta cirklar kom visserligen sent. Tillsammans med blivande statssekreteraren Hans Lundström måste jag först ta lektioner i foxtrot och tango hos en moderlig och mycket tålmodig danslärarinna, som bodde vid Stora Torget. Hon tog tio kronor i timmen för besväret, och jag minns fortfarande hur Hasse med sitt strikta sinne för matematik och logik hade ett evigt besvär att få teori och praktik — alltså stegen i dansboken och på dansgolvet — att stämma med varandra. Detta skedde i andra ringen. Men sedan blev det ett evigt dansande. Överstedöttrar och kaptensdöttrar och möbelhandlardöttrar och andra små danslystna gotländskor gav stor-slagna hippor, ofta med supé i stor stil. Några av de goda supéer som jag avåt i trakten av A 7 kan nog tåla en jämförelse med de bästa doktorsmiddagar som jag senare i livet ätit i Uppsala. Ibland roade vi oss med maskerader. En sådan står särskilt klar för minnet. Jag gick utklädd i ett väldigt och hiskeligt rävskind och svettades alldeles ohyggligt — en hel kväll. Till sådana festliga balunser inbjöds alla som hörde till gänget. Och höra till gänget kunde man mycket väl göra, även om man var fattig och inte kunde bjuda tillbaka, förutsatt att man dansade något så när hyggligt och inte såg alltför avskräckande ut. Någon förnimmelse av att vara bjuden på nåder hade jag aldrig. Tvärtom hade vi hjärtans roligt, och det

hela var också omåttligt romantiskt. Grammofonerna spelade "Stormy Weather" och "Moonlight Serenade" till långt fram på natten. Amorösa band knöts och klipptes av. Och följande dag promenerade ständigt nya parkkombinationer på Strandpromenaden, under skolans tissel och tassel. Inte förrän den dag då jag tog studenten, kom hela mitt gäng instormande i mitt hem i S:t Olofs gränd. Och det var första gången som de alla var där på en gång. De bjöds på frikyrklig Pommac och tårta, men tog inte illa upp för den sakens skull. Allt var frid och fröjd och Sjungom studentens lyckliga dag. Som en alldeles oerhört romantisk balett — ungefär så framstår de sista gymnasiëåren i min dagbok. Och läser man den får man närmast intrycket att bokmalen mest var en fjäril, som fladdrade från ros till ros. Även när man gör avdrag för alla överdrifterna, kan en stadgad medelålders läsare bli halvt förfärad. Men en given och symptomatisk inskränkning fanns förstås i allt detta glada umgänge. Det var aldrig någonsin tal om att icke studerande ungdomar skulle få äran att delta i allt vårt idoga dansande. Den tanken var oss fullkomligt främmande, verkade närmast lätt oanständig. Gränsen mellan läroverksungdom och annan ungdom gick här, som alltid eljest, knivskarp. När vid ett tillfälle en Stockholmsflicka på ett tillfälligt Gotlandsbesök dök upp vid en av dessa dansaftnar — utan att själv gå i läroverk — betraktades det som ett besynnerligt och lätt irriterande brott mot konvensen.

Var den gamla skolan odemokratisk? Utan tvivel var den det, i en bestämd och betydelsefull mening. Inte alla som ägde förutsättningar för högre studier fick gå i den. Ekonomiska och kanske framför allt geografiska faktorer lade hinder i vägen för många. Även om landsbygdsbarnen började få något bättre studiebidrag under min skoltid, var de utan tvivel de sämst lottade och hårdast drabbade. Och hade min familj bott i Roma eller Hablingbo eller Rute, är det väl högst ovisst om jag alls hade blivit student i Visby eller doktor i Uppsala. Men i en annan och inte helt oväsentlig mening var den gamla skolan inte alls odemokratisk. När man väl hade kommit in i den, gjordes ingen synbar skillnad mellan fattiga och rika elever. Det är åtminstone min erfarenhet. Tvärtom härskade rättvisa utan mannamån. Man bedömdes efter vad man presterade, inte efter vem man var eller vem ens pappa var.

Det påstås ibland, att den gamla skolan lade alltför stor vikt vid drillen av formella kunskaper, att den alltför mycket framhävde

det historiska och humanistiska bildningsstoffet. Jag har aldrig förstått sådana synpunkter och tror, att de vilar på ett missförstånd. Ta en sak som språkundervisningen! I Visby på 40-talet traggade vi grammatik och översatte dagen lång i tyska, franska, engelska och latin. Även om jag inte är helt representativ, eftersom jag hade lätt för språk, kan jag intyga att denna undervisning lade en fast grund som jag sedan lätt kunnat bygga på. Redan första dagen som jag kom till Paris, märkte jag till min häpnad att jag kunde göra mig förstådd och förstå en hel del. Under senare år har jag långa tider bott i England, forskat i fransk existentialism i Frankrike, undervisat vid Harvard och Berkeley i USA. Otoliga studenter från utlandet och gästforskare har jag mottagit i Uppsala, och när det kniper, går det faktiskt mycket bra att hålla seminarier, handleda, t. o. m. föreläsa på alla de tre stora kulturspråken. Allt detta har att göra med den förträffliga grundutbildning som högt kompetenta lärare gav mig i Visby. Och när jag ibland påträffar Uppsala-studenter av i dag, som knappast ens kan uttala ordet "politics" korrekt på engelska — fastän de påstår sig vara internationellt engagerade och politiskt intresserade — än mindre läsa den enklaste franska eller tyska text utan hjälp av lexikon, undrar jag i mitt stilla sinne, om den gamla skolan var så dum ändå. Den höll åtminstone på en minimikvalitet. Och vem vet, om den inte egentligen var långt mer internationellt orienterad och öppnade vidare perspektiv än den nya skolan? Vi fick åtminstone ett hum om att Sverige och det svenska inte kan vara sig självt nog, att vi är inlemmade i ett europeiskt kultursammanhang. Och den lärde oss, att nuet med dess trånga begränsning inte är allt utan att det också fanns människor i det förflutna, vilkas erfarenhet kan vara värd att lyssna till.

Om min gamla skola har gjort mig främmande för mycket i det moderna samhället — inte minst dess skol- och kulturpolitik — räknar jag det som en av denna skolas yppersta förtjänster. Varför skall en människa inte ha rätt att, åtminstone under några snabbt förflutna ungdomsår, bli förskonad från att leva ett genompolitiserat liv? Tids nog kommer ju ändå det skede i livet, då man drabbas av samhällets krav och då man tvingas och förmår att ta ståndpunkt i samhälleliga och politiska frågor. Skönlitteratur, konst, musik, livsåskådningsfrågor, när skall man ha tid att syssla med allt sådant, om man inte får göra det i skolan? Att skära bort

den dimensionen av livet eller att ens minska ned den innebär en oförsvarlig utarmning, en skövling som är ovärdig en kulturnation. Vad jag värdesatte i den gamla skolan var bl. a. just detta, att den inte var snävt inriktad på så förgängliga ting som dagsaktualiteter eller på "matnytta" eller på förberedande yrkesutbildning utan att den gav bredast möjliga allmänbildning med tyngdpunkten lagd på personlighetsfostran. Särskilt i ett snabbt föränderligt samhälle, där kunskaper åldras snabbt och där sociala värderingar ändras från dag till dag, är det just den sortens bildning som har utsikter att stå sig och inte bli inaktuell i samma ögonblick som den är inhämtad. Lika mycket uppskattade jag, att skolan lade så stor vikt vid den individuella prestationen och att den inte tränade oss i grupplag- och masstänkande. Ty masstänkandet är, även när det bär det falska namnet av "social fostran", en fiende till allt vad intellektuellt nyskapande heter, till all verklig dristighet och originalitet — alltså just till allt det som i forskning och vetenskap är fullkomligt avgörande. Att anpassa sig till vad massan tycker och till vad som sägs i massans medier, kan kanske vara bekvämt. Men i tankens värld får man inte vara lat. Där kan man inte gå i flock och farnöte. Där måste man gå fram ensam. Eller som Torgny Segerstedt d. ä., den modige professorn i religionshistoria och vårt lands mest lysande journalist under andra världskriget, fullkomligt korrekt uttryckte saken: "All skapartanke väller fram hos enskilda".

Som slutomdöme gäller, att jag inte på villkors vis kan säga något riktigt ofördelaktigt om min gamla skola, annat än att den borde ha varit öppen för alla med studieförutsättningar. Fortfarande minns jag rektor Wigrens avskedsord på studentdagen: "Den-na skola har velat lära Eder respekt för arbetet och för det intellektuella arbetets heder. Förvalta arvet väl!" I denna kärnfulla sats sammanfattade rektor egentligen rätt väl det mesta av vad den gamla skolan stod för. Och för egen del kan jag bara bekänna, att jag står i djup tacksamhetsskuld till mitt gamla läroverk. Jag kom in i det med ryggen knäckt, och gick ut ur det med ryggen rak.

Ake G. Sjöberg

student 1950

Jag tillhörde den mycket lilla grupp landsbygdsbarn som började i 1⁵ hösten 1942. Så vitt jag vet var det första gången man dubblade nybörjarklassen i den femåriga realskolan, och det talades

väldeliga om den kraftiga tillväxten av antalet läroverkselever. Visby läroverk ansågs hålla på att bli mycket stort.

Den tillväxten skedde dock utan starkare tillströmning från landsbygden. I pojkklassen 1⁵ a var vi bara fem från landet medan 25 var från Visby. I flickparallellen, var det, så vitt jag vet, likadant. Talen är alltför små för att göras om till statistik. Av oss fem från landet var tre från tjänstemannahem (därav två från prästhem).

I mitt förhållande till kamraterna från Visby upplevde jag de första åren ett mycket stort främlingskap, förstärkt av en känsla att jag var underlägsen dem i det mesta som kunde vara aktuellt att jämföra med. De hittade i stan, de kände varandra och de hade ytterligare andra gemensamma bekantskaper. De var livligare på rasterna och i gymnastiksalen, de var inte lika rädda för lärarna som jag. De tycktes heller inta lika allvarligt på att ha kommit in i läroverket, det var en mer normal händelse för en Visby- än för en landsbygdspojke.

Hur klasskamraterna upplevde oss från landet, vet jag inte. Med tanke på den sneda rekryteringen borde mindervärdes känslan ha varit starkare hos Visbyborna än hos oss, om nu den sociala härkomsten upplevdes alls. Jag lade märke till att några av kamraternas mammor behandlade mig med en sorts högaktning, och det besvärade mig.

Men jag var inte bara min fars son, jag var också mina äldre bröders bror. Många har i den situationen åkt snålskjuts på äldre systkons självvunna roller i tillvaron, så även jag. Genom mina bröder blev jag bekant med ganska många av de äldre eleverna. Det var ju normalt att vi i småklasserna kände till de äldre, men att bekantskapen var ömsesidig var inte så vanligt.

I den mån vi landsbygdsbarn i en del fall upplevde ett stycke utestängdhet från kamraterna i skolan ledde detta dock inte till något frimureri oss emellan. Vi hade dock — i geografiskt utstakade strukturer — en gemensam festlig upplevelse varje vecka, resan hem. Min hemlängtan var en plåga de första åren. Lördagskvällens flertimmars tågresa till Klinte var veckans höjdpunkt.

Under tidig höst och sen vår cyklade vi till Klinte, ibland i grupp. Reste vi tåg, bevakade vi platser åt varandra och delade varandras klagan över dröjsmålen vid de många stationerna. Det var inte bara det att man fick åka hem, själva resan var rolig.

Det senare gäller också för söndagskvällens återfärd. Gemenskapen på tåget omfattade inte bara läroverkselever av flera årgångar utan också några från flickskolan. Och för övrigt de Klintebor som gick på realskolan i Slite, dem träffade vi ju mellan Roma och Klinte.

Insmältningen i klassen skedde successivt med en viss förstärkning då vi kom över i gymnasiet. Där blev det en viss omstuvning. Från gymnasieåren har jag inget minne av främlingskap eller utanförskap. Måhända är jag aningslös, nu var kanske andra drabbade.

Relationen under läroverksåren till dem som inte studerade är för min del ganska lätt att beskriva. Kamraterna från Klinte förlorade jag. Jag var ju hemma bara på söndagarna, och söndagslekarna hade aldrig varit så livliga och innehållsrika som de på vardagarna. På somrarna tog jag väl igen en del av skadan, vi var en mycket löst sammanfogad skara som badade vid bron många timmar varje dag. Men i den skaran ingick inte de som tog sommararbete eller hade slutat skolan och nu arbetade på riktigt. Jag har i efterhand hört att några gamla kamrater tyckte jag var mallig.

Kamrater i Visby utanför skolan har jag aldrig haft. Några landsbygds elever idrottade, där fick de bekantskaper. Men det var besvärligt för en inackordering — hur bra inackorderingsstället än var — att ägna sig åt en kvällsverksamhet, som kunde medföra nedsmutsade kläder, extraordinära tvagningsbehov och mycket annat. Jag gick tidvis på frivilliga gymnasiken, men där träffade jag ju bara kamrater från läroverket. När jag tränade terränglöpning hemma skedde det i sällskap med en granne — också han gick på läroverket.

En enda händelse är relevant i detta sammanhang. Dess innebörd har inte slagit mig förr än jag skulle skriva ner dessa rader. Det var första året i Visby, jag var en kväll på väg hem (till mitt inackorderingsställe) från Stadsbiblioteket. S:t Hansgatan var öde, när jag passerade läroverket, då jag plötsligt överfölls av tre jämnåriga, helt obekanta pojkar. De slet av mig mössan och kastade den mellan sig medan jag försökte ta den tillbaka. Jag hade en känsla av att de ville mig illa, inte bara skoja med mig. Mest var jag rädd för att bli av med mössan, vi var ju tvungna att ha mössa, hur skulle jag förklara ...

Min förskräckelse måste ha varit uppenbar t. o. m. i kvällsmörkret. Efter en för mig ohyggligt lång stund, slängde de mössan på

gatan och lämnade mig. Jag vågade inte tala med någon om det, men när minnet nu kryper fram, begriper jag att det var folkskolepojkar som ville klå upp eller i vart fall reta en gris.

Det är ganska naturligt att en del av oss började läsa tidningar. Vi hade gott om tid och tidningsläsning var en socialt synnerligen acceptabel sysselsättning. Dels slog man ihjäl tiden, dels var det ett snobberi. Mycket snart var det en vana. Men även bland oss som tyckte oss följa med vad som hände var det få som lät engagera sig.

Uppenbarligen visste vi om människor inpå oss som led nöd, men deras nöd lät sig var gång förklaras som ett individuellt fall. Den stora nöden i efterkrigstidens Europa förklarade man givetvis generellt med Hitler eller med, ännu enklare, kriget. Varje klok människa var ju emot både Hitler och kriget 1945. Vi behövde inga ismer.

Ett engagemang skall man inte fränkänna 1940-talets svenska skolelever. Vi deltog aktivt — även känslomässigt — i alla möjliga insamlingar. Dock var läroverkseleverna här inte lika flitiga som folkskoleleverna.

Vi läste alltså tidningar i bästa fall. Vi läste inte nyutkommen debatlitteratur och vi debatterade lamt eller inte alls. Vi upprördes av baltutlämningen och senare av Pragkuppen. Men vi manifesterade inte vår protest. Däremot kunde vi med framgång ställa upp i allmänbildningstävlingar och i nutidsorientering. Vårt samhällsintresse var ett stycke kalenderbitning. Och när jag skriver vi, rör det sig om en bra liten grupp.

Nå, jag är knappast vittnesgill för egen del, och icke alls för andras. Ytterst litet av det som här tagits upp går att minneskontrollera eller statistiskt sammanställa. Dock en sak.

Många äktenskap har ingåtts mellan gamla skolkamrater. Om läroverket var en social smältdegel är osäkert. Men läroverket som gemensam rekryteringsgrund för senare äktenskap och vänskap är påtaglig. Och kanske kan statistiken avslöja, att då det gällde att välja partner var just landsbygdseleverna flitigast och tidigast ute.

Björn Runeborg

student 1956

Jag studerade vid Visby Läroverk åren 1948—56.

Redan innan jag började var jag medveten om att detta med läroverksstudier främst hade med min sociala grupptillhörighet att göra.

Min far är officer. Om jag var studiebegåvad eller inte spelade mindre roll. Det var en självklar sak att jag skulle dit. I folkskolan gick jag i klasser där majoriteten var arbetarbarn, men jag visste att när jag kom i läroverket skulle det bli annorlunda. Mina föräldrar hade sagt det. "I läroverket får du andra kamrater."

Vi bodde på söder, invid Tallunden, i en stor villa med jätteträdgård. Mina lekkamrater kom från andra sidan Tallunden, där Lännaområdet börjar. Länna, dit alltså läroverket nu skall flytta, var då arbetarstadsdelen, bebyggd med egnahem och tvåvånings hyreshus. Där höll jag till en stor del av min barndom, och Tallunden var för mig klassgränsen jag sprang eller cyklade över flera gånger om dan.

Jag minns första dagen i läroverket. När jag kom hem efter upploppet sprang jag genast upp till fotbollsplanen på andra sidan tallunden, iklädd min nya blåkulliga skolmössa. Jag möttes då genast av ropen: Läroverksgris!

Jag minns inte exakt hur jag reagerade, men jag vet att jag inte var överraskad. Att börja i läroverket innebar att avskilja sig och jag var på sätt och vis förberedd. Det var något självklart.

Nu var det där ganska lätt att ta för mig, därför att min bästa vän Ove Sandblom mycket för mina övertalningars skull hade börjat samtidigt så vi var två. Han bodde på Länna, fadern var målare, så via honom kunde jag fortsätta att hålla kontakten med min gamla lekmiljö. Det gjorde jag också hela realskoletiden, umgicks inte alls med mina övriga klasskamrater. De liksom läroverket hörde innerstaden till, medan min värld var de södra utkanterna. Jag anammade också den uppfattningen man hade på Länna om läroverket som något främmande och fint — som det samtidigt var mitt öde att gå igenom.

Det där med läroverket som en innerstadsföreteelse tror jag är en inte oviktig karaktäristik för alla gamla visbybor. Det är inte bara i storstäder man upplever sig tillhöra snarare en viss stadsdel än hela staden, man bär med sig barndomens gränser upp genom åren, och staden inom murarna är för mig på ett sätt fortfarande en främmande värld, trots att jag känner den som min egen ficka. Och att ge mig ut på Öster kan jag fortfarande uppleva som ett besök i ett främmande och lite skrämmande land; jag gör det ofta när jag nu kommer tillbaka, bara för att uppleva den där känslökontinuiteten bakåt. — Så flyttningen av läroverket till Söder upp-

levs nog av många som mer revolutionerande än man i förstone kanske kan tro.

Under åren vid läroverket tänkte jag ofta på min fars berättelser från hans egen tid där. Då hade antagonismen mellan folkskoleelever och läroverksungdom tagit sig uttryck i regelrätta fältslag mellan "spiggar" och "grisar". Ibland funderade jag över varför det inte var så längre, men saknade naturligtvis överblick nog för att kunna dra några slutsatser.

Någon "social smältegel" var läroverket inte. Jag tror att barnen som kom från arbetarfamiljer i allmänhet upplevde läroverksmiljön som främmande och de flesta slutade skolan med realexamen. Det tänkte jag på redan då, och jag inbillar mig att en statistisk undersökning om saken skulle bekräfta det intrycket.

Skolan vid den tiden kan inte karaktäriseras som annat än starkt auktoritär, styrd med hård hand av rektorn Nils Wigren. Säkert var han som privatmänniska inte sådan, men jag kunde som skolpojke inte uppfatta honom som annat än en despot som alla var rädda för.

Hans sätt att vara genomsyrade skolan, och jag tror det hade en oerhörd betydelse. De lärare som var stränga som han blev betraktade som den "rätta" sortens lärare av oss. På de mjukare hämnades vi hänsynslöst med trakasserier — ett slavarnas uppror.

I en sådan atmosfär kunde naturligtvis ingen debatt av något slag frodas. Politik och samhällsfrågor diskuterades inte annat än sporadiskt elever emellan, och absolut inte mellan elever och lärare. Det kunde hända att en lärare luftade en åsikt, men det fick då för det mesta formen av förtrytsam utgjutelse som vederbörande inte väntade sig något svar på, i varje fall inget annat än ett blygt instämmande mummel.

När rektor Wigren mot slutet av min gymnasietid efterträddes av John Fåhraeus, som var en helt annan personlighet, vekare och uttalat demokratisk, skapade det en osäkerhet i atmosfären som jag tror vi alla upplevde som hade vant oss vid Wigrens stränga regelemente. Det var den osäkerhetskänsla som en plötsligt tilldelad frihet ger, men vi hade den gamla hierarkiska ordningen så inpräntad i oss att vi inte kunde förklara osäkerheten på annat sätt än med att Fåhraeus var svag.

Han gjorde ett försök med att starta ett elevråd där jag själv deltog, men det fungerade inte. Till stor del tror jag misslyckandet

berodde på att vi helt enkelt inte kunde vänja oss vid tanken att vi skulle kunna ta några egna initiativ eller ha något att säga till om.

Jag tror att förhållandena vid Visby läroverk under min tid där ganska väl speglade den hierarkiska ordningen i samhället i övrigt, på arbetsplatserna, i hemmen o. s. v. Men det intressanta är att det nog inte hade behövt vara så, att det på sätt och vis var en tillfällighet, i så hög grad beroende av rektorns inställning och personlighet. Med en annan skolledare hade vi kunnat lämna skolan med en annorlunda modell i huvudet för hur samverkan människor emellan bör ordnas.

Margareta och Staffan Bergström

studenter 1962

Skola-samhälle: en relation på ont och gott

I ett kortare tidsperspektiv ter sig onekligen den skola vi genomgått föga social eller samhällsintresserad i egentlig mening. Den naturvetenskapliga och teknologiska inriktningen på reallinjen fick naturligtvis indirekt en "samhällstillvändhet" till följd men endast i en ganska trivial, mekanisk betydelse. Såsom avnämre och föremål för denna institutions uppmärksamhet kunde man som elev på ett ganska slående sätt lämna densamma med hur liten egen idéutrustning som det gärna är möjligt beträffande samhällsmaskineriets rådande värderingar och oprövade sociala axiom, vilka självfallet återverkade på undervisningens uppläggning i de flesta ämnen, direkt eller indirekt. Såsom stimulansgivare i en förutsättningslös prövning av skola-samhälle-relationen förefaller oss sålunda skolan ha varit av underordnad betydelse. Det allmänna intrycket är avgjort att mycket har förändrats under de tio år som gått sedan våra gymnasieår men vi är okunniga om huruvida skolan är en väsentlig orsak härvidlag.

I mera allmän mening tror vi att utanför skolan befintliga institutioner (idrottsföreningar, religiösa sammanslutningar, bibliotek m. m.) långt mera fungerade som kontaktpunkter med samhället i övrigt än vad skolan gjorde. Idéförmedlingen etiskt (och därmed politiskt), estetiskt och religiöst var måhända inte påtagligt starkare där än i skolan; sannolikt har de dock varit av stor vikt som mera sociala fora, där man kände gemenskap med människor från andra sociala skikt på ett sätt som knappast var möjligt i skolan.

Kontaktytorna — i konkret mening — mot omvärlden torde för läroverksungdomen ha etablerats snarare trots skolans aktivitet än tack vare; kriteriet på att ha insett och lyckats närma sig skolans målsättning för den enskilde eleven återfanns nämligen endast på betygsskalan. Som prestationsmätare fungerade denna skala övervägande inom trånga ramar av krav på rent faktaåtergivande utan ifrågasättande kritisk prövning på ett förutsättningslöst sätt. Vare sig man sympatiserade med denna målangivelse eller inte, fanns det inget alternativ till nämnda kriterium inom skolans ram: målsättningsdiskussion existerade inte. — Vi ser detta som ett skolans fundamentala misslyckande, vilket på ett olyckligt sätt konserverat den postgymnasiala utbildningens särställning i samhället.

Vårt förhållande till de i egentlig mening samhällseliga frågorna minns vi likaledes som dåligt. Det obetydliga intresse som vi hade med oss ökade knappast under gymnasieåren, vilket nu i efterhand ter sig ytterst anmärkningsvärt. Vi tror inte att vi utgjorde mera påfallande undantag i nämnda avseende av de diskussioner som fördes att döma. Det ämne som skulle ha kunnat ändra detta, samhällskunskapen, satt tidsmässigt i kläm under det sista gymnasieåret. Det som meddelades i ämnet mötte knappast det faktiska intresse som i vissa speciella frågor fanns, sannolikt beroende på tidsknappheten. De problem som engagerade oss var framförallt utlandsfrågorna och befolkningsproblemet. Ser man tillbaka på läroboken (Dickson-Eriksson-Håstad) finner man att utrymmet däri till blott 10 % (!) upptar internationella frågor och därtill nästan helt i en deskriptiv, passiviserande stil. Tillsammans med samhällskunskapens undanskymda ställning på schemat framstår läroboken som bästa illustrationen till det sätt varpå skolan mötte elevintresset för ytterst väsentliga samhällsproblem.

I efterhand förefaller distansen ha varit stor mellan ämnesutvecklingen i samhällskunskap inom klassrummets väggar och verkligheten därutån, särskilt långt därutån, som man sedan lärt känna den. De utbrytningsförsök som förekom var i och för sig lovvärda men förde inte långt: vi kommer ihåg ett besök i stadsfullmäktige, en realistisk inblick förvisso, som dock kändes frånstötande på grund av den låga debattnivån man häpet bevittnade och besöket lämnade en i stort sett lika oengagerad som besöket på andelsslakteriet under en lektion i hemkunskap i klass 4⁵.

Sannolikt var läroverksungdomen då — tio år sedan — tämligen

homogen i politiskt avseende, medvetet eller omedvetet. Detta medförde att den etiska — men de facto politiska — diskussionen som kunde föras knappast igenkändes såsom politisk, t. ex. utlandsproblematiken. KS, den då enda aktiva politiska föreningen i skolan, fungerade ju knappast som forum för idédebatt utan snarare som träffpunkt med té och dans.

Den sociala rekryteringen av läroverksungdomen torde avspegla sig i den värdemässiga likformighet som antydde ovan. Vid en överslagsräkning finner vi, att i vår klass (R IV bi-ma 1962) ca 1/3 av eleverna kom från socialgrupp I, 2/3 från socialgrupp II och knappast någon enda från socialgrupp III. Som social smältdegel tjänade således knappast en dylik grupp — representativ för skolan som helhet eller inte.

Vid en tillbakablick kan det te sig egendomligt att intrycket av idémässigt samförstånd var så starkt; möjligen saknades de yttre förutsättningarna för oenighet i väsentliga frågor genom bristen på yttre stimuli: massmedia (floran av pocketinformation, TV m. m.) hade inte slagit igenom under tillräckligt lång tid. Schemalagda aktiviteter som kunde stimulera engagemang och analys saknades så gott som helt. Några stora samhällsfrågor som *då* upplevdes väsentliga och meningsskiljande framkom knappast alls.

Som institution hade skolan uppenbarligen större auktoritet då än nu. Det fanns ingen ambition att sätta auktoriteten ifråga: mål och medel var en gång för alla givna. Denna attityd präglade troligen också föräldrarelationen i allmänhet till skolan. Den kontakt med skolan föräldra-kategorin var hänvisad till gick via föräldraföreningarna, där ev. diskussion knappast nådde avnämarens öron. Detta berodde sannolikt till en del på oss själva men säkerligen mest på auktoritetsrespekt i relationen hem-skola. Intrycket av idémässigt samförstånd förstärks i betraktande av detta.

En kategori för vilken läroverket dock betydde en påtagligt anorlunda samhällskontakt utgjordes av landsbygdsungdomen, där inflyttningen, i förekommande fall, medförde möjligheter till ny miljö och i viss mån nya kontakter med grannar och nya kamrater. Närheten till "nya" institutioner som bibliotek, föreningsliv, dans etc. medförde i många fall mindre isolation och större frihet.

Vad som inte framgår av ovanstående betraktelse men som ändå förefaller väsentligt vid en tillbakablick på skoltiden är vad vi faktiskt tänkte och tyckte med den magra idéutrustning som näm-

des ovan. I den krets vi tillhörde var intresset stort för vad som nu ter sig som ganska världsfrånvända diskussioner om estetiska och etiska ting. Dryftande av dylika "höga" problem legitimerade den avskärning mot omvärlden som skolan inte lyckades bryta. Självfallet var inte verksamheten värdelös men uppgåendet i den ledde till ett ganska teoretiskt förhållningssätt i väsentliga ställningstaganden. Religionsdiskussionerna, dikt-, konst- och musikanalyserna innebar inte ökade möjligheter till kontakt med människor utanför den elevkrets där de fördes. Skolan spelade här sannolikt en roll genom att sådana aktiviteter återkom och betonades på ett helt annat sätt än politiska och samhällseliga d:o.

Tryggve Siltberg

student 1966

Hågkomster, efterrationaliseringar och generaliseringar, nedtecknade i dec. 1969 av en som var gymnasist i Visby från 1962 till 1966.

Landsbygdslever och föräldraattityder

Landsbygdens ungdom var ännu på 1960-talet underrepresenterad på gymnasiet, såvitt jag kunde bedöma det. Orsakerna härtill kan i så fall knappast ha varit ekonomiska (det utbetalades ju statliga inackorderingsbidrag) utan snarare vanemässiga. Landsbygdens befolkning hade inte hunnit vänja sig vid de utvidgade möjligheterna till högre studier; tätorternas befolkning upptäckte dessa möjligheter snabbare.

Föräldraattityderna var nog av samma slag hos landsbygdsbefolkningen som hos de studieovana samhällsklasserna i tätorterna. Förhållandet mellan de studieovana föräldrarna och de studerande barnen var ofta inte helt problemfritt. Föräldrarna hade alltid stor respekt för den bokliga bildningen, kanske alltför stor respekt. Ibland kunde t. o. m. hos föräldrar uppkomma en känsla av underlägsenhet, som fick sitt utlopp i en antiintellektuell attityd. Men grundinställningen var likväl att skolgången var nödvändig och att barnen borde skaffa sig bra betyg.

Beträffande föräldraattityderna på landsbygden är det emellertid en speciell miljö som särskilt bör beaktas, nämligen vad man kan benämna "den traditionsbundna bondemiljön". Den traditionsbundne bonden är ofta välbärgad, hans gård har tillhört slakten i generationer och alltid givit en säker bärgning; han känner samhörighet

med sin ätt bakåt i tiden likaväl som framåt; han är liksom sina förfäder likgiltig för människor som inte har gårdar som han själv; bondeyrket är det enda naturliga yrket för honom själv och hans barn. Den traditionsbundne bonden är sig själv nog. Han skiljer sig från de övriga manuellt arbetande samhällsklasserna därigenom att han inte känner sig underlägsen eller avundsjuk på de intellektuella samhällsklasserna. Medan alltså andra studieovana föräldrar i grund och botten ser positivt på studier har alltså den traditionsbundne bonden i regel en annan åsikt: studier är onödiga eftersom bondeyrket är det bästa.

Gymnasisternas relation till stadsbefolkningen.

De i Visby inackorderade landsbygdsleverna hade i regel inte några kontakter med stadens befolkning. De i Visby bofasta eleverna hade kanske vissa kontakter genom sina föräldrar, men i regel höll gymnasisterna ihop med varandra enbart. Denna isolering är ju gängse inom alla yrkeskategorier.

Gymnasisternas politiska intresse och relation till samhället.

Gymnasisternas kunskaper om samhället utanför skolan var mycket dåliga. Det berodde på att studierna i statskunskap var felaktigt upplagda och fick för lite utrymme på schemat. En av skolans främsta uppgifter borde ha varit att bibringa eleverna politiska kunskaper. Undervisningen i statskunskap handlade emellertid inte om politik utan bestod till största delen av administrationsteori och namn och förkortningar för olika samhällseliga institutioner. Undervisningen försummade innebörden av institutionernas funktioner, hela det viktiga problemkomplexet om hur de samhällseliga besluten fattas. Statskunskapen sattes inte i samband med ekonomiska och idépolitiska frågor, som borde ha utgjort huvuddelen av undervisningen; dessa frågor behandlades blott ofullständigt i historieundervisningen, där man saknade perspektivet på den nuvarande historiska situationen.

Undervisningen i statskunskap belyste alltså inte nutidens stora politiska frågor, t. ex. statsdirigeringen och centraliseringen. Följden blev att det politiska kunnandet och intresset hos gymnasisterna stod på bottenivå.

Sannolikt hade samtliga gymnasister anammat de i hemmet rå-

dande politiska attityderna. Nästan alla hade en borgerlig åskådning, endast några få var socialdemokrater.

Som gymnasist upplevde man skolan såsom helt skild från samhället i övrigt. De kunskaper gymnasisten inhämtade verkade inte ha något samband med de yrken han såg utövas i sin omgivning. Som gymnasist fick han heller aldrig någon praktisk användning för sina kunskaper. Gymnasisten uppfattade studierna som ett självändamål.

Bristen på kontakt med samhället och kunskaper om hur samhället fungerade gjorde att vi gymnasister ibland fann vår tillvaro lite överklig. Men vi hade inte tid att fundera över sådant. Det gällde att skaffa sig bra betyg och att komma vidare. Med en vänstervriden tillspetsning skulle man kunna säga att vi gymnasister uppfostrades till en hop konkurrensvana teknokrater utan politiska kunskaper.

Clary Winberg

student 1969

Några intryck och minnen av skoltiden i Visby 1966—1969.

Att, som jag gjorde, komma från landsbygden och från en i det närmaste idyllisk skola (Hemse Realskola) medförde många och svåra omställningar men framförallt innebar det omvärderingar av mångt och mycket.

Man frapperades av att intresset för allt det som rörde eleverna, undervisningen m. m. var så stort, så levande både från elev- och lärarhåll. Dittills hade jag t. ex. aldrig upplevt att en lärares kompetens ifrågasattes. Visserligen hade det förekommit att man som elev reagerade inför något "underligt" i undervisningen, men man ville inte (tordes?) tro att det var *läraren* som var mindre lämplig utan antog i stället att det var elevens fattningsförmåga som var begränsad. Något som lätt ironiskt skulle kunna kallas människovärde, egentligen självmedvetande, infann sig hos eleverna ganska snart.

Man lärde sig att bli *kritisk*. Kritisk mot det lärare- rektor sade. Kritisk även mot kamraterna, men kanske framförallt mot undervisningsmaterialet.

Att komma från en skola som Hemse Real, där lärare-elevers attityder mot varandra präglades av omtanke och kamratlig vördnad, till Säveskolan innebar också att man mer än tidigare kände

ensamhet och övergivenhet. Allt var nytt (i dubbel bemärkelse, eftersom det nya gymnasiet startade då), lärarna totalt okända och dessutom kände man redan från första dagen att betyghshetsen och konkurrensen skulle bli svår (även om lärarna försökte lugna oss på den punkten).

Relativt ofta hamnade man ensam i någon gruppindelning (ensam i den bemärkelsen att det inte fanns någon mera från ens gamla skola i gruppen) och då kändes anonymiteten än värre.

Jag är övertygad om att de politiska organisationer som då representerades på skolan var väl medvetna om detta. I varje fall upplevde jag — och flera med mig — det så. Skillnaden mellan de två organisationer som fanns (i någon högre grad alltså) vad gäller dominans var enorm. Under de allra första dagarna formligen överöstes man av lappar på vilka det stod om "trivselkvällar", "gemenskap" m. m. Man behövde inte vara medlem, inte politiskt engagerad överhuvudtaget o. s. v. Man blev glad därför att man kände att *någon* brydde sig om en, någon ville ha en med etc. Många av landsbygdseleverna gick till de första mötena, kanske inte mest för att de var politiskt intresserade men för att de ville ha kontakt och gemenskap.

Jag vill inte påstå att det är fel av de politiska ungdomsorganisationerna att på så sätt "ta hand om" de vilsekomna och de oftast ensamma landsbygdseleverna, men nog kändes det litet påfrestande ibland att höra alla dolda "hotelser" i övertalningsförsöken: "Om du inte kommer med så kommer du att tillhöra det fåtal som inte är engagerade o. s. v."

Jag tror att detta förhållande i någon mån har förändrats i och och med att det nu förekommer flera aktiva politiska ungdomsorganisationer i skolan, men vill ta upp ytterligare en aspekt på området "politiken i skolan", så som jag såg det 1966.

Under hösten 1966 utbröt den s. k. lärarstrejken. Tidigare på hösten hade jag blivit vald till elevrådets vice ordf. och dessutom vice ordf. i GECO. Trots detta deltog jag endast sporadiskt i de sammanträden som förekom. Detta skedde inte därför att jag var ointresserad utan därför att elevrådets problem oftast ventilerades på annan tid och plats än skoltid och elevrådets lokaler. Exempelen är många, men jag kan nöja mig med ett: Under strejken, då elevrådets AU fick överta det mesta av ansvaret för att skolan skulle fungera var det än mer viktigt med korta informationsmöten. Ett

triumvirat uppstod och från detta kom alla direktiv. Oftast möttes resten av AU och eleverna på morgonen med besked om saker som beslutats i en politisk klubblokal kvällen innan. Det var heller ingen tillfällighet att de två i dåvarande elevrådets AU som inte omvaldes till våren, var i ena fallet med i FPU, i det andra fallet (jag) politiskt oberoende.

Förhållandena som då rådde i skolan (då inom parentes Sävskolans elevråd kallades KS' lekstuga) tror jag delvis förändrats men med tanke på den procentuella fördelningen mellan elever ur socialgrupp ett och tre tror jag att det fortfarande finns en "tyngd" åt det ena hållet vad gäller rekryteringen till elevråd o. dyl.

Dessa förhållanden, som kanske speciellt dominerade under läsåren 1966—67, var säkert inte kända för lärare eller rektor, helt beroende på att man mycket noga höll sig "på avstånd" från sina resp. lärare, allt i enlighet med den nya roll man tilldelades i och med att man började på gymnasiet.

Jag är medveten om att jag ständigt återkommer till relationerna mellan lärare/elev på Hemse och relationerna lärare/elev i Visby, men ingen gång vill jag rikta kritik mot förhållandena i Visby när det gäller kontakt mellan lärare och elever. Förklaringen ligger väl helt enkelt i att antalet elever var så mycket större i Visby och att lärarnas ålder i Hemse och i Visby skilde sig relativt mycket vid en hastig uppskattning.

Läroverksungdomens förhållande till stadsbefolkningen och till andra icke-studerande ungdomar är litet svårare att ta upp för min del, eftersom jag för det första inte så ofta konfronterades med dessa "problem" och för det andra inte enbart betraktade mig själv (och betraktades) som *elev* då jag fr. o. m. hösten 1966 parallellt med skolarbetet arbetade på Gotlands Allehanda. Jag tar upp detta därför att extraarbetet innebar en andra social "smältdegel" för mig. (Jag kan ju nämna att så sent som 1965 upplevde en nybliven student att en gammal tant *neg* för henne, därför att hon bar "den vita mössan!").

I motsats till det förut nämnda om lärarnas ålder måste jag erkänna (vill jag påstå, rättare sagt) att Sävskolan var (är) en ung skola. Ung så till vida att lärarna i långt högre utsträckning än eleverna var mottagliga för allt det nya som allas vår fader SÖ föreslog. Dessutom var skolledningen "ung" och medveten om sitt ansvar som fostrare till socialt och politiskt medvetande. Exempel

på detta är konserter, teaterföreställningar, politiska föredrag m. m. som vi så långt möjligt bereddes tillfälle att se och delta i.

Överhuvudtror jag — vid en hastig tillbakablick — att skolan fungerade relativt gnisselfritt *uppiifrån*, medan information, stöd m. m. *nerifrån* och *utiifrån* saknades i mer eller mindre hög grad.

Ett exempel är föräldraföreningen som inte existerade (existerar?) för någonting annat än självändamål, som jag ser det. Föräldrarna och målsmän från landet och/eller socialgrupp tre i Visby hade otroligt liten information från föreningen. Styrelsen är förmodligen likadant sammansatt i stort sett som för fem-sex år sedan, alltså med rekrytering från socialgrupp ett i Visby.

Stöd och samarbete från och med föräldraföreningen var under min tid i elevrådet minimalt, speciellt under den enormt påfrestande lärarlockouten hösten -66. Som "redaktör" av skolsidan Ungt Forum i GA hade jag emellanåt kontakt med föräldraföreningens ordförande men trots provocerande frågor från mig själv och andra elever förekom aldrig några konkreta förslag till kontakt med eleverna. Den enda gång jag mötte styrelsen personligen var våren -69, då vi diskuterade gymnasiekompetensens firande! Man skulle vilja tro att en föräldraförening — eller som den heter, Föreningen Hem och Skola, hade andra uppgifter att syssla med.